

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΝΗΠΙΑΓΩΓΩΝ

ΘΕΟΔΩΡΑ Γ. ΧΡΗΣΤΟΥ

ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ *ΠΛΑΤΩΝ* (1878 - 1891)
ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ
ΤΩΝ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΓΩΓΗ ΤΩΝ ΝΗΠΙΩΝ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

IQANNINA 2010

ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ *ΠΛΑΤΩΝ* (1878 - 1891)
ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ
ΤΩΝ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΓΩΓΗ ΤΩΝ ΝΗΠΙΩΝ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

© Θεοδώρα Γ. Χρήστου, Ιωάννινα 2010

ΘΕΟΔΩΡΑ Γ. ΧΡΗΣΤΟΥ

ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ *ΠΛΑΤΩΝ* (1878 - 1891)
ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ
ΤΩΝ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΓΩΓΗ ΤΩΝ ΝΗΠΙΩΝ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2010

Τριμελής επιτροπή:

Επιβλέπων:

Απόστολος Παπαϊωάννου, Καθηγητής Π.Τ.Ν. Παν/μίου Ιωαννίνων

Μέλη:

1. Σπυρίδων Πανταζής, αναπλ. Καθηγητής Π.Τ.Ν. Παν/μίου Ιωαννίνων.
2. Γεώργιος Δήμου, Καθηγητής Π.Τ.Δ.Ε. Παν/μίου Ιωαννίνων.

Επταμελής Εξεταστική Επιτροπή:

1. Απόστολος Παπαϊωάννου, Καθηγητής Π.Τ.Ν. Παν/μίου Ιωαννίνων
2. Σπυρίδων Πανταζής, αναπλ. Καθηγητής Π.Τ.Ν. Παν/μίου Ιωαννίνων
3. Γεώργιος Δήμου, Καθηγητής Π.Τ.Δ.Ε. Παν/μίου Ιωαννίνων
4. Γιώργος Καψάλης, Καθηγητής Π.Τ.Δ.Ε. Παν/μίου Ιωαννίνων
5. Σοφία Βούρη, Καθηγήτρια Π.Τ.Δ.Ε. Παν/μίου Ιωαννίνων
6. Σμαράγδα Παπαδοπούλου, Επίκ. Καθηγήτρια Π.Τ.Δ.Ε. Παν/μίου Ιωαννίνων
7. Χάρης Μπαμπούνης, Α, Καθηγητής Π.Τ.Δ.Ε. Παν/μίου Αθηνών

«Η έγκρισις μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας υπό του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών της Σχολής Επιστημών Αγωγής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλοί αποδοχή των γνωμών του συγγραφέως».

(Ν. 5343/32, άρθρο 202/2)

Στα παιδιά μου
και στα παιδιά
όλου του κόσμου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	σ. 9
----------	------

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

• Τα παιδαγωγικά περιοδικά ως ιστορική πηγή	σ. 12
Α. Τα παιδαγωγικά κείμενα στα περιοδικά της προεπαναστατικής περιόδου	σ. 13
Β. Τα παιδαγωγικά κείμενα στα περιοδικά των πρώτων πενήντα ετών μετά την Επανάσταση	σ. 20

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ *ΠΛΑΤΩΝ*

• Οι λόγοι της έκδοσής του	σ. 33
• Οι συνεργάτες του	σ. 40
Α. Συγγραφείς μελετημάτων για την αγωγή των νηπίων	σ. 40
Β. Συγγραφείς μελετημάτων για άλλα ζητήματα	σ. 43
Γ. Η ζωή και το έργο των συνεργατών, που μελέτησαν ζητήματα της αγωγής των νηπίων	σ. 45
• Τα περιεχόμενα του Πλάτωνα	σ. 54

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΑ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΑ

• Εισαγωγή	σ. 95
• Η έννοια της αγωγής στα παιδαγωγικά κείμενα του Πλάτωνα	σ. 97
Α. Οι απόψεις των Ελλήνων	σ. 98
Β. Οι απόψεις των ξένων	σ. 132
• Θέσεις και προτάσεις για την αγωγή των νηπίων	σ. 144
Α. Ο γενικότερος προβληματισμός	σ. 144
Β. Η αγωγή των νηπίων κατά τους συνεργάτες του Πλάτωνα	σ. 148
α. Τα κείμενα για την αγωγή των νηπίων σε άλλες χώρες	σ. 150
β. Η αγωγή των νηπίων ως παιδαγωγικό ζήτημα	σ. 157
 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	 σ. 202
 ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	 σ. 206

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το «παιδαγωγικό και φιλολογικό» περιοδικό *Πλάτων*, που ως όργανο του Συλλόγου των Διδασκάλων κυκλοφόρησε από το 1878 ως το 1891, αποτελεί αναμφίβολα πολύτιμη πηγή για τη γνώση της ιστορίας μιας σειράς επιστημών, των οποίων οι διάκονοι υπήρξαν συνεργάτες του. Στα τεύχη του μπορεί κανείς να ανατρέξει για να γνωρίσει μέρος της ιστορίας αυτών των επιστημών στη νεοελληνική τους εκδοχή: Της παιδαγωγικής και της φιλολογίας, της φιλοσοφίας, της αρχαιολογίας, της λαογραφίας κ.λ.π., προπάντων, όμως, των αγώνων του εκπαιδευτικού κόσμου για τη βελτίωση της παρεχόμενης από τους εκπροσώπους του παιδείας κατά την κρίσιμη περίοδο πριν από τον πόλεμο του 1897. Το ενδιαφέρον μου ως νηπιαγωγού εστιάστηκε, βέβαια, στο ζήτημα της αγωγής των παιδιών μικρής ηλικίας γενικά και των νηπίων ιδιαίτερα: Τα σχετικά κείμενα του *Πλάτωνα* μας αποκαλύπτουν τις διεργασίες και τις συζητήσεις, που βαθμιαία οδήγησαν καταρχήν στην αναγνώριση της αξίας της αγωγής των νηπίων από την πολιτική εξουσία της χώρας και στη συνέχεια στην ίδρυση των πρώτων δημόσιων νηπιαγωγείων.

Η συγγραφή της διατριβής αυτόν τον σκοπό υπηρετεί: Να προβάλλει τον *Πλάτωνα* ως μέσο πνευματικών διεργασιών σε πολλά επίπεδα, να αναδείξει τις κυρίαρχες παιδαγωγικές αρχές στα χρόνια της κυκλοφορίας του και, προπάντων, να προσεγγίζει ερμηνευτικά τις όποιες απόψεις των συνεργατών του για την αγωγή των μικρών παιδιών και των νηπίων, οι οποίες φαίνεται πως υιοθετήθηκαν βαθμιαία και από τον διδασκαλικό κόσμο και από τους πολιτικούς.

Στην προσπάθειά μου αυτή πολλοί ήταν οι συμπαραστάτες μου: Τα μέλη της τριμελούς εποπτικής επιτροπής – κ. Πανταζής Σπυρίδωνας, αναπληρωτής καθηγητής Π.Τ.Ν. Παν/μίου Ιωαννίνων και κ. Ψημμένος Νικόλαος, Ομότιμος καθηγητής Φιλοσοφίας Φ.Π.Ψ. Παν/μίου Ιωαννίνων - και ιδιαίτερα ο πρόεδρος της καθηγητής κ. Απόστολος Παπαϊωάννου, οι οποίοι

παρακολούθησαν με μεγάλη φροντίδα και ενδιαφέρον όλη την πορεία της εργασίας μου και με την παρακίνηση και τη σωστή καθοδήγησή τους βοήθησαν αποφασιστικά στην αποπεράτωσή της. Οι υπεύθυνοι των Πανεπιστημιακών και άλλων βιβλιοθηκών της πόλης μας, που ανταποκρίθηκαν πρόθυμα στη βιβλιογραφική αναζήτηση για την τεκμηρίωση της έρευνάς μου, αλλά κυρίως τα παιδιά μου και ο σύζυγός μου, η διαρκής ανοχή των οποίων επέτρεψε να φέρω εις πέρας το βαρύ έργο της συγγραφής.

Σ' όλους απευθύνω τις θερμές ευχαριστίες μου, καθώς ο καθένας από την δική του θέση συνέβαλε στην πραγμάτωση αυτής της εργασίας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΤΑ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΩΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ

Στις κύριες πηγές της ιστορίας της Παιδαγωγικής, ανήκουν τόσο τα παιδαγωγικά εγχειρίδια όσο και τα παιδαγωγικά μελετήματα, που δημοσιεύτηκαν στα διάφορα ειδικά και μη ειδικά περιοδικά. Τη σημασία των ειδικών ιδιαίτερα περιοδικών επεσήμανε ήδη ο Αλέξης Δημαράς στον πρόλογο του τόμου *Ελληνικά Παιδαγωγικά Περιοδικά*, που κυκλοφόρησε πριν από ένα περίπου έτος υπογραμμίζοντας: «Για την Ιστορία της Εκπαίδευσης ιδιαίτερη σημασία» έχουν «οι παιδαγωγικές περιοδικές εκδόσεις.»¹ Πρόκειται για τις εκδόσεις που συμπληρώνουν την εικόνα, που αποκομίζει κανείς από την μελέτη των αυτοτελών εκδόσεων παιδαγωγικών έργων. Θα τολμούσαμε μάλιστα να ισχυριστούμε ότι ενώ τα εγχειρίδια αποτελούν κατά κανόνα πονήματα ενός μόνο συγγραφέα, που παρουσιάζει τις όποιες απόψεις από τη δική του μόνο σκοπιά, τα περιοδικά αποτελούν - επίσης κατά κανόνα - πεδία αντιπαραθέσεων, διαλόγου και προβληματισμού για ζητήματα, τα οποία ή έχουν ήδη μελετηθεί σε εισαγωγές και εγχειρίδια της Παιδαγωγικής, ή προβάλλονται προς διερεύνηση καθώς προκύπτουν από τη σχολική πράξη.

Από την άποψη αυτή, τα κείμενα των παιδαγωγικών περιοδικών είναι πολλαπλά χρήσιμα και στους παιδαγωγούς και στους ιστορικούς της εκπαίδευσης, στο βαθμό, δηλαδή, που «στις σελίδες τους αποτυπώνονται άλλοτε ξεκάθαρα και άλλοτε “ανάμεσα στις γραμμές” (ανάλογα με το πολιτικό πλαίσιο, τους πρωταγωνιστές ή το διακύβευμα) οι εκάστοτε αντιπαραθέσεις για ζητήματα παιδαγωγικής θεωρίας και εκπαιδευτικής πολιτικής»². Τη σημασία τους ενισχύει και το γεγονός, ότι στα κείμενα αυτά αναγνωρίζουμε όχι απλώς τις παιδαγωγικές αρχές, που ίσχυσαν στην εκπαίδευση των παιδιών και εφήβων ενός λαού κατά την διάρκεια μιας εποχής, αλλά και την αλληλουχία των προσπαθειών για την αποκρυστάλλωση αυτών των αρχών. Τα παιδαγωγικά περιοδικά θα πρέπει γι' αυτό να εκτιμώνται ως πηγές όχι μόνο για τη γνωριμία μας με την Παιδαγωγική επιστήμη και την ιστορία της, αλλά, επιπλέον, και για τη γνωριμία μας με τις κατευθύνσεις και τα ενδιαφέροντα γενικά της πνευματικής ζωής

της χώρας στην οποία εκδίδονται. Οι παιδαγωγικές περιοδικές εκδόσεις διαθλούν επομένως και τις διεργασίες, που οδήγησαν στην κατίσχυση των παιδαγωγικών αρχών.

Οι διεργασίες και οι κατευθύνσεις αποτελούν, ωστόσο, συνέχεια προγενέστερων διεργασιών και κατευθύνσεων. Γι αυτό και η συμβολή κάθε παιδαγωγικού περιοδικού στη διαμόρφωση των αρχών, που ίσχυσαν μια εποχή, θα πρέπει να θεωρηθεί στο σύνολο των προγενέστερων κυρίως διεργασιών, που την αποτύπωσή τους συναντούμε σε προγενέστερα περιοδικά. Αυτό σημαίνει:

Για να ορίσουμε τη συμβολή του *Πλάτωνα* στη διαμόρφωση των παιδαγωγικών αντιλήψεων για την αγωγή των παιδιών γενικά και των νηπίων ιδιαίτερα θα πρέπει να γνωρίσουμε την προϊστορία τους στα περιοδικά καταρχήν της προεπαναστατικής και στη συνέχεια της μεταεπαναστατικής περιόδου.

A. Τα παιδαγωγικά κείμενα στα περιοδικά της προεπαναστατικής περιόδου

Το ζήτημα της αγωγής των παιδιών προσχολικής και σχολικής ηλικίας απασχολούσε, βέβαια, πάντα και μάλιστα έντονα τόσο τους γονείς όσο και τους δασκάλους. Ειδικά συγγράμματα για το ζήτημα αυτό στη νεοελληνική γλώσσα εμφανίζονται ήδη κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, που αρχίζει η τρίτη και τελευταία φάση –η λεγόμενη όψιμη ή ύστερη– του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Πρόκειται για τα συγγράμματα τριών εκ των σημαντικότερων εκπροσώπων αυτής της φάσης του κινήματος του Διαφωτισμού στον ευρύτερο ελληνικό χώρο –του Ιωσήπου Μοισιόδακα (Τσερναβόδα Ρουμανίας περ. 1725 – Βουκουρέστι 1800), του Δημητρίου Καταρτζή (Κωνσταντινούπολη περ. 1730 – Βουκουρέστι 1807) και του Κωνσταντίνου Μ. Κούμα (Λάρισα 1777 – Τεργέστη 1836). Τα συγγράμματα αυτά αποτελούν την αφετηρία του γενικότερου προβληματισμού για την παιδεία του Γένους - ενός προβληματισμού, τη συνέχεια του οποίου μας αποκαλύπτουν τα παιδαγωγικά κείμενα, που δη-

μοσιεύτηκαν στα προεπαναστατικά περιοδικά. Για την πληρέστερη κατανόηση αυτών των κειμένων απαιτείται επομένως η σύντομη παρουσίαση των βασικών αρχών, που οι τρεις εκπρόσωποι του ύστερου Διαφωτισμού ανέπτυξαν στα παιδαγωγικά συγγράμματά τους.

Ο Μοισιόδαξ εξέδωσε το έτος 1779 στη Βενετία το γνωστό έργο του *Πραγματεία περί παιδων αγωγής, ή Παιδαγωγία*³, στο οποίο όρισε την παιδαγωγική ως τη μέθοδο, «ήτις ευθύνει το ήθος των παιδιών εις τον έρωτα, εις την αντίληψιν των μαθημάτων», και στο οποίο υπογράμμισε τη χρησιμότητα της «μεθόδου» αυτής υπενθυμίζοντας ότι στην απαιδευσία ανάγονται «αι προλήψεις, αι ματαιότητες, τα ψεύδη, οι ακέφαλοι φόβοι» και «άλλαι παραφοραί πολλαί», όπως και οι δυσκολίες, που προξενούνται στην πολιτεία, όταν, προπάντων, «ομού με την τραχύτητα του ήθους σμίγει την εξουσίαν, ή την χώραν των εξουσιαστών»⁴.

Ο Καταρτζής, Μέγας Λογοθέτης και Μέγας Κλουτζιάρης της Βλαχίας, υπήρξε ο εισηγητής ενός μεταρρυθμιστικού προγράμματος της εκπαίδευσης των παιδιών, θεμέλιο του οποίου αποτελούσε η αναγνώριση του φυσικού ύφους ως γλωσσικού οργάνου στη σχολική πράξη. Τις βασικές αρχές του μεταρρυθμιστικού του προγράμματος κατέγραψε σε ειδικά μελετήματά του με τους εύγλωπτους τίτλους «Σχέδιο της αγωγής των παιδιών Έρωτων και Βλάχων, που πρέπει να γίνεται μετά λόγου στα κοινά και σπητικά σχολεία», «Συμβουλή στους νέους πώς να ωφελιούνται και να μη βλάπτονται απτά βιβλία τα φράγκικα και τα τούρκικα, και ποια να' ναι η καθ' αυτό τους σπουδή», «Λόγος προτρεπτικός στο να κάνουμε δασκάλους στα ρωμαίικα, σε καθ' επιστήμ' ή ελευθέρια τέχν' ή αναγκαία ξενική γλώσσα» κ.λ.π.⁵ Ο Καταρτζής κατέγραψε μάλιστα και τα «αξιώματα», που θα πρέπει να ισχύουν στην αγωγή των παιδιών. Το πλέον αξιοπρόσεκτο απ' αυτά τα αξιώματα θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι είναι το πέμπτο, στο οποίο ορίζεται: «Το καλλίτερο ξόμπλι πώχουμε να βλέπουμε σ' όλο το διάστημα της αγωγής των παιδιών, είναι να μιμούμαστε την ίδια φύσι, δηλαδή ν' ακολουθούμε τον τρόπο που μαθαίνουν τα παιδι' απτή γέννα τους κ' εκείθε.»

Όσο κι αν μας εντυπωσιάζουν οι παρατηρήσεις του Μοισιόδακα και

οι προτάσεις του Καταρτίζη, τόσο θα πρέπει να εκτιμήσουμε το εγχείρημα του Λαρισαίου Κούμα να προσεγγίσει το ζήτημα της αγωγής των Νεοελλήνων με αυστηρά επιστημονικά κριτήρια θεωρώντας το καταρχήν στα πλαίσια ενός φιλοσοφικού συστήματος, που στις κύριες γραμμές του αναπαράγει τις τρέχουσες φιλοσοφικές διεργασίες στον γερμανόφωνο χώρο κατά την πρώτη και δεύτερη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα. Ο Κούμας είναι, οφείλουμε να παρατηρήσουμε, ο πρώτος Νεοέλληνας λόγιος και δάσκαλος που πρόβαλε την παιδαγωγία ως επιστήμη, την οποία συνέδεσε άρρηκτα με το καθ' όλα ολοκληρωμένο σύστημα της φιλοσοφίας του, ως ένα είδος κορωνίδας του, την οποία παρουσίασε στο επίμετρο του τετράτομου έργου του *Σύνταγμα φιλοσοφίας*⁶.

Κατά τον Κούμα η παιδαγωγική είναι «έκθεσις των αρχών και κανόνων, κατά τους οποίους παιδεύεται ο άνθρωπος σωματικώς και ψυχικώς ενώ είναι παῖς, δια να γείνη αγαθός άνθρωπος και αγαθός πολίτης» και γι' αυτό αποτελεί «χωριστή φιλοσοφική επιστήμη»⁷. Τις αρχές της επιστήμης αυτής καταγράφει συστηματικά στα δύο μέρη της *Παιδαγωγικής* του⁸, ενώ δεν παραλείπει να εκθέσει σε ιδιαίτερο κεφάλαιο και την «Σύντομον ιστορίαν της Παιδαγωγίας» από την ελληνική αρχαιότητα μέχρι τις αρχές του αιώνα του⁹.

Ένα χρόνο πριν από την έκδοση του τέταρτου τόμου του *Συντάγματος φιλοσοφίας*, στο επίμετρο του οποίου δημοσίευσε την «Παιδαγωγική» του, ο Κούμας φρόντισε να κοινοποιήσει τα βασικά σημεία του προγράμματος μαθημάτων των «γραμματισμένων μας» ή όποιου «μέλλει να μυηθή τα υψηλά της Φιλοσοφίας» νοήματα στον πρώτο νεοελληνικό φιλολογικό περιοδικό, στον *Λόγιο Ερμή*, στα τεύχη του οποίου φιλοξενήθηκαν παιδαγωγικά κείμενα και άλλων λογίων και δασκάλων – επίσης εκπροσώπων του όψιμου Νεοελληνικού Διαφωτισμού¹⁰. Πρόκειται για κείμενα των Δημητρίου Ν. Δαρβάρεως (Κλεισούρα Καστοριάς 1757 – Βιέννη 1823), Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων (Τσαρίτσανη Λάρισας 1780 – Αθήνα 1857), Πέτρου Ηπήτου (Πάργα 1795 – Αθήνα 1861), Στεφάνου Καραθεοδωρή (Βοσνοχώρι Αδριανούπολης 1789 – Κωνσταντινούπολη 1867) και άλλων¹¹.

Ο γνωστός και από τα παιδαγωγικού χαρακτήρα έργα του *Χειραγωγία εις την Καλοκαγαθίαν ήτοι Εγχειρίδιον Ηθικών προς διακόσμησιν των ηθών των Νέων* (Βιέννη 1802), *Παιδαγωγός ήτοι Ηθικοί Κανόνες του ζήν εις χρήσιν των Νεανίσκων και Κορασίων* (Βιέννη 1804) και *Προπαρασκευή εις την Θεογνωσίαν δια της θεωρίας των όντων* (Βιέννη 1807) Δάρβαρης¹² εμφανίζεται στον *Λόγιο Ερμή* με δύο κείμενά του. Το πρώτο φέρει τον τίτλο «Παρατηρήσεις τινές και σημειώσεις περί της διδακτικής μεθόδου και της διορθώσεως των Σχολείων»¹³, το δεύτερο «Περί της των Τέκνων ανατροφής»¹⁴. Από τα δύο κείμενα το πρώτο ως ειδικό και μη γενικολόγο, όπως το δεύτερο, θα πρέπει να θεωρηθεί ως σημαντικό, γιατί καταλήγει σε μία αξιοπρόσεκτη πρόταση, που αφορά την ίδρυση μιας –σύμφωνα με την σύγχρονη ορολογία– Παιδαγωγικής Ακαδημίας, χωρίς την οποία δεν υπάρχει κατά τον Δάρβαρη ελπίδα «διορθώσεως των Σχολείων». Γι' αυτό και υπογραμμίζει: «Όταν συστηθή ένα τοιούτον σχολείον και προπαιδευθώσιν εις αυτό οι διδάσκαλοι του γένους, τότε δή τότε είναι ελπίς, ότι εμπορεί να εισαχθή εις τα ημέτερα σχολεία μία σύμφωνος κοινή μέθοδος, περιέχουσα όλα τα μέρη της διδασκαλίας, ήτις ήθελεν αρμόζει εις την κατάληψιν των νέων, ήθελε κινεί την περιέργειαν αυτών, ήθελε συμβοηθεί τον νούν, και ήθελε φέρει άλλους καρπούς της προκοπής παρ' όσους βλέπομεν ημείς σήμερον.»¹⁵

Ως εξίσου σημαντικό μπορεί να αξιολογηθεί και το κείμενο του γνωστού από την όλη παρουσία του στα εκπαιδευτικά και εκκλησιαστικά ζητήματα του ελληνικού 19^{ου} αιώνα Οικονόμου του εξ Οικονόμων, για διαφορετικούς όμως λόγους –όχι για κάποια πρότασή του, που θα βελτίωνε τα της παιδείας, αλλά για τον ενθουσιασμό του για το επίπεδο, που η παιδεία των Ελλήνων κατέκτησε ήδη κατά τα δύο πρώτα χρόνια της λειτουργίας του φιλολογικού Γυμνασίου της Σμύρνης. Ο Οικονόμου στον «Λόγο» του «περί της ελληνικής παιδείας», που εκφώνησε κατά την έναρξη του τρίτου σχολικού έτους στις 4 Σεπτεμβρίου του έτους 1811¹⁶, υπενθύμισε στο ακροατήριό του την επιθυμία όλων «να ίδωμεν επιστρέψαν εις την ημετέραν πατρίδα, ομού μετά της φιλοσοφίας, και την Ελληνικήν παιδείαν και ευγλωττίαν»¹⁷ και πρόβαλε ως προϋπόθεση της επιστροφής αυτής τη σπουδή της «παλαιάς και πατρίου Ελληνικής ημών γλώσσης», η οποία «μας στερεώνει εις την ιεράν ημών θρησκείαν... μας

οδηγεί εις την φιλοσοφίαν... πλουτίζει και τελειοποιεί την καθομιλουμένην ημών γλώσσαν»¹⁸.

Στην ευρύτερη έννοια της ανατροφής «ή εις τον πατρικόν οίκον, ή εις δημόσια σχολεία και συσσίτια» αναφέρεται ο γνωστός από τις υπηρεσίες, που προσέφερε στον Αγώνα ως φιλικός, και από τα συγγράμματά του *Λοιμολογία ή Περί Πανώλους, προφυλάξεως και εξολοθρεύσεως αυτής* (Βιέννη 1816) και *Η πανώλης εις τον Πόρον* (1837) Ηπειρώτης γιατρός Ηπίτης.¹⁹ Στα δύο κείμενα, που δημοσιεύτηκαν στον *Λόγιο Ερμή* και επιγράφονται «Φυσική ανατροφή των παιδων»²⁰ και «Φυσική ανατροφή – Διατριβή Ιατρική παρά Ιατρού προς τους γονείς»²¹ ο Ηπίτης προβαίνει σε υποδείξεις προς «γεννήτορες και παιδαγωγούς» πώς «να συνεισφέρουν το κατά δύναμιν εις τον φωτισμόν του πνεύματος και εις την καλλιέργειαν της ψυχής» του παιδιού, που, όπως υπογραμμίζει «έχει δικαίωμα ν' απαιτήση από τους ανθρώπους Αλήθειαν και αρετήν, ως τα μόνα μέσα της τελειοποιήσεώς του»²².

Την ίδια στόχευση αναγνωρίζουμε –από διαφορετική, ωστόσο, σκοπιά– και στο κείμενο του «εν Ιταλία διατρίψαντος ...ανδρός πολυμαθούς και σεμνού τα ήθη» διδασκάλου καταρχήν στη Σχολή Αδριανούπολης και αργότερα καθηγητή της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κωνσταντινούπολης Καραθεοδωρή, ο οποίος σε «Λόγο» του²³ εκθέτει «εν συνόψει τα εμπόδια προς κοίνωσιν και πρόοδον της παιδείας, δια να προθυμοποιηθώμεν εις την μετακίνησιν αυτών»²⁴. Πρόκειται για τα εμπόδια, που «κορωνίδα έχουν την ασυλλόγιστον εκείνην γνώμην ότι τα γράμματα εν γένει, και μάλιστα τα Ελληνικά, προ δε πάντων αι επιστήμαι βλάπτουν τους ανθρώπους»²⁵ και για τα εμπόδια, που αναφέρονται στη μέθοδο διδασκαλίας και στα μέσα διδασκαλίας, δηλαδή στα βιβλία²⁶.

Τα παιδαγωγικά κείμενα των πέντε –μαζί με τον Κούμα– εκπροσώπων του όψιμου Νεοελληνικού Διαφωτισμού και οι πολλαπλές ειδήσεις για τις δραστηριότητες των διδασκάλων και των μαθητών στα διάφορα σχολεία του ευρύτερου ελληνικού χώρου μας επιτρέπουν να θεωρήσουμε τα τεύχη του *Λόγιου Ερμή* ως την πλέον κύρια πηγή για τη γνωριμία μας με τις κατευθύνσεις, που έτειναν να διαμορφωθούν στα εκπαιδευτικά ζη-

τήματα των Ελλήνων κατά τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Ως συμπληρωματικές πηγές μπορούμε να θεωρήσουμε τα άλλα περιοδικά της προεπαναστατικής περιόδου, αν και σ' αυτά σπανίζουν τα κείμενα με θέμα την αγωγή των παιδιών της προσχολικής και σχολικής ηλικίας –σε κάποια μάλιστα από αυτά, όπως για παράδειγμα, στην Αθηνά λείπουν παντελώς ακόμη και ειδήσεις για το σχολικό γίγνεσθαι²⁷.

Στην ύλη δύο περιοδικών περιλαμβάνονται μάλιστα μόνον ειδήσεις: Από το περιοδικό *Ελληνικός τηλεγράφος* πληροφορούμαστε για την ίδρυση της Σχολής των Μηλεών²⁸ και για την πρόσκληση του Οικουμενικού Πατριαρχείου προς τον Κούμα και τον Οικονόμο να διδάξουν στη Σχολή του Κουρού-Τσεσμέ²⁹, γνωρίζουμε το πρόγραμμα του Φιλολογικού Γυμνασίου της Σμύρνης³⁰ και την έκδοση του προγράμματος της Ακαδημίας της Ιθάκης³¹ κ.λ.π. Από το περιοδικό *Φιλολογικός τηλεγράφος* μαθαίνουμε το ενδιαφέρον των επιτρόπων της Πάργας για τη σύσταση σχολείου στην κοινότητά τους³², για τους λόγους που εκφωνήθηκαν στο Λύκειο του Βουκουρεστίου την άνοιξη του 1818³³, για την ίδρυση σχολείων στην Αδριανούπολη και στην Οδησσό³⁴, για τις δραστηριότητες μαθητών και διδασκάλων στη σχολή Κοζάνης³⁵ κ.λ.π.

Αντίθετα από τον *Ελληνικό* και τον *Φιλολογικό τηλεγράφο* η *Μέλισσα ή εφημερίς ελληνική*, τα τρία «τετράδια» της οποίας κυκλοφόρησαν από το 1819 ως το 1821 στο Παρίσι³⁶, περιλαμβάνει στην ύλη της δύο κείμενα, εκ των οποίων το πρώτο διερευνά τα προβλήματα της ανατροφής των παιδιών και το δεύτερο επαναδιατυπώνει σκέψεις και θέσεις για την παιδεία του Γένους γενικά, οι οποίες κατά την άποψη των συντακτών του «είναι ανάγκη και οι διδάσκαλοι και οι μαθηταί των σχολείων να εγκολποθώσι»³⁷. Το πρώτο κείμενο αποτελεί «Απάνθισμα περί ανατροφής», που μετέφρασε μάλλον ο συνεκδότης του περιοδικού Σ. Κόνδος (Κέρκυρα ; - ;) από το έργο του Γάλλου «γενικού εφόρου της περιφήμου φιλολογικής εφημερίδος... *Revue Encyclopedique*» Marc Ant. Jullien, τα επιμέρους κεφάλαια του οποίου φέρουν τους τίτλους «Γενικαί παρατηρήσεις περί της ωφελείας της ανατροφής», «Ατοπα, τα οποία ακολουθούσιν εις μίαν Επικράτειαν δι' έλλειψιν παιδείας και μαθήσεως εις τας διαφόρους τάξεις των πολιτών», «Περί των σχέσεων της ανατροφής με την πολιτικήν», «Περί

των διδασκάλων», «Περί του σκοπού της ανατροφής και της ηθικής», «Περί της θεμελιωτικής αρχής της ανατροφής και της ηθικής», «Περί των τριών δυνάμεων του ανθρώπου», «Περί των αρχών της φυσικής ανατροφής», «Περί της γνώσεως του κόσμου» κ.λ.π.³⁸.

Το δεύτερο κείμενο της *Μέλισσας*, που άπτεται των προβλημάτων της παιδείας των Νεοελλήνων εν γένει, ανήκει στα πλέον αμφιλεγόμενα κείμενα της γραμματείας των χρόνων της Τουρκοκρατίας. Πρόκειται για το «Πατριαρχικόν γράμμα» του «ελέω Θεού Αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης και Οικουμενικού Πατριάρχου» Γρηγορίου Ε', το οποίο προσυπογράφουν δεκαοχτώ ακόμη επίσκοποι και μητροπολίτες³⁹ και στο οποίο πρώτα επισημαίνεται ο κίνδυνος, που προέρχεται «εκ της ολοτελούς αφοσιώσεως μαθητών ομού και διδασκάλων εις μόνα τα Μαθηματικά και τας επιστήμας»⁴⁰, και ύστερα προβάλλεται ως «αναγκαιοτέρα η παράδοσις των Γραμματικών από την διδασκαλίαν των Μαθηματικών και επιστημονικών»⁴¹. Το «πατριαρχικόν γράμμα» φαίνεται πως απασχόλησε και τους εκδότες του περιοδικού, οι οποίοι θεώρησαν σκόπιμο να προτάξουν την εξής σημείωση: «Το επόμενον πατριαρχικόν γράμμα ελάβομεν παρά τινος φιλογενούς αρχιερέως, διατρίβοντος εν Κωνσταντινουπόλει. Αφ' ου το ανέγνωμεν, εθαυμάσαμεν και ελυπήθημεν. Θαυμάσιος φιλόλογος φαίνεται ο άρχων Γραμματικός του Πατριαρχείου. Φρονιμώτατοι φαίνονται και οι άγιοι δεσπότες, όσοι το υπέγραψαν. Το τοιούτον γράμμα το εκδίδομεν δια πολλάς αιτίας ο δε αναγινώσκων νοείτω.»⁴²

* * *

Από την επισκόπηση των διεργασιών του Γένους για ζητήματα της αγωγής των παιδιών προσχολικής και σχολικής ηλικίας κατά την περίοδο του όψιμου Νεοελληνικού Διαφωτισμού προκύπτουν αβίαστα τα παρακάτω συμπεράσματα:

1^{ον}. Οι διεργασίες αρχίζουν το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα και ήταν διαρκείς και επίμονες.

2^{ον}. Στις διεργασίες έλαβαν μέρος καταξιωμένοι εκφραστές των γενικών αρχών του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.

3^{ον}. Η βασική κατεύθυνση των διεργασιών αυτών έτεινε να διαμορφω-

θεί με αφετηρία τις αρχές του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, οι σημαντικότεροι εκπρόσωποι του οποίου, οφείλουμε να υπενθυμίσουμε, υπογράμμιζαν τη σημασία της διδασκαλίας των Μαθηματικών και των Επιστημών για την ανύψωση του επιπέδου –μορφωτικού και βιοτικού– των παιδιών⁴³.

4^{ον}. Η παρέμβαση της Εκκλησίας με το «πατριαρχικόν γράμμα» του Γρηγορίου του Ε', που εξέπληξε τους εκδότες της *Μέλισσας*, εκπλήσσει και τον σύγχρονό μας αναγνώστη της.

Ωστόσο, προκύπτει κι ένα ερώτημα: Ποια ήταν η έκβαση αυτών των διεργασιών στις περί παιδείας αναζητήσεις των Ελλήνων των μεταεπαναστατικών χρόνων; Στο ερώτημά μας θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε στο κεφάλαιο, που ακολουθεί.

Β. Τα παιδαγωγικά κείμενα στα περιοδικά των πρώτων πενήντα ετών μετά την Επανάσταση

Όσο απλή εμφανίζεται η απάντηση στο ερώτημα, με τη διατύπωση του οποίου ολοκληρώθηκε η επισκόπηση των περιοδικών της προεπαναστατικής περιόδου από τη σκοπιά της συμβολής τους στη διαμόρφωση αντιλήψεων για την παιδεία και την εκπαίδευση, τόσο προσεκτικοί οφείλουμε να είμαστε στην οριοθέτηση του πλαισίου, μέσα στο οποίο θα πρέπει να ερμηνεύσουμε τα αντίστοιχα κείμενα των περιοδικών της μεταεπαναστατικής περιόδου. Το ιστορικό πλαίσιο των προεπαναστατικών χρόνων δεν είναι ασφαλώς ταυτόσημο με το ιστορικό πλαίσιο των μεταεπαναστατικών χρόνων. Αυτό ισχύει προπάντων για την παιδεία στην ευρύτερή της έννοια.

Καταρχήν θα πρέπει να σημειώσουμε ότι οι γενικές κατευθύνσεις της παιδείας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας ορίζονταν από το κέντρο της εκκλησιαστικής εξουσίας, δηλαδή από το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Την ευθύνη επιλογής των διδασκάλων στα διάφορα –προπάντων, όμως, στα ανώτερα– σχολεία του Γένους κατά τον 18^ο κυρίως αιώνα ανέλαβαν, ωστόσο, οι πρόκριτοι των πόλεων, οι οποίοι ήταν σε θέ-

ση να χρηματοδοτήσουν την ίδρυση και διατήρηση των σχολείων αυτών επί πολλές συχνά δεκαετίες. Με την ίδρυση του νέου Ελληνικού κράτους παρατηρείται μία αλλαγή: Την ευθύνη όχι μόνο για την ίδρυση των σχολείων και την επιλογή των διδασκάλων, αλλά και το πρόγραμμα και το περιεχόμενο των μαθημάτων, που πρέπει να διδάσκονται, αναλαμβάνει πλέον η κεντρική εξουσία του κράτους μέσω μιας ξεχωριστής γραμματείας για τα ζητήματα της παιδείας και της εκπαίδευσης των νέων, δηλαδή, όπως θα λέγαμε σήμερα το υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων.

Το ιστορικό πλαίσιο για την ερμηνεία των παιδαγωγικών κειμένων, που δημοσιεύονται στα περιοδικά της μεταεπαναστατικής περιόδου, αλλάζει πλέον καθώς οι συγγραφείς τους κινούνται προς την κατεύθυνση ενίσχυσης των δομών εκείνων που κατά γενική ομολογία εγγυώνται την επιβίωση του νεοελληνικού κράτους. Έτσι εξηγούνται, για παράδειγμα, τόσο η όλο και πιο επίμονη προβολή της αρχαίας κληρονομιάς ως βασικού οδηγού ζωής όσο και η υιοθέτηση της αρχαίζουσας γλώσσας στα σχολικά εγχειρίδια. Αυτήν την προβολή κι αυτήν την υιοθέτηση διαπιστώνουμε και στα παιδαγωγικά κείμενα, που φιλοξενήθηκαν στα τεύχη των μεταεπαναστατικών περιοδικών.

Έτσι ο Κ. Α. Παπαζαφειρόπουλος στην εισαγωγή του μελετήματος του «Περί ανατροφής των αρχαίων Ελλήνων», που δημοσιεύονται στον όγδοο τόμο του περιοδικού Ευτέρπη⁴⁴, θέτει δύο βασικά ερωτήματα, στα οποία και απαντά ο ίδιος, ασκώντας καταρχήν δριμύτατη κριτική στους «σημερινούς νομοθέτες» και διατυπώνοντας στη συνέχεια με σαφήνεια τον κύριο στόχο του όλου μελετήματός του, ο οποίος δεν είναι άλλος από το «να φωτίσωμεν τον λαόν της Ελλάδος και την κυβέρνησίν του, να δώσωμεν αιτίαν ίνα βέλτερος ημών και νοημονέστερος καταδείξουν ευκρινέστερον την σκολιάν οδόν, εν ή βαδίζομεν»⁴⁵.

Τα δυο ερωτήματα που θέτει, είναι α) «Αλλά διατί σήμερον τοσούτον θαυμάζεται η Ελληνική αρχαία φυλή;», β) «Διατί μ' όλα αυτά τα φώτα οι σημερινοί λαοί εις πολλά δεν ηδυνήθησαν να φθάσωσι τους προπάτοράς μας, πολλώ δη μάλλον να τους υπερβώσι;»⁴⁶.

Από τη διατύπωση των δύο ερωτημάτων αντιλαμβανόμαστε ότι κατά

την άποψη του Παπαζαφειρόπουλου οι νεώτεροι λαοί βρίσκονται σε χαμηλότερο πολιτιστικό επίπεδο από ό,τι οι αρχαίοι Έλληνες και γι αυτό μπορούν να προβληθούν ως πρότυπό τους σε κάθε τομέα της ζωής τους, ιδιαίτερα όμως στον τομέα της αγωγής των νέων. Οι νεώτεροι παραμένουν ακόμη στο επίπεδο του θαυμασμού και δεν μπόρεσαν να «φθάσωσι τους προπατορές μας», διότι «οι σημερινοί Νομοθέται δεν εγνώρισαν, ή δεν ηθέλησαν να πραγματοποιήσωσιν ό,τι εκείνοι των Ελλήνων τα μάλιστα επροτίμων, δηλαδή δεν εσκέφθησαν ό,τι δια της μεγάλης επιστασίας επί της ανατροφής της νεολαίας δύναται ο άνθρωπος να φθάση εις τον κολοφώνα της δόξης και του μεγαλείου»⁴⁷.

Τόσο η θέση των δύο ερωτημάτων όσο και η απάντηση τους χρησιμοποιούνται από τον Παπαζαφειρόπουλο ως αφετηρία καταγραφής των μεθόδων αγωγής των νέων της αρχαίας Ελλάδας κατά πόλεις, περιοχές και φύλλα⁴⁸. Με την εφαρμογή αυτών των μεθόδων αγωγής οι νεώτεροι λαοί, φαίνεται να πρεσβεύει ο Παπαζαφειρόπουλος, θα ξεπεράσουν το στάδιο θαυμασμού της ελληνικής αρχαιότητας και θα «φθάσωσι», αν δεν υπερβούν, τους προπάτορές μας.

Τις απόψεις αυτές, που αφορούν κυρίως τη διδασκαλία της γλώσσας στους μαθητές των δημοτικών σχολείων και των γυμνασίων της χώρας, συναντούμε και στο κείμενο της βιβλιοκρισίας διαφόρων παιδαγωγικών μελετών, που δημοσιεύτηκε στον έκτο τόμο της *Νέας Πανδώρας* υπό τον γενικό τίτλο «Περί εκπαιδεύσεως»⁴⁹ και που αντί υπογραφής φέρει το αρχικό γράμμα Ρ, το οποίο πιθανόν να μας παραπέμπει σε έναν από τους δύο τακτικούς συνεργάτες του περιοδικού, είτε του Αλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβή είτε του Διονυσίου Ρώμα.

Ο Ρ, εκδιπλώνοντας τις παρατηρήσεις του για τα βιβλία, που κρίνει, ασχολείται και με τις περί γλώσσας απόψεις του Αδαμαντίου Κοραή, για τον οποίο υποστηρίζει ότι «παρήχθη υπό του συλλογισμού του ...από της μιας υπερβολής εις την εκ διαμέτρου αντίθετον και την Ελληνικήν γλώσσαν... εθεώρησεν ως απλούν όργανον προς διοχέτευσιν τινών γλωσσών και ηθικών αρχών»· όμως με τον τρόπον αυτόν «την γλώσσαν ουχί ως σκοπόν αλλά ως μέσον εκλαμβάνων περιορίζει την σπουδήν της Ελληνι-

κής σχεδόν εις μόνην αυτής την κατάληψην» και μάλιστα «αποκλείων τον αττικώτατον Θουκυδίδη»⁵⁰.

Συμφωνώντας δε με τον συγγραφέα του παιδαγωγικού μελετήματος «Περί παιδαγωγικής διδασκαλίας» Κ. Σ. Ξανθόπουλο, παρατηρεί ότι «η Ελληνική γλώσσα και η Ελληνική παιδεία πρέπει να είναι η βάση της αγωγής του Έλληνος, όπως αναμνησκή αυτό την ευγενή του καταγωγήν, όπως τω διατηρή επί των λαμπρών ιχνών των προγόνων του, τω χορηγή τον ιδιόρρυθμον εκείνον τύπον, τον διακρίνοντα αυτόν των άλλων εθνών, και τέλος καλλιέργη εν αυτό εγκαίρως την σώζουσαν τα έθνη αρετήν του πατριωτισμού». Και προσθέτει: «Ανέκαθεν πάντες οι πεπαιδευμένοι Έλληνες, την αρχαίαν Ελληνικήν ως πρότυπον έχοντες, επροσπάθων προς αυτήν να ρυθμίζωσι την γραφομένην κών γλώσσαν των.»⁵¹

Για να τονίσει μάλιστα τη θέση του αυτή αναφέρεται στη συνέχεια σε βιβλία, που έχουν γραφεί πριν από την Επανάσταση του 1821, αλλά και σε βιβλία, που έχουν εκδοθεί «πολύ πριν δημοσιευθώσιν ουδεμιάς σχολής παραγγέλματα», καθώς και στα «κυριώτερα τών εν τή Πανδώρα ανέκαθεν εκδοθέντων άρθρων», η μελέτη των οποίων αποδεικνύει ότι «αείποτε ήν τών λογίων Ελλήνων ή τάσις να γράφωσι καθαρώς και κατά προσέγγισιν τής αρχαίας γραμματικής»⁵².

Σύμφωνα με τις απόψεις αυτές του άγνωστου μας Ρ. οι νεώτεροι θα πρέπει να έχουν ως «σταθερόν τύπον μιμήσεως» αλλά και «τέρμα», προς το οποίο να τείνουν, την «αρχαίαν γλώσσαν», ώστε όχι μόνο την «ομιλουμένην» να «καλλύνουν» χωρίς να την στρεβλώσουν και τον ρύπον της να «περιξύνουν» χωρίς να την «εκδάρουν», αλλά να την «περιάπτουν» με «αρχαϊκά τινά άνθη, όσα επιτρέπει ή φιλοκαλία», που σημαίνει χωρίς να την αποπνίξουν σ' αυτά⁵³.

Εξάλλου, όπως δεν παραλείπει να σημειώσει, «η καθ' ημάς αγωγή» πλεονεκτεί «της αγωγής απάντων των εθνών της γής» στο βαθμό που «την Ελληνικήν παιδείαν, ήτις αλλαχού επιστρέφει την λοιπήν εκπαίδευσιν, θηλάζομεν απ' αυτής της νηπιότητος», ενώ «ο πλούσιος ούτος κήπος της αρ-χαιότητος, εις όν αλλαχού εισέρχονται μόνοι οι μακρόν αγωγής στάδιον διανύσαντες, ημών είναι ούτως ειπείν ο τόπος της γεννήσεως, εν ώ

δυνάμεθα διαρκώς διαιτώμενοι, ν' ανθολογώμεν ανέτως τον στέφανον της παιδείας»⁵⁴.

Η δυνατότητα να «διαιτώνται» οι Έλληνες ανθολογώντας τροφές από τον «κήπον της αρχαιότητας» επέτρεψε μάλιστα να τεθεί αρκετά νωρίς το ερώτημα «αν συμφέρη να στέλλονται έξω της Ελλάδος προς ανατροφήν και εκπαιδευσιν οι ανήλικες παίδες των Ελλήνων». Το ερώτημα έθεσε στο τρίτο τεύχος της «φιλολογικής, επιστημονικής και τεχνολογικής» εφημερίδας *Η Αιγυψία* ο εκδότης της Γεώργιος Αποστολίδης Κοσμητής⁵⁵, ο οποίος μάλιστα απάντησε αρνητικά στο ερώτημά του υπογραμμίζοντας πως «παραδιδόμενοι οι παίδες εις χείρας ξένων... κινδυνεύουν να εξωκείλωσιν εις πολλές κακίας, ν' αποκτήσωσι μυρία ελαττώματα»⁵⁶. Ο ίδιος δεν παρέλειψε, βέβαια, όχι μόνο να επικαλεσθεί την ανάγκη ίδρυσης σχολείων, στα οποία «να σπουδάζωσι τα παιδιά μας...την πάτριόν των γλώσσαν...και τα λοιπά λεγόμενα εγκύκλια μαθήματα»⁵⁷, αλλά και να προβή και στη διατύπωση «στοχασμών περί συντάξεως ή διοργανισμού της κοινής εκπαιδεύσεως εν γένει»⁵⁸.

Η διατύπωση στοχασμών για τη σύνταξη ή οργάνωση της «κοινής εκπαιδεύσεως εν γένει», που ο Αποστολίδης εγκαινίασε το 1831, δηλαδή δέκα χρόνια μετά την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης, συνεχίστηκε σ' όλο τον 19^ο αιώνα με κύριες κορυφώσεις την έκδοση παιδαγωγικών εγχειριδίων και παιδαγωγικών περιοδικών, στα οποία πλείστοι όσοι κατέθεσαν αξιοσπούδαστες προτάσεις.

Από τα περιοδικά, που θεράπευσαν την παιδαγωγική επιστήμη αναδεικνύοντας γενικά ή επιμέρους προβλήματά της, ξεχωρίζουν: *Ο παιδαγωγός* (1839), τα «Πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής εταιρίας» (1847, 1851, 1861-1863 και 1887), *Αι Μούσαι* (1811-1874), η *Εφημερίς των Σχολείων* (1880- 1881) και, προπάντων, το εκδιδόμενον κατά μήνα υπό του Ελληνικού Διδασκαλικού συλλόγου παιδαγωγικό και φιλολογικό *Σύγγραμμα περιοδικόν* με τον τίτλο *Πλάτων* (1878-1891)⁵⁹.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρβλ. *Ελληνικά Παιδαγωγικά Περιοδικά 1831-1991. Βιβλιογραφία 1831-1974: Α΄ φάση*. Εποπτεία: Αλέξης Δημαράς. Εισαγωγή- επιμέλεια: Χάρης Αθανασιάδης. Έκδοση Κέντρου Εκπαιδευτικής Έρευνας, Αθήνα 2004, σ. 13.
2. Πρβλ., ό.π., σ.18. Το παράθεμα προέρχεται από την εισαγωγή του Χάρη Αθανασιάδη.
3. Ο πλήρης τίτλος του έργου: *Πραγματεία περί παιδων αγωγής, ή παιδαγωγία, συντεθείσα παρά Ιωσήπου του Μοισιόδακος, Και τυπωθείσα δαπάνη φιλοτίμω του Εντιμοτάτου και Χρησιμωτάτου εν πραγματευταίς, κυρίου κυρίου Θειδώρου Εμμανουήλ Γκίκου του από Μοσχοπόλεως. αψοθ΄. Ενετίησι, 1779. Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων*. Το έργο επανεκδόθηκε το έτος 1998 από το Ινστιτούτο βιβλίου και ανάγνωσης της Κοζάνης στη σειρά «Νεοελληνικός Διαφωτισμός – Φιλοσοφική και παιδαγωγική βιβλιοθήκη» με επιμέλεια, εισαγωγή και σημειώσεις του Γρηγόρη Καραφύλλη.
4. Πρβλ. ό.π., σ. 5 (εκδ. Καραφύλλη). Για τις παιδαγωγικές θέσεις του Μοισιόδακα πρβλ. την εισαγωγή του Καραφύλλη (ό.π., σσ. ια΄-ξα΄), Ε. Κριαρά, «Η Παιδαγωγία του Μοισιόδακος και η σχέση της με το παιδαγωγικό σύγγραμμα του Locke», *Byzantinisch – Neugriechische Jahrbucher* 17/1939 – 1934, Αθήνα 1944, σσ. 135–153, Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ – Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18^ο αιώνα*, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1985, σσ 190–208, Γρηγόρη Καραφύλλη, «Η Παιδαγωγία του Μοισιόδακα και η έννοια της αγωγής», *Τα εκπαιδευτικά*, τχ. 27–28, Αθήνα 1992, σσ 180–188, Χαράλαμπου Νούτσου, «Η κριτική του Ι. Μοισιόδακα στον Ε. Βούλγαρη», *Δωδώνη Γ΄*, ΚΕ΄1966, σσ. 67–78.
5. Πρβλ. Δημητρίου Καταρτζή, *Τα ευρισκόμενα*, εκδ. Κ.Θ. Δημαρά, Αθήνα 1970, σσ. 24–41, 41–71, 204–214. Για το έργο του Καταρτζή γενικά πρβλ. την εισαγωγή του Κ. Θ. Δημαρά στην έκδοση των Δοκιμίων του Καταρτζή (εκδ. Ερμής, Αθήνα 1974, σσ θ΄-πζ΄). Πρβλ. επίσης Ευανθίας Κύρκου, «Η έρευνα για τη ζωή και το έργο του Δημητρίου Καταρτζή», *Τα νέα του Κ.Ε.Ν.Ε.Φ.*, τχ. 7, Ιωάννινα άνοιξη 2001, σσ 18–21.

6. Ο πλήρης τίτλος του τετάρτου τόμου: *Σύνταγμα φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα Σχολάρχου του της Σμύρνης φιλολογικού Γυμνασίου, και Διδασκάλου των Μαθηματικών επιστημών και της Φιλοσοφίας εις χρήσιν των εαυτού μαθητών. Τόμος τέταρτος, Περιέχων την πρακτικήν Φιλοσοφίαν, ήγουν Περί Δικαίου, Ηθικήν, Ηθικήν Θεολογίαν, και επίμετρον αυτών την Παιδαγωγικήν. Εν Βιέννη της Αυστρίας, εκ της Τυπογραφίας Ιωάννου Σναιρέρου, αωκ' (1820).* Η «Παιδαγωγική» καταλαμβάνει τις σσ. 293–385.
7. Ο.π., σ. 297 κ.ε.
8. Το πρώτο μέρος, του οποίου προηγείται η «Προδιοικήσις» με το ερώτημα «Τι είναι Παιδαγωγική» (σσ. 295–300), φέρει τον τίτλο «Καθαρά Παιδαγωγική» (σσ. 301–324), ενώ το δεύτερο μέρος επιγράφεται «Εφηρμοσμένη Παιδαγωγική» (σσ. 325–368).
9. Ο.π., σσ. 369–385
10. Πρβλ. *Λόγιος Ερμής* Θ'/1819 (τχ.18, 15 Σεπτεμβρίου), σσ. 730–748: Παιδαγωγία. Περί παιδείας και σχολείων». Το πρόγραμμα μαθημάτων στη σ. 739 και στη «Παιδαγωγική» του *Συντάγματος φιλοσοφίας* στις σσ. 340 κ.ε.
11. Τα κείμενα των άλλων: «Ο έχω τούτο σοι δίδωμι» του Γ.Σ. (τ. Δ' - Ε' / 1814, τχ. 7, σσ. 129–136 με τη σημείωση στο τέλος: «Τη 24. Νοεμβρίου 1814. Έν Βιέννη»)· «Παιδαγωγική» των Άγγλων Λαγκαστέρου και Βέλλου σε μετάφραση αγνώστου (τ. Στ', τχ. 1, 1 Ιανουαρίου 1816, σσ. 3–9, τχ. 2, 15 Ιανουαρίου 1816, σσ. 17–21 τχ. 3–4, 1 και 15 Φεβρουαρίου 1816, σσ. 33–43 τχ. 8, 15 Απριλίου 1816, σσ. 113–124)· «Σπουδή της Παιδαγωγικής», μετάφραση των πρώτων είκοσι παραγράφων του ομότιτλου έργου του Κεισεβεττέρου από τον Φραγκίσκο Κ. Μαύρο (τ. Η', τχ. 24, 15^{ης} Δεκεμβρίου 1818, σσ. 672–680)· «Αγαθαί πράξεις Ελλήνων», επιστολή ανωνύμου με «ειδήσεις χαροποιάς περί του σχολείου της Προύσης» (τ. Ι', τχ. 17, 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1820, σσ. 502–519). Σημειώνουμε ότι στον *Λόγιο Ερμή* δημοσιεύονται συχνά ανταποκρίσεις για τη δράση των δασκάλων στα διάφορα σχολεία του δούλου Γένους.
12. Για τη ζωή και το έργο του πρβλ. τις εργασίες: Τάκη Γκοσιόπουλου, «Η ζωή και το έργο του Δ. Δάρβαρη - Ένας ξεχασμένος λόγιος», *Μακεδονικόν ημερολόγιον*, Θεσσαλονίκη 1975, σσ. 241–245, Γρηγόρη Καραφύλλη, «Οι παιδαγωγικές αντι-

- λήψεις του Δ. Ν. Δάρβαρη – Σύνθεση του ορθολογικού με το θρησκευτικό συναισθηματικό λόγο», *Επιστημονική επιτηρίδα του Παιδαγωγικού τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης*, Ιωάννινα 1922, σσ. 281–292, Άννας Ταμπάκη, «Δημήτριος Δάρβαρης: Οι περί ηθικής αντιλήψεις του», στον τόμο *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία – Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα 1955, σσ. 107–120.
13. *Λόγιος Ερμής*, τ. Α΄, τχ. 15^{ης} Απριλίου 1811, σσ. 122–128 τχ. 1^{ης} Μαΐου 1811, σσ. 147–150.
 14. *Ο.π.*, τ. Β΄, τχ. 1^{ης} Απριλίου 1812, σσ. 97–103.
 15. *Ο.π.*, τ. Α΄, τχ. 1^{ης} Μαΐου 1811, σ. 150.
 16. Ο πλήρης τίτλος του «Λόγου»: «Λόγος περί της Ελληνικής παιδείας, εκφωνηθείς υπό Κ. Οικονόμου του πρεσβυτέρου κατά την δ΄ Σεπτεμβρίου του αωια΄ έτους, εις την εορτήν της ενάρξεως του τρίτου έτους της κατά την Σμύρνην Φιλολογικής Σχολής». Δημοσιεύτηκε στον πρώτο τόμο του *Λόγιου Ερμή* (τχ. 15^{ης} Δεκεμβρίου 1811, σσ. 409–437) και επαναδημοσιεύτηκε στον πρώτο τόμο των *Λόγων* του Οικονόμου (επιμέλεια Θεοδ. Κ. Σπεράντσα, Αθήνα 1971, σσ. 447–473) με τον τίτλο: «Περί της οφειλομένης τιμής εις την ελληνικήν γλώσσαν». Για τη ζωή και έργο του Οικονόμου πρβλ. τις εργασίες των Χρυσοστόμου Ζήση «Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων (1780–1857), Χρίστου Θ. Κρικώνη «Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων και οι περί αγωγής απόψεις του» και Λίτσας Χατζοπούλου «Κωνσταντίνος Οικονόμος - Γραμματικά ζητήματα αισθητικής και φιλοσοφίας της τέχνης», που δημοσιεύτηκαν στα *Πρακτικά πανελλήνιου συνεδρίου «Θεσσαλοί φιλόσοφοι»* (Λάρισα - Τσαρίτσανη, Μάρτιος 1995), Τρίκαλα 1998, σσ. 240–261, 262 – 283 και 292–305 αντίστοιχα.
 17. Πρβλ. *Λόγιος Ερμής*, ό.π., σ. 410 (448).
 18. *Ο.π.*, σ. 412 (450).
 19. 18. Για τη ζωή και το έργο του πρβλ. Γεράσιμου Η. Πεντόγαλου, «Ο γιατρός Πέτρος Ηπίτης και ο ρόλος του στους αγώνες για την κατάργηση της Βαυαρικής μοναρχίας στην Ελλάδα», *Αρχεία ελληνικής ιατρικής* 3/ 1986, σσ. 311–313.
 20. Δημοσιεύτηκε στον έκτο τόμο (τχ. 16, 15^{ης} Αυγούστου 1816, σσ. 279–291).

21. Δημοσιεύτηκε στον έβδομο τόμο (τχ. 21, 1^{ης} Νοεμβρίου 1817, σσ. 533–547, και τχ. 22, 15^{ης} Νοεμβρίου 1817, σσ. 569–578). Και στα δύο κείμενα δεν αναγράφεται το όνομα του συγγραφέα· το ότι προέρχονται από τη γραφίδα του Ηπίτη προκύπτει από την προσθήκη στο πρώτο κείμενο (σ. 291), στην οποία απαριθμούνται οι τίτλοι των συγγραμμάτων του, και από τη σημείωση των εκδοτών στο τέλος του δευτέρου κειμένου (σ. 578). Σημειώνουμε ότι ο Ηπίτης στο δεύτερο κείμενό του ασχολείται κυρίως με την «Φυσική και ηθική ανατροφή του νηπίου» (σσ. 538–547 και σσ. 569–578).
22. Τα παραθέματα από τη σ.279 του έκτου τόμου (τχ. 16, 15^{ης} Αυγούστου 1816).
23. Δημοσιεύτηκε στον δέκατο τόμο (τχ. 12, 15^{ης} Ιουνίου 1820, σσ. 356–368) με τον τίτλο: «Λόγος εκφωνηθείς παρά του σοφού Διδασκάλου κυρίου Στεφάνου, εις την της Αδριανουπόλεως σχολήν». Ο χαρακτηρισμός του Ηπίτη προέρχεται από επιστολή «των επιτρόπων της εν Αδριανουπόλει σχολής» (ό.π., σ. 355). Για τη ζωή και το έργο του πρβλ. Δ. Γκίνη, «Κρίτωνος στοχασμοί» στον τόμο *Έρανος εις Αδαμάντιον Κοραήν*, Αθήνα 1965, σ. 142 κ.ε.
24. *Λόγιος Ερμής*, ό.π, σ. 358.
25. *Ο.π.*
26. *Ο.π.*, σ. 363 κ.ε.
27. Το περιοδικό *Αθηνά ή Εφημερίς φιλολογική, επιστημονική, πολιτική και εμπορική* εκδόθηκε στο Παρίσι το 1819 και τα τεύχη της έφτασαν μόλις στον αριθμό έξι.
28. Πρβλ. *Ελληνικός Τηλέγραφος* , τχ. 119, 11^{ης} Οκτωβρίου 1814. σσ. 522–524. Το κείμενο φέρει τον τίτλο «Προς τους Ομογενείς» και υπογράφεται από τον Άνθιμο Γαζή (Μηλιές Πηλίου 1758–Σύρος 1828).
29. Πρβλ. ό.π., τχ. 35, 18^{ης} Μαρτίου 1814, σσ. 159–160. Την πρόσκληση απηύθυνε τον Νοέμβριο του 1813 ο Πατριάρχης Κύριλλος ο Στ΄ (1813–1818).
30. Πρβλ. ό.π., τχ. 135, 19^{ης} Νοεμβρίου 1814, σσ. 587–588. Το κείμενο, που υπογράφει ο Κ. Οικονόμος, φέρει τη χρονολογία της 11^{ης} Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους.
31. Πρβλ. ό.π., τχ. 90, 8^{ης} Νοεμβρίου 1816, σ. 406.
32. Πρβλ. *Φιλολογικός τηλεγράφος*, τχ. 11, 11^{ης} Μαρτίου 1818, σσ. 44–45:

- «Επιστολή των επιτρόπων προς τον ιερομόναχο και λόγιο συμπατριώτη» τους Αγάπιο Ρήγα (Πάργα 1759 – Αίγινα 1829), στην οποία τον προσκαλούν να μεριμνήσει για τη σύσταση σχολείου στη γενέτειρά του.
33. Πρβλ. *ό.π.*, τχ. 20, 18^{ης} Μαΐου 1818, σσ. 79–80. Το κείμενο αναφέρεται και στις απαιτήσεις του Νεόφυτου Δούκα (Άνω Σουδενά Ζαγορίου 1760 – Αθήνα 1845) και του Στέφανου Κομμητά (Κωφοί Αλμυρού 1771 – Πέστη μετά το 1837) από το ίδιο Λύκειο.
34. Πρβλ. *ό.π.*, τχ. 1, 1^{ης} Ιανουαρίου 1819, σσ. 1–7. Πρόκειται για επιστολή του Δ. Γ(εωργιάδη;) προς τον Μ... «Εις Αλεξάνδρειαν».
35. Πρβλ. *ό.π.*, τχ. 7, 15^{ης} Μαΐου 1820, σσ. 61–62. Το κείμενο υπογράφει ο γνωστός κοζανίτης λόγιος Γεώργιος Ρουσιάδης (Κοζάνη τέλη 18^{ου} αι. – Αθήνα 1852).
36. Για την ιστορία της έκδοσης του περιοδικού αυτού παρβλ. Αικατερίνης Κουμαριανού, «Εισαγωγικά στην *Μέλισσα*» στην επανέκδοσή του από το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1984, σσ. ιζ'–λθ'.
37. *Ο.π.*, σ. 220.
38. Πρβλ. *ό.π.*, σ. 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 113 και 120 (μερικοί τίτλοι σε συντομία). Το κείμενο του Γάλλου «γενικού εφόρου» καταλαμβάνει τις σελ. 45–60, 113–131 και 243–249, υπογράφεται με τα αρχικά γράμματα του ονόματος του μεταφραστή (σ. 249: Σ.Κ.) και δημοσιεύεται υπό τον γενικό τίτλο «Φιλοσοφία».
39. Οι υπογραφές τους στη σ. 229.
40. *Ο.π.*, σ. 220.
41. *Ο.π.*, σ. 223.
42. *Ο.π.*, σ. 218.
43. Πρβλ. Γιάννη Καρά, *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο (15^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, εκδ. Δαίδαλος, Αθήνα 1991, σ. 184 κ. έ. και Κώστα Πέτσιου, *Η «περί φύσεως» συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη- Όψεις της φιλοσοφικής διερεύνησης από τον 15^ο ως τον 19^ο αιώνα*, Ιωάννινα 2003², σ. 295 κ. έ.
44. Το μελέτημα δημοσιεύεται σε συνέχειες και μάλιστα ανά κεφάλαια στα εξής κατά σειρά τεύχη του όγδοου τόμου της Ευτέρπης .

Φυλλάδιο 50, 1^{ης} Νοεμβρίου 1854, σσ. 37-40 («Εισαγωγή»)· φυλλ. 51, 15^{ης} Νοεμβρίου 1854, σσ. 57-63 και φυλλ. 52, 1^{ης} Δεκεμβρίου 1854, σσ. 81-83 (Κεφ. Α΄. «Περί ανατροφής των Αθηναίων»)· φυλλ. 55, 15^{ης} Ιανουαρίου 1855, σσ. 151-155, φυλλ. 56, 1^{ης} Φεβρουαρίου 1855, σσ. 180-184, φυλλ. 57, 15^{ης} Φεβρουαρίου 1855, σσ. 208-213 (Κεφ. Β΄. Περί ανατροφής των Σπαρτιατών»)· φυλλ. 57, 15^{ης} Φεβρουαρίου 1855, σσ. 213-214, φυλλ. 58, 1^{ης} Μαρτίου 1855, σσ. 233-235, φυλλ. 59, 15^{ης} Μαρτίου 1855, σσ. 258-259 (Κεφ. Γ, «Περί ανατροφής των λοιπών λαών της Πελοποννήσου - Περί ανατροφής των Αρκάδων») φυλλ. 60, 1^{ης} Απριλίου 1855 σσ. 279-280, φυλλ. 61, 15^{ης} Απριλίου 1855, σσ. 309-310 (Κεφ. Ε, «Περί ανατροφής των Αχαιών»)· φυλλ. 61, 15^{ης} Απριλίου 1855, σσ. 310-313 («Περί ανατροφής των Ηλείων»)· φυλλ. 62, 1^{ης} Μαΐου 1855, σσ. 328-332 (ΚΕΦ. ΤΕΤΑΡΤΟΝ, «Περί ανατροφής των λοιπών λαών της Στερεάς Ελλάδος – Περί ανατροφής των Βοιωτών»)· φυλλ. 63, 15^{ης} Μαΐου 1855, σσ. 346-350 («Περί ανατροφής των Θεσσαλών»)· φυλλ. 64 1^{ης} Ιουνίου 1855, σσ. 375-378 και φυλλ. 66, 30^{ης} Ιουνίου 1855, σσ. 419-423 («Περί ανατροφής των αρχαίων Ελλήνων εις τινάς των Κυκλάδων νήσων – Περί ανατροφής των Δηλίων»)· φυλλ. 68, 1^{ης} Αυγούστου 1855, σσ. 464–469 («Περί ανατροφής εις τινάς άλλας Ελληνικάς νήσους – Περί ανατροφής των Κρητών») φυλλ. 69, 15^{ης} Αυγούστου 1855, σσ. 494–496 («Περί ανατροφής των Ροδίων») φυλλ. 70, 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1855, σσ. 515–519, φυλλ. 71, 15^{ης} Σεπτεμβρίου 1855, σσ. 544–545, φυλλ. 72, 1^{ης} Οκτωβρίου 1855, σσ. 565–566 («Περί ανατροφής των Σαμίων») φυλλ. 72, 1^{ης} Οκτωβρίου 1855, σσ. 566–570 («Περί ανατροφής των Λεσβίων»).

45. Εισαγωγή, ό. π., σ. 40

46. Ο.π., σ. 39

47. Ο.π

48. Πρβλ. τη σημείωση άρ. 44

49. *Νέα Πανδώρα*, τ. ΣΤ, φυλλάδιο 124, 13 Μαΐου 1855, σσ. 82-89, φυλλάδιο 126, 15 Ιουνίου 1855, σσ. 125-132 και φυλλάδιο 136, 15 Νοεμβρίου 1855, σσ. 412-448.

Τίτλοι των βιβλίων που κρίνει:

- Κ. Σ. Ξανθοπούλου, *Περί παιδαγωγικής διδασκαλίας*, Κωνσταντινούπολη 1854

- Δ.Ε. Στρούμπου, *Το Μέλλον, ήτοι περί ανατροφής και παιδεύσεως*, Αθήνα 1855
- Δ. Αινιάνου, *Περί δημοτικής εκπαιδεύσεως*, Αθήνα 1855
- Ν. Παμπούκη, *Νύξιν, υπέρ της βελτιώσεως της καταστάσεως των διδασκάλων*, Ναύπλιο 1855
- Γ. Πολυμέρη, *Αυτοσχέδιος διατριβή*, Σύρος 1855.

50. Πρβλ. ό.π., φυλλάδιο 124, 13 Μαΐου 1855, σ. 83.

51. Πρβλ. ό.π., φυλλάδιο 126, 15 Ιουνίου 1855, σ. 127.

52. Πρβλ. ό.π.

53. Πρβλ. ό.π.

54. Πρβλ. ό.π., σ. 130.

55. Πρβλ. *Η Αιγιναία- Εφημερίς φιλολογική, επιστημονική και τεχνολογική*, τχ.Γ΄, 15 Μαΐου 1831, σ.83. Για την εφημερίδα, αυτή που επανεκδόθηκε το 1969 από το βιβλιοπωλείο Νότη Καραβία (Βιβλιοθήκη Ιστορικών μελετών αρ. 30), πρβλ. το σχετικό λήμμα στον τόμο *Ελληνικά Παιδαγωγικά Περιοδικά 1831-1991: Βιβλιογραφία 1831- 1974*, Α΄φάση, εποπτεία: Αλέξης Δημαράς, εισαγωγή- επιμέλεια: Χάρης Αθανασιάδης, εκδ. Κέντρου Εκπαιδευτικής έρευνας, Αθήνα 2004, σσ. 61-64.

56. Πρβλ. *Η Αιγιναία*, ό.π., σ. 88.

57. Πρβλ. ό.π., σ. 90.

58. Πρβλ. ό.π., τχ. Ζ΄, 15 Σεπτεμβρίου 1831, σ. 211-217. Προηγούνται ανάλογοι στοχασμοί «περί εκπαιδεύσεως των της ευπόρου τάξεως πολιτών» (τχ. Δ΄, 15 Ιουνίου 1831, σσ. 115-121, και τχ. Ε΄, 15 Ιουλίου 1831, σσ. 147- 154).

59. Πολύτιμη συμβολή για τη γνωριμία μας με τα περιοδικά αυτά αποτελεί ο τόμος *Ελληνικά Παιδαγωγικά Περιοδικά*, τα πλήρη βιβλιογραφικά στοιχεία του οποίου παραθέσαμε στη σημ. αρ. 55. Για το περιοδικό *Ο Παιδαγωγός* πρβλ. ιδιαίτερα Θεοδώρου Γ. Παπακωνσταντίνου (Εισαγωγή-Παρουσίαση-Σχόλια), *Ο Παιδαγωγός*, έκδοση Εργαστηρίου Πειραματικής Παιδαγωγικής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1982.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Το περιοδικό *Πλάτων*

ΟΙ ΛΟΓΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ

Το πρώτο τεύχος του πρώτου τόμου του περιοδικού *Πλάτων* κυκλοφόρησε στις 31 Οκτωβρίου 1878¹. Στο τεύχος αυτό μάταια θ' αναζητήσει κανείς τόσο την αναγραφή των ονομάτων των μελών της συντακτικής επιτροπής όσο και κάποιο προλογικό κείμενο, που να αιτιολογεί την έκδοσή του τόσο ως «συγγράμματος περιοδικού παιδαγωγικού και φιλολογικού»² όσο και ως οργάνου του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου. Το ότι «οι τον Διδασκαλικόν εν Αθήναις Σύλλογον απαρτίζοντες» αποφάσισαν να εκδόσουν τον *Πλάτωνα* προκύπτει έμμεσα από το προλογικό σημείωμα του Αριστείδη Σπαθάκη στην «Περί των παιδαγωγικών θεωριών του Πεσταλότση» μελέτη του, στο οποίο υπογραμμίζεται ότι αυτοί δεν περιορίστηκαν σε συζητήσεις «περί διαφόρων παιδαγωγικών αντικειμένων», αλλά σκέφθηκαν να δημοσιεύσουν «εν ιδίω περιοδικώ συγγράμματι τας παιδαγωγικάς αυτών θεωρίας»³. Στην έκδοση του *Πλάτωνα* προέβη, λοιπόν, ο Διδασκαλικός Σύλλογος για να δημοσιεύουν τα μέλη του «τας παιδαγωγικάς αυτών θεωρίας», που σημαίνει: Οι συζητήσεις «περί διαφόρων παιδαγωγικών αντικειμένων» μεταξύ λίγων προφανώς ειδημόνων να γίνουν κτήμα όσων επιθυμούν να παρακολουθούν το γίνεσθαι της παιδαγωγικής επιστήμης στο επίπεδο τόσο της θεωρίας όσο και της σχολικής πράξης. Τα όσα το προλογικό σημείωμα του Σπαθάκη έμμεσα αφήνει να εννοήσουμε αποκρυσταλλώνονται δύο περίπου χρόνια αργότερα στο σχέδιο του καταστατικού, «καθ'ό θέλει εκδίδοσθαι του λοιπού ο Πλάτων»⁴. Με απόφαση της γενικής συνέλευσης του Συλλόγου το σχέδιο επεξεργάστηκαν ο πρόεδρος του και συγγραφέας του σημειώματος Σπαθάκης, ο Αθανάσιος Παπαγεωργίου, ο Θεοδόσιος Παπαδημητρακόπουλος και ο Αριστ. Χαροκόπος⁵. Σ' αυτό ορίζεται γενικά ως σκοπός της έκδοσης η «προαγωγή της τε εθνικής ημών αγωγής ιδία και του εθνικού βίου καθόλου»⁶ και περιγράφονται οι πέντε επιμέρους στόχοι του *Πλάτωνα* ως παιδαγωγικού περιοδικού.

Σύμφωνα με το καταστατικό οι επιμέρους στόχοι είναι:

«α) Να εξακριβώσει καθόλου την έννοιαν και τον σκοπόν της αγωγής, το αναγκαίον, το δυνατόν και την διάρκεια αυτής, την αξίαν αυτής και δύναμιν, τα μέσα και την μέθοδον, δι' ών αύτη πραγματούται, προς δε και

την υπερτάτην αρχήν, εφ' ἧς ἡ αγωγή ερείδεται.

β) Να εξετάση την κατ' οίκον αγωγήν, πραγματευόμενος ἔνθεν μεν περί της σωματικής των παιδων αγωγῆς... ἔνθεν δε περί της πνευματικής των παιδων αγωγῆς.

γ) Να εξετάση την εν τῷ σχολείῳ αγωγήν των παιδων, πραγματευόμενος περί της ἐννοίας του σχολείου, περί της σχέσεως αὐτοῦ προς τε τον οἶκον, την ἐκκλησίαν και την πολιτείαν» και ἄλλα συναφῆ ζητήματα.

δ) Να ἐξεγείρη την προσοχήν των τε πολιτικῶν και ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων εἰς τα ἀφορώντα την των παιδων αγωγήν, προσδιορίζων το δικαίωμα και το καθήλόν της πολιτείας κα ἐκκλησίας προς ἐπίβλεψιν και ἐπιτήρησιν της των παιδων αγωγῆς οικιακῆς τε και σχολικῆς.

ε) Να ἐκθέτῃ σαφῶς τας παιδαγωγικὰς ἐνεργείας διαφόρων μητέρων, πατέρων, διδασκάλων και παιδαγωγῶν· τας παιδαγωγικὰς θεωρίας και διατάξεις διαφόρων φιλοσόφων και νομοθετῶν· τας παιδαγωγικὰς συζητήσεις διαφόρων κοινοβουλίων και Συλλόγων, τους περί ἐκπαιδεύσεως νόμους, διατάγματα και ἐγκυκλίους τούτε ἡμετέρου ἔθνους και ἄλλων. Προς δε να παρέχῃ εἰδήσεις περί των διαφόρων σχολείων ἡμεδαπῶν τε και αλλοδαπῶν.»⁷

Τον σημερινό ἀναγνώστη του καταστατικοῦ αὐτοῦ ἐντυπωσιάζει κατὰ κάποιον τρόπο ἡ ἔλλειψη κάθε ἀναφοράς σε λόγους, που συνήθως ἀναμένει κανεῖς να καταγράφονται ὡς σκοποὶ της δραστηριότητος ἐπαγγελματικῶν συλλόγων, ὅπως εἶναι, για παράδειγμα, ἡ βελτίωση των συνθηκῶν ἐργασίας, ἡ αὐξηση μισθῶν κλπ.. Τὸ ὅτι ὁ *Πλάτων* ἀποτέλεσε και μέσο διεκδίκησης των δικαίων του κλάδου σε πολλὰ ἐπίπεδα φαίνεται, βέβαια, ἀπὸ τις ἀναφορὰς συνεργατῶν του στο «γλίσχρον των ἀνταμοιβῶν» των διδασκάλων, στην ἀνάγκη ἰδρύσεως σχολείων και διδασκαλείων κλπ. Στὸ «γλίσχρον των ἀνταμοιβῶν» γίνεται μάλιστα ἀναφορὰ ἀκόμη και στον «Πρόλογο» του ὅλου περιοδικοῦ, που προέρχεται ἀπὸ τὴ γραφίδα του γνωστοῦ φιλολόγου και παιδαγωγοῦ Εὐμανουήλ Γαλάνη⁸. Πρόκειται για ἓνα σταχυολόγημα «ἐκ του Ρικετίου και ἄλλων παιδαγωγικῶν συγγραμμάτων»⁹ και ὄχι για προλογικὸ κείμενο, στο ὁποῖο καταγράφονται οἱ λόγοι ἐκδόσεως του *Πλάτωνα*. Παρ' ὅλα αὐτά, ὡστόσο, ὁ «Πρόλογος» φαίνεται ὄχι μόνο να ἀποτυπώνει τις κατευθύνσεις των «περί διαφόρων παιδαγωγικῶν ἀντικειμένων» συζητήσεων

των πρωταγωνιστών του Διδασκαλικού Συλλόγου, αλλά και να μας αποκαλύπτει ένα ακόμη πεδίο των αγώνων, που όφειλαν να δώσουν τα μέλη του προκειμένου να κατοχυρώσουν την όμαλή λειτουργία των σχολείων. Στο πεδίο αυτό είχαν αντίπαλο όχι την πολιτική ηγεσία του Υπουργείου Παιδείας, από την οποία ζητούσαν συνήθως καλύτερευση της μόρφωσής τους, των συνθηκών εργασίας, των μισθών τους κλπ., αλλά την Ιεραρχία της Εκκλησίας της Ελλάδος, που κάποια στιγμή θέλησε να τους αντικαταστήσει στο όλο έργο τους. Η αντιμετώπιση των απαιτήσεων της εκκλησίας δεν αποκλείεται γι' αυτό να ήταν ένας ακόμη λόγος, που παρακίνησε τους ιθύνοντες του Διδασκαλικού Συλλόγου να προβούν στην έκδοση του περιοδικού τους οργάνου. Την υπόθεσή μας ενισχύει, άλλωστε, η ακροτελεύτια αναφορά του τέταρτου λόγου της έκδοσης του *Πλάτωνα* που ήδη παραθέσαμε: «Ενταύθα ανήκει... και η καταπολέμησις... πάσης θεοκρατικής τάσεως εν τη των παιδων αγωγή.»¹⁰

Έτσι εξηγούνται και κάποιες αναφορές στον «Πρόλογο» του Γαλάνη για το ρόλο, που μέλλει να παίξει ο *Πλάτων* στο παιδαγωγικό γίνεσθαι της χώρας. Συγκεκριμένα: Ο Γαλάνης εκδιπλώνει καταρχήν τις γενικές αρχές, που διέπουν την «αληθή αγωγή» και στη συνέχεια προβάλλει την ανάγκη ίδρυσης Διδασκαλείων για την πληρέστερη μόρφωση των δασκάλων. Παράλληλα, όμως, οριοθετεί και το ποιόν δεν πρέπει να «υπηρετήσει» ο *Πλάτων* επισημαίνοντας: «Παιδαγωγικόν περιοδικόν έν Ελλάδι δεν έχει ανάγκην να γείνη βεβαίως υπηρετικόν ούτε των απαιτήσεων της πολιτείας ούτε της εκκλησίας, διότι», όπως προσθέτει, «ευτυχώς και η ημετέρα πολιτεία υπό ελευθέρους διοικείται θεσμούς και η ημετέρα εκκλησία ανεκτική φιλελεύθερος πάντοτε δειχθείσα συνεταύτισε τα εαυτής συμφέροντα προς τα της πολιτείας»¹¹.

Όσο κι αν μας εντυπωσιάζει η διαβεβαίωση αυτή του Γαλάνη, που σαφέστατα διακηρύσσει την ελευθερία και έναντι της πολιτείας και έναντι της εκκλησίας ως προς τη διατύπωση και προβολή παιδαγωγικών αντιλήψεων, τόσο θα πρέπει να υπογραμμίσουμε το θεωρητικό θεμέλιο της μη αναμενόμενης ίσως απόδοσης στην Εκκλησία φιλελεύθερης πολιτικής. Κατά τον Γαλάνη, λοιπόν: «Η περί την αγωγήν τέχνη και επιστήμη συμβαδίζει προς την ανάπτυξιν της επιστήμης, πολιτείας και εκκλησίας καθόλου. Εν

ελευθέρα πολιτεία πρέπει και η αγωγή να είναι ελευθέρα. Επίσης ένθα η εκκλησία ευνοεί θεσμούς ελευθέρους, εκεί και η αγωγή της νεολαίας φέρει ελευθερόφρονα τύπον.»¹²

Τόσο η απόδοση φιλελεύθερων απόψεων στην Εκκλησία όσο και η θεωρητική τους θεμελίωση δεν πρέπει, οφείλουμε να σημειώσουμε, να απηχούν γενικές εκτιμήσεις. Ίσως μάλιστα ο Γαλάνης να έγραψε ό,τι έγραψε το 1878 για την Εκκλησία προκειμένου να υπενθυμίσει στην ιεραρχία της τα όρια του έργου της με την πολιτεία. Γι' αυτό και δεν παραλείπει να τονίσει: «Αρίστη πολιτεία και εκκλησία ουδέποτε κατά βάθος διίστανται.»¹³

Η ερμηνεία αυτή των θέσεων του Γαλάνη δεν είναι αυθαίρετη. Στηρίζεται στην προιστορία των όσων γράφει - στην προιστορία που μας αποκαλύπτει πλήρως τόσο τις απαιτήσεις της Εκκλησίας όσο και τον αγώνα του Διδασκαλικού Συλλόγου για την μη αποδοχή τους από την Πολιτεία.

Όπως είναι ήδη γνωστό η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος απαντώντας σε έγγραφο του Διδασκαλικού Συλλόγου, στο οποίο γνωστοποιούνταν η σύσταση του συλλόγου, απέστειλε δικό της έγγραφο στις 25 Φεβρουαρίου 1874, δηλαδή ένα χρόνο, περίπου μετά την ίδρυσή του¹⁴. Στο απαντητικό αυτό έγγραφο καταρχήν εκφράζεται η χαρά, την οποία ένοιωσαν τα μέλη της Συνόδου για την ίδρυση του Συλλόγου, και δηλώνεται ότι η Σύνοδος «επεκρότησε και ηυλόγησε το έργον» στη συνέχεια αναφέρεται στην «οσημέραι ανά πάσας τας της ημετέρας κοινωνίας τάξεις εξαπλουμένην, ως μη ώφειλε, ψυχρότητα και θρησκευτικήν αδιαφορίαν, ής ένεκα, η ούτως ανατρεφομένη νέα γενεά, ήκιστα έσεται αρμοδία εις αισιώτερον της πατρίδος μέλλον» τέλος, υπογραμμίζεται ότι «εκείνη μόνη η παιδεία είναι γόνιμος και προαγωγός πολλών αγαθών, ήτις τον μεν φόβον του Θεού εξεγείρει, την δε προς τον πλησίον αγάπην ζωογονεί, τας δε λοιπάς αρετάς, άς το ιερόν Ευαγγέλιον δια της Εκκλησίας ανακηρύττει, καθ' εκάστην ημέραν προάγει». Γι' αυτό ακριβώς και κατά την άποψη της Ιεράς Συνόδου «το έργον της εκπαιδεύσεως, μάλιστα της του λαού, ουδενί άλλω αρμόζει μάλλον ή τοις ιερεύσιν». Επωδός του όλου σκεπτικού του απαντητικού εγγράφου της Συνόδου αποτελούν οι καταληκτικές προτάσεις του: «Εάν λοιπόν ο των διδασκάλων Σύλλογος αναγράψη εν τοις πρωτίστοις αυτού

έργοις προς τη εξευρέσει καταλληλοτέρου και μεθοδικότερου τρόπου διδασκαλίας, την εγκατάστασιν ιερωμένων προσώπων εν ταις θέσεσι των δημοδιδασκάλων, ουδεμία αμφιβολία, ότι καταστέψει τους μόχθους αυτού λαμπρός στέφανος εφ' ω και της Εκκλησίας τας ευλογίας και της κοινωνίας τας ευγνωμοσύνας εις εαυτόν επισπάσεται.» Αν ο διδασκαλικός σύλλογος εκπληρώσει την επιθυμία της Εκκλησιαστικής Ιεραρχίας, τότε «και η Σύνοδος το γ' επ' αυτή φροντίσει περί της συστάσεως του υμετέρου Συλλόγου».

Η επωδός του απαντητικού στον Ελληνικό Διδασκαλικό Σύλλογο εγγράφου της Ιεράς Συνόδου αιτιολογείται, βέβαια, από τη σκοπιά της όλης προσπάθειας της να αναλάβει αυτή τη διαμόρφωση γενικά των πνευματικών διεργασιών του τέλους του 19ου αιώνα στην Ελλάδα και κυρίως τη χάραξη της εκπαιδευτικής πολιτικής. Όσο εύλογο προβάλλει από την σκοπιά της Εκκλησίας το αίτημά της να «εγκατασταθούν» στη θέση των δασκάλων «ιερωμένα πρόσωπα», τόσο απορριπτέο θεωρείται, βέβαια, από τη σκοπιά της πολιτικής εξουσίας. Δεν γνωρίζουμε, αν υπήρξε αντίδραση στο έγγραφο αυτό από την πλευρά του Υπουργείου και μπορούμε να υποθέσουμε ότι δεν υπήρξε, αφού ο αποδέκτης του εγγράφου ήταν μόνο ο Ελληνικός Διδασκαλικός Σύλλογος, του οποίου το προεδρείο αντέδρασε και μάλιστα άμεσα. Καταρχήν απέστειλε στα «τακτικά και επίτιμα μέλη του» έγγραφο, με το οποίο τους πληροφορούσε ότι «απεφάσισε να συλλέξη κρίσεις περί τούτου παρά των απανταχού εταίρων», επειδή, όπως προστίθεται, «οι Έλληνες διδάσκαλοι δύνανται κρείττον παντός άλλου να αποφανθώσι περί του εθνικού τούτου ζητήματος»,¹⁵ στη συνέχεια απευθύνθηκε στον πρωτοπρεσβύτερο Παναγιώτη Ρομπότη, καθηγητή της Θεολογίας και πρύτανη του Πανεπιστημίου, στον οποίο έθεσε επτά καίρια ερωτήματα για το ίδιο ζήτημα¹⁶.

Τα ερωτήματα του Συλλόγου και οι αντίστοιχες απαντήσεις του Ρομπότη θα πρέπει, νομίζω, να παρατεθούν κατά λέξη για τρεις κυρίως λόγους: Γιατί μας επιτρέπουν να οριοθετήσουμε τις δύο κατευθύνσεις των προτιμήσεων της Εκκλησίας και του Διδασκαλικού Συλλόγου στην ιδεολογική τους προπάντων διάσταση· γιατί μας αποκαλύπτουν το εύρος των αγώνων, που τα μέλη του Διδασκαλικού Συλλόγου καλούνταν να δώσουν προκειμένου να υπερασπισθούν το έργο τους· και γιατί η όλη προβληματική φαίνεται πως απασχολεί ακόμη την επίσημη εκκλησία, η οποία βρί-

σκει κάποιες διεξόδους προς την ίδια κατεύθυνση με την ίδρυση κατηχητικών σχολείων και την ενίσχυση διάφορων θεσμών, που φέρνουν τους νέους κοντά της.

Ερώτηση: Ο χρόνος είναι ικανός, όπως επαρκέσει το αυτό πρόσωπον εις πλήρωσιν των δύο καθηκόντων, του ιερατικού και του διδασκαλικού;

Απάντηση: Ουδέν κώλυμα εκ του χρόνου· διότι ει μιν εις ιερέως εν τινι κώμῃ, ἐπεται ὅτι και ελαχίστη ενορία· ἄλλως ἔσσονται πλείους οἱ εργαζόμενοι.

Ερώτηση: Παιδιά μη τυχόντα καλῆς ανατροφῆς δεν σέβονται τον διδάσκαλον, ὡς δεῖ. Ἡ προς τοὺς δημοδιδασκάλους ἀσέβεια μὴ μεταδοθῇ και εις τοὺς ιερεῖς και βλάβῃ την Ἐκκλησίαν;

Απάντηση: Εξαρτάται εκ της συμπεριφορᾶς. Πάντοτε δε ο ἱερεὺς σεβασμιώτερος και ἡ Ἐκκλησία ὡς σχολεῖον ἐπιβάλλει πλείον σέβας. Και ἡ ηλικία δε των εν ταῖς κώμαῖς φοιτῶντων εις τα σχολεῖα μέχρι του 8 ἔτους δεν εἶναι δεκτικὴ μονίμου μίσους.

Ερώτηση: Οἱ ιερεῖς μισθωτοὶ γινόμενοι μὴ ἀποκτήσωσι πάσας τὰς ἑξεις των κατωτέρων υπαλλήλων;

Απάντηση: Ἀν και μισθωτοὶ, εἶναι ὁμῶς ἀμετάθετοι, και υπάγονται και εις την ἐκκλησιαστικὴν ἀρχὴν και εις οὐδὲν ἄλλο των πολιτικῶν ἀναμινγνύονται.

Ερώτηση: Εἶναι ἀληθές, ὅτι αἱ δημοδιδασκάλισσαι ὠφελοῦνται εκ της ἐνώσεως των δύο επαγγελμάτων;

Απάντηση: Οὐδὲν ἔχουσι να φοβηθῶσιν αἱ δημοδιδασκάλισσαι, διότι πρόκειται περὶ κωμῶν, ὅπου οὐδὲν σχεδὸν κορασίων σχολεῖον ὑπάρχει, οὐδὲ θέλει να υπάγῃ διδασκάλισσα εις τοιαῦτα σχολεῖα.

Ερώτηση: Μὴ ἐπέλθωσι συγκρούσεις μεταξὺ της ἐκκλησιαστικῆς και της πολιτικῆς ἀρχῆς;

Απάντηση: Ὑπάρχοντος του ἀμεταθέτου και των διδασκαλικῶν ποινῶν εις χρηματικὰς περιοριζομένων, οὐδεμία ἐπομένως σύγκρουσις.

Ερώτηση: Ο ἱερεὺς δύναται να ἐκτελέσῃ πάντα τα καθήκοντα του δημοδιδασκάλου, π.χ. την Γυμναστικὴν;

Απάντηση: Δύναται να διδάξη και την Γυμναστικήν, διότι δεν πρόκειται περί αθλητικής Γυμναστικής, αλλά περί υγειονομικής.

Ερώτηση: Αν η ένωσις αποδειχθή επιβλαβής, είναι εύκολος η διάζευξις;

Απάντηση: Ευκταίον να ανατείλη τάχιστα η ημέρα εκείνη. Αλλά δια χρόνου ίσως πολλού. Αλλά εάν επιστή ταχέως, τούτο έσται όταν μισθοδοτηθή και ο κλήρος, παρ ου αφαιρεθήσεται τότε πρόσθετον βάρος. Αλλ έξει πάντοτε την διδασκαλίαν των ιερών.»¹⁷

Η πρόταση της Ιεράς Συνόδου να αναλάβουν οι ιερείς και τα καθήκοντα των διδασκάλων είναι ενδεικτική των προβλημάτων, που καλείται να επιλύσει ο Ελληνικός Διδασκαλικός Σύλλογος στα τέλη του 19ου αιώνα. Το ότι ο Διδασκαλικός Σύλλογος έδωσε σκληρό αγώνα με την Ιεραρχία της Συνόδου της Εκκλησίας για την απόρριψη των απαιτήσεών της, το πληροφορούμαστε από τεύχος του Πλάτωνα, στο οποίο διαβάζουμε: «Εις τον σύλλογον οφείλεται η μη επιψήφισις του γνωστού νομοσχεδίου δι ου εσπευσμένως μάλιστα επεδιώκετο η συνένωσις του δημοδιδασκαλικού αξιώματος μετά της ιερατικής λειτουργείας.»¹⁸

Στο ίδιο ζήτημα φαίνεται να αναφέρεται έμμεσα και ο Αριστείδης Σπαθάκης στην ομιλία του «Περί της εν τω σχολείω εθνικής των Ελληνοπαίδων μορφώσεως»¹⁹, όταν διαφοροποιεί τις υποχρεώσεις και τα καθήκοντα των δασκάλων από τις αντίστοιχες υποχρεώσεις και τα αντίστοιχα καθήκοντα των ιερών. Αυτό το επιτυγχάνει «παρακελευόμενος» καταρχήν τους διδασκάλους «ν' αγαπώσι τους μαθητάς αυτών, να έρχονται εις στενοτέραν μετ' αυτών σχέσιν, θεωρούντες αυτούς ουχί ως ξένους τινάς, άλλ' ως ίδια τέκνα, ών καθήκον έχουσιν ου μόνον τον νούν αλλά και την καρδίαν να αναπτύσσωσι και διπλασιάσωσι· να γίνωνται αυτοίς τύπος και υπογραμμός εν τη σπουδή παντός καλού και αγαθού». Στη συνέχεια «παρακελευόμενος» επίσης τους ιερείς «ίνα διδάσκωσι τους Έλληνας συνεχώς από του άμβωνος τας αληθείας της θείας μεγαλειότητος», « να κατηχώσι κατ' οίκον τα τέκνα αυτών και οδηγώσιν αυτά εις την οδόν της αρετής», ώστε να «φέρωνται κοσμίως εν τη μετά των άλλων αναστροφήν» και να «εισάγωσι την ευπρέπειαν εις τον άγιον οίκον του Υψίστου»²⁰.

ΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ ΤΟΥ

Α. Συγγραφείς μελετημάτων για την αγωγή των νηπίων

Όπως έχουν ήδη επισημάνει ο Μιχαήλ Βρυχέας και ο Παναγιώτης Κ. Γεωργούντζος, οι οποίοι παρουσίασαν σε σύντομα κείμενα τους το περιοδικό *Πλάτων*²¹, οι συνεργάτες του συγκαταλέγονται στους σημαντικότερους εκφραστές των βασικών παιδαγωγικών διεργασιών του δεύτερου μισού του προπερασμένου αιώνα. Μεταξύ αυτών ξεχωριστή θέση κατέχουν αναμφίβολα τόσο για τη χρονική διάρκεια της συνεργασίας τους με το περιοδικό όσο και για τον σχετικά μεγάλο αριθμό των δημοσιευμένων σ' αυτό μελετημάτων τους οι ακόλουθοι: Οι παιδαγωγοί Νικόλαος Κοντόπουλος²², Αριστείδης Σπαθάκης²³ και Βλάσιος Σκορδέλης²⁴, ο φιλόσοφος και πολιτιολόγος Νεοκλής Καζάζης²⁵, ο θεολόγος Γεώργιος Ι. Δέρβος²⁶ και ο φιλόλογος Εμμανουήλ Γαλάνης²⁷. Οι περισσότεροι από τους συνεργάτες αυτούς εκφράζουν βέβαια στα μελετήματα τους για παιδαγωγικά ζητήματα τις προσωπικές τους απόψεις, ενώ άλλοι μεταφέρουν απόψεις που είχαν ήδη επικρατήσει ή ακόμη συζητούνταν μεταξύ των παιδαγωγών σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες. Οι απόψεις, που αποτυπώνονται στα κείμενα τους, είτε είναι προσωπικές είτε είναι δάνειες, αγγίζουν, ωστόσο, τη θεματική μας περισσότερο γιατί αποτυπώνουν πότε άμεσα και πότε έμμεσα τις βασικές κατευθύνσεις των παιδαγωγικών διεργασιών της εποχής τους και λιγότερο γιατί σ' αυτές αντικατοπτρίζεται η συμβολή του καθένα τους σ' αυτές τις διεργασίες. Οι απόψεις, για παράδειγμα, του Κοντόπουλου και του Σπαθάκη, αλλά και του Δέρβου, στο εισαγωγικό σημείωμα των διατάξεων ενός νόμου της Γαλλικής Κυβέρνησης, μας ενδιαφέρουν όχι για να γνωρίσουμε την προσωπικότητα τους ως παιδαγωγών, αλλά για να ανιχνεύσουμε σ' αυτές μέρος των κυρίαρχων κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα κατευθύνσεων σε ζητήματα γενικής αγωγής και παιδείας των Ελληνοπαιδών από τη βρεφική και νηπιακή τους κιόλας ηλικία.

Από τη σκοπιά της ιδιαίτερης μάλιστα προβληματικής, που μας απασχολεί, από τη σκοπιά δηλαδή της διαμόρφωσης των αντιλήψεων για την

αγωγή των νηπίων του τέλους του 19^{ου} αιώνα, οι τρεις αυτοί παιδαγωγοί, οφείλουμε να παρατηρήσουμε, είναι οι μόνοι που σε ξεχωριστά μελετήματα τους ή σε ξεχωριστά κεφάλαια ή υποκεφάλαια μελετημάτων τους διερεύννησαν ή πρόβαλαν αποκλειστικά ζητήματα «περί νηπιαγωγείων» και ζητήματα της «βρεφικής και νηπιακής ανάπτυξης» των παιδιών: Στο «Περί Νηπιαγωγείων» μελέτημα του Σπαθάκη, του οποίου το πρώτο μέρος δημοσιεύτηκε στα τεύχη Θ' και Ι' του Ιουλίου και Αυγούστου του έτους 1881 και το δεύτερο μέρος στα τεύχη ΙΑ' και ΙΒ' του Σεπτεμβρίου και Οκτωβρίου του ίδιου έτους²⁸, ορίζονται όχι μόνο ο «σκοπός και το έργο» του Νηπιαγωγείου²⁹, αλλά και τα «παιδαγωγικά μέσα» που «πηγάζουσιν εξ αυτού του σκοπού»³⁰.

Στο μελέτημα, εξάλλου, του Κοντόπουλου «Βρεφική και νηπιακή ανάπτυξις», που δημοσιεύτηκε στο Γ' τεύχος του Ιανουαρίου του έτους 1883, εφιστάται η προσοχή των γονέων στην ανάγκη της εκ μέρους τους ορθής αγωγής των βρεφών και των νηπίων, των οποίων «ή σωτηρία», όπως υπογραμμίζεται, «ή ο όλεθρος ... εν ταίς χερσίν» αυτών «κείται»³¹.

Ο Δέρβος, τέλος, ο οποίος, ως σημειωθεί, αποτυπώνει κάποιες γενικές απόψεις για την αγωγή των παιδιών, πρίν αποδώσει στα ελληνικά ένα νόμο της Γαλλίας «περί της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως», που δημοσιεύτηκε στα τελευταία τεύχη (Θ'-ΙΒ') του δέκατου τρίτου τόμου του *Πλάτωνα*³², γνωστοποιεί σε ξεχωριστό υποκεφάλαιο του κεφαλαίου «Δημοτικά σχολεία» την παρεχόμενη τον 19^ο αιώνα από τους Γάλλους παιδεία στα Νηπιαγωγεία και στις παιδικές τάξεις επισημαίνοντας τα όσα επακριβώς όριζε το διάταγμα του Γαλλικού Υπουργείου Παιδείας της 18^{ης} Ιανουαρίου του έτους 1887³³.

Το πρόβλημα της αγωγής των παιδιών γενικά και των νηπίων ιδιαίτερα απασχόλησε βέβαια και άλλους συνεργάτες του *Πλάτωνα*, οι οποίοι δημοσίευσαν στα τεύχη του παιδαγωγικά κείμενά τους με τη διαφορά, όμως, ότι οι αναφορές τους είτε στη βρεφική είτε στη νηπιακή ανάπτυξη ήταν οποραδικές και γενικού χαρακτήρα. Πρόκειται για τους γνωστούς μας συνεργάτες του Πλάτωνα Σκορδέλη και Καζάζη, για τον Γεώργιο Ζηκίδη³⁴ και τον Αναστάσιο Χρηστομάνο³⁵. Ο πρώτος από τους δύο τελευταίους στο μελέτημά του «Η αληθής και υγιής των παιδών εκπαίδευσις», που δημο-

σιεύτηκε σε τέσσερις συνέχειες στα πρώτα οκτώ τεύχη του έτους 1881³⁶, δεν παρέλειψε να αναφερθεί μεταξύ των άλλων και στο θεσμό των νηπιαγωγείων, που κατά τη γνώμη του δεν αποτελεί εφεύρεση των «νεωτέρων αναγκαία περί την των νέων παιδευσιν», αλλά έλκει «την καταγωγή εκ των αθανάτων... Ελλήνων». Προς επαλήθευση της τελευταίας του άποψης παραπέμπει μάλιστα στους *Νόμους* του φιλοσόφου Πλάτωνα, στο έβδομο βιβλίο των οποίων, όπως γνωρίζουμε, γίνεται λόγος για την αγωγή των παιδιών «από τριετούς μέχρι των έξι ετών»³⁷.

Ο Χρηστομάνος, ο οποίος «κατ' εντολήν... του υπουργού» των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Νικολάου Μαυροκορδάτου συνέταξε στα 1880 διατριβή «Περί δημοσίας εκπαιδεύσεως»³⁸, που δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στα τεύχη του Πλάτωνα από το έτος 1884 ως το έτος 1887, υπογραμμίζει την ανάγκη «ο νους του παιδός» να «μορφούται... επί το μεθοδικότερον... από των πρώτων αυτού βημάτων», δηλαδή από τα κατώτατα εκπαιδευτήρια, στα οποία συμπεριλαμβάνει τα νηπιαγωγεία και τις πρώτες τάξεις «των παρ ημίν αλληλοδιδακτικών, δημοτικών ή προπαιδευτικών σχολείων»³⁹.

Διαφορετική είναι η σκοπιά, από την οποία προβάλλουν το ζήτημα της αγωγής των νηπίων οι δύο πρώτοι από τους τέσσερις συνεργάτες, που αριθμήσαμε πιο πάνω -ο παιδαγωγός Σκορδέλης και ο πολιτειολόγος Καζάζης. Και οι δύο τονίζουν κυρίως το ρόλο της μητέρας και της οικογένειας εν γένει στην αγωγή των παιδιών πριν αυτά «μεταβούν εις το σχολείον και εις την κοινωνίαν»⁴⁰ χωρίς, ωστόσο, να αναφέρονται ρητά στην ανάγκη ίδρυσης νηπιαγωγείων. Έτσι ο Σκορδέλης στο μελέτημά του «Εθνική αγωγή», που δημοσιεύτηκε στα τεύχη Ε'-Η' του Μαΐου-Αυγούστου του έτους 1891, παρατηρεί ότι «ή πρώτη αγωγή, ή εν τω οίκω (μέχρι του 5ου η 6ου έτους), αφήνεται όλως εις την φροντίδαν γονέων, εξαρτάται... εκ του χαρακτήρος, των γνώσεων και τις παιδαγωγικές ικανότητος αυτών και ιδία μητρός»⁴¹. Πιο αναλυτικός εμφανίζεται ο Καζάζης, ο οποίος στο μελέτημα του «Δημοτική παιδευσιν και καθολική ψηφοφορία», αφού επισημάνει ότι «παρήλθον οι χρόνοι εκείνοι, καθ' ους η πρόληψις κατέστη την γυναίκα κατωτέρα του ανδρός υπό πάσαν έποψιν», τονίζει ότι η γυναίκα «ως μήτηρ θέλει δώσει τα πρώτα μαθήματα της ανατροφής και της παιδεύσεως εις το παιδίον»⁴².

Β. Συγγραφείς μελετημάτων για άλλα ζητήματα

Ο κατάλογος των συνεργατών του περιοδικού *Πλάτων* υπερβαίνει, βέβαια, κατά πολύ τον σχετικά μικρό αριθμό παιδαγωγών και καθηγητών, των οποίων τα μελετήματα αγγίζουν την προβληματική της αγωγής των νηπίων στα τέλη του 19ου αιώνα. Πολλοί περισσότεροι είναι οι συνεργάτες, οι οποίοι στα δημοσιευμένα στον *Πλάτωνα* κείμενά τους ασχολήθηκαν με ζητήματα της αγωγής των παιδιών της μη νηπιακής ηλικίας - των μαθητών του Δημοτικού σχολείου και του Γυμνασίου - ή με ζητήματα γενικής ιστορίας, ιστορίας της παιδείας, ιστορίας της φιλοσοφίας, φιλολογίας, γλωσσολογίας κ.λ.π. Κάποιοι μάλιστα από τους συνεργάτες αυτούς ανήκουν στη χώρα των λογίων και επιστημόνων, που με το συγγραφικό ή άλλο έργο τους συνέβαλαν σημαντικά είτε στη δημιουργία νέων είτε στη ραγδαία ανάπτυξη παλαιών κλάδων της έρευνας. Ανάμεσά τους προβάλλουν - εκτός από τον Καζάζη, στον οποίο ήδη αναφερθήκαμε, ο καθηγητής φιλοσοφίας Περικλής Γρηγοριάδης (Γορτυνία 1850 - Χάλκη Προποντίδας 1881)⁴³, ο ιδρυτής επιστημονικών συλλόγων Κωνσταντίνος Ηροκλής Βασιάδης (Δελβινάκι Ιωαννίνων 1821 - Κωνσταντινούπολη 1890)⁴⁴, ο βιογράφος του Αδαμαντίου Κοραή Διονύσιος Θερειανός (Κέρκυρα 1834 - Τεργέστη 1897)⁴⁵, ο υφηγητής της λατινικής φιλολογίας και γνωστός λεξικογράφος Στέφανος Κουμανούδης (Αδριανούπολη 1818 - Αθήνα 1899)⁴⁶, ο καθηγητής της ελληνικής φιλολογίας Κωνσταντίνος Κοντός (Αμφισσα 1834 - Αθήνα 1909)⁴⁷, ο ερευνητής της μεσαιωνικής ιστορίας Σπυρίδων Λάμπρου (Κέρκυρα 1851 - Αθήνα 1919)⁴⁸ και ο καθηγητής και πατέρας της γλωσσικής επιστήμης στην Ελλάδα Γεώργιος Χατζηδάκης (Μύρθιο Ρεθύμνου 1848 - Αθήνα 1941)⁴⁹.

Η συνεργασία όλων αυτών με τον *Πλάτωνα* δεν ήταν ασφαλώς μακροχρόνια· στα κείμενα τους, όμως, θα μπορούσε κανείς να αναγνωρίσει την κύρια κατεύθυνση των επιλογών τους στην επιστήμη που ο καθένας τους υπηρέτησε. Γι αυτό και καταγράφουμε στη συνέχεια τις συνεισφορές τους στην ύλη του περιοδικού αναφέροντας και τη διάρκεια της συνεργασίας τους.

Του Γρηγοριάδη η συνεργασία με τον *Πλάτωνα* διήρκεσε λόγω του πρώιμου θανάτου του μόλις δύο χρόνια: Το έτος 1880 δημοσίευσε το με-

ταφρασμένο από τον ίδιο μελέτημα του Wilhelm Wundt (Neckarau/Baden 1832 - Grossbothen/Leipzig 1920) «Περί της νυν καταστάσεως της φιλοσοφίας εν Γερμανία»⁵⁰ και το έτος 1881 το κατά πάσαν πιθανότητα από την γραφίδα του προερχόμενο κείμενο της «Κρίσεως της επί του Μαραθείου αγώνος επιτροπείας», μέλη της οποίας ήταν εκτός απ' αυτόν ο γνωστός μας Σπαθάκης και ο Σπυρίδων Κ. Μπαλάνος⁵¹. Το ίδιο ισχύει - αλλά προφανώς για άλλους άγνωστους σε μας λόγους - για τη συνεργασία του Βασιάδη, του οποίου δημοσιεύτηκε το έτος 1880 μόνο το κείμενο της ομιλίας του «Περί αναστάσεως και αναγεννήσεως της εθνικής γυμναστικής παιδαγωγικής τε και δημοσίας», το οποίο ανέπτυξε ως «αντιπρόσωπος του Ελληνικού Φιλολογικού) Συλλόγου και του Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού» ανέπτυξε ενώπιον ακροατηρίου στην Αθήνα, στις 18 Μαρτίου 18-79⁵².

Και του Θερειανού η συνεργασία δεν διήρκησε πολύ, διακόπηκε μάλιστα όταν ο πρώτος τόμος του «περισπούδαστου συγγράμματός» του *Αδαμάντιος Κοραής*, τμήματα της εισαγωγής του οποίου δημοσιεύτηκαν το 1888 και 1889 στον *Πλάτωνα*, κυκλοφόρησε αυτοτελώς στην Τεργέστη από το τυπογραφείο του Αυστροουγγρικού Λόϋδ⁵³. Ο Κουμανούδης εμφανίζεται στον *Πλάτωνα* το έτος 1883 με το μελέτημα του «Νύξεις εις έρευναν των ιδιαζόντων τη νεώτερη ελληνική γλώσσα»⁵⁴. ο Κοντός το έτος 1879 ως το έτος 1883 με τα μελετήματα του «Σύμμικτα φιλολογικά»⁵⁵, «Γραμματικά»⁵⁶, «Φιλολογικά»⁵⁷, «Γραμματικά»⁵⁸, «Κριτικά και γραμματικά»⁵⁹. ο Λάμπρος το έτος 1879 με το μελετήμα του «Περί του εν Χαιρωνεία λέοντος»⁶⁰ και το 1880 με τη μετάφραση άρθρου για «Τα περγαμηνά αγάλματα εν Βερολίνο» του Γερμανού αρχαιολόγου Gustav Haider⁶¹. ο Χατζηδάκης, τέλος, το έτος 1883 με την «Επίκρισιν Τσακωνικής γραμματικής» του K. K. Deffner⁶², του γνωστού Γερμανού φιλόλογου και γλωσσολόγου, που γεννήθηκε στο Donaunorth της Βαυαρίας το 1848 και πέθανε στην Αθήνα το 1934, καθώς και τα γραμματικά μελετήματα «Ούτε μαζη ούτε μαζή ούτε μαζύ είναι η ορθή γραφή, αλλά μαζί»⁶³ και «Περί του Κρητικού ζιμιό»⁶⁴.

Στον *Πλάτωνα* δημοσιεύτηκαν, βέβαια, συνεργασίες και πολλών άλλων ανδρών, των οποίων τα μελετήματα διερευνούν θέματα ξένα προς την προβληματική μας. Πρόκειται για μελετήματα των Γρηγορίου Αερικού⁶⁵,

Η. Χ. Ανδριωτάκη⁶⁶, Α. Ι. Αντωνιάδου⁶⁷, Κρατίνου Αποστολίδου⁶⁸, Θ. Αποστολοπούλου⁶⁹, Ιωάννου Αργυριάδου⁷⁰, Ιωακείμ Βαλαβάνου⁷¹, Β. Χ. Βάμβα⁷², Κ. Χ. Βάμβα⁷³, Σπυρίδωνος Π. Βάση⁷⁴, Ι. Α. Βαρελά⁷⁵, Εμμανουήλ Γαλάνη⁷⁶, Λ. Ιλιάδου- Βεζάνου⁷⁷, Φερδινάνδου Βένδερ⁷⁸, Θεοδοσίου Β. Βενιζέλου⁷⁹, Μιλτιάδου Βρατσάνου⁸⁰, Κ. Γεωργιάδου⁸¹, Μιχαήλ Γκιόλμα⁸², Π. Δαμουλιάνου⁸³, Ιω. Δημητριάδου⁸⁴, Μαργαρίτου Δήμιτσα⁸⁵, Τρύφωνος Ευαγγελίδου⁸⁶, Ζανουβίου⁸⁷, Περικλέους Ζερλέντη⁸⁸, Π. Δ. Ηλιοπούλου⁸⁹, Π. Ηρειώτου⁹⁰, Ι. Γ. Θεοδοροπούλου⁹¹, Δ. Θοιβιδοπούλου⁹², Π. Ιασεμίδου⁹³, Ηλία Α. Καντά⁹⁴, Ι. Σ. Κατεβαίνη⁹⁵, Νικολάου Καραβά⁹⁶, Αντωνίου Καραγιάννη⁹⁷, Κ. Καρδάρα⁹⁸, Κ. Κοντοπούλου⁹⁹, Ελευθερίου Τριαντάφυλλου Κούση¹⁰⁰, Ιωάννου Κοφινιώτου¹⁰¹, Αλεξάνδρου Λαμπροπούλου¹⁰², Μ. Λάππα¹⁰³, Μ. Λελέκου¹⁰⁴, Στ. Λελέκου¹⁰⁵, Δ. Α. Μαρούλη¹⁰⁶, Ιωάννου Μεσολωρά¹⁰⁷, Θεμ. Ι. Μιχαλοπούλου¹⁰⁸, Ιγνατίου Μοσχάκη¹⁰⁹, Γεωργίου Μπουκουβάλα¹¹⁰, Σπυρίδωνος Μωραίτου¹¹¹, Ι. Ν. Οικονομίδου¹¹², Παναγιώτου Π. Οικονόμου¹¹³, Σπυρίδωνος Γ. Παναγιωτοπούλου¹¹⁴, Διομήδους Μ. Παπαβασιλοπούλου¹¹⁵, Γ. Α. Παπαβασιλείου¹¹⁶, Θεοδ. Παπαδημητράκοπούλου¹¹⁷, Α. Παπαδοπούλου¹¹⁸, Χρίστου Παπαδοπούλου¹¹⁹, Π. Παπαζαφειροπούλου¹²⁰, Κωνσταντίνου Θεμ. Παπαλουκά¹²¹, Ευαγγέλου Γ. Παπαχατζή¹²², Κ. Πέπα¹²³, Ν. Πετρή¹²⁴, Δ. Γ. Πετρίδου¹²⁵, Δημητρίου Γ. Πουλάκη¹²⁶, Χαρίση Πουλιού¹²⁷, Ιω. Π. Πύρλα¹²⁸, Στεφάνου Δ. Ρώση¹²⁹, Σ. Χ. Σακελλαροπούλου¹³⁰, Σπυρίδωνος Σούγκρα¹³¹, Ιωάννου Κ. Σταματέλου¹³², Α. Τόμπρα¹³³, Αιμιλίου Τρελάτου¹³⁴, Γ. Τσερέπη¹³⁵, Νικολάου Σπ. Φαραντάτου¹³⁶, Ν. Α. Χαλκιοπούλου¹³⁷ και Ευγενίου Χασιώτου¹³⁸.

Γ. Η ζωή και το έργο των συνεργατών που μελέτησαν ζητήματα της αγωγής των νηπίων

Όσο σημαντικές κι αν θεωρηθούν από τη σκοπιά των ειδικών επισημών, που με τα κείμενα τους στον *Πλάτωνα* θεράπευσαν οι τόσοι πολλοί συνεργάτες του, η θεματική μας επιβάλλει την εστίαση του ενδιαφέροντος μας στη ζωή και το έργο εκείνων μόνον εξ αυτών, στων οποίων τα μελέτηματα διατυπώνονται ή και ερευνώνται ζητήματα της αγωγής των παι-

διών της προσχολικής και της πρώτης σχολικής ηλικίας. Η γνώση της ζωής και του έργου των συνεργατών αυτών θα μας επιτρέψει ως ένα βαθμό να αξιολογήσουμε τις όποιες παιδαγωγικές απόψεις τους εντάσσοντας τις στο ευρύτερο πλαίσιο των σπουδών τους, των επιδράσεων που πιθανόν δέχτηκαν, των προσπαθειών που κατέβαλαν για τη διαμόρφωση και την επικράτηση νέων παιδαγωγικών αντιλήψεων κ.λ.π. Πρόκειται για τη ζωή και το έργο των επτά επιστημόνων - του Σπαθάκη, του Κοντόπουλου, του Δέρβου, του Χρηστομάνου, του Σκορδέλη και του Καζάζη - που, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, ασχολήθηκαν με ζητήματα, τα οποία έμμεσα ή άμεσα άπτονται της θεματικής μας.

Αριστείδης Σπαθάκης (Λεπτοκαριά κεντρικού Ζαγορίου 1837 - Αθήνα 1897). Καθηγητής της Ριζαρείου εκκλησιαστικής και της Αρσακείου Σχολής» Σπούδασε στη Ριζάρειο Σχολή, στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και με κρατική υποτροφία στη Γερμανία. Γνωστός ερευνητής των περί παιδείας απόψεων του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, μιας αξιοπρόσεκτης *Λογικής προς χρήση των Γυμνασίων* και σειράς παιδαγωγικών συγγραμμάτων τόσο ιστορικού όσο και θεωρητικού χαρακτήρα. Το όλο έργο του μας επιτρέπει να αναγνωρίσουμε στον Σπαθάκη τον σημαντικότερο και αξιολογότερο εκφραστή παιδαγωγικών αντιλήψεων, που ως αφετηρία τους διατηρούν τη σύλληψη της ψυχής στις τρεις διαστάσεις της - ως νοείν, ως αισθάνεσθαι και ως βούλεσθαι.

Η εργογραφία του περιλαμβάνει εγχειρίδια, ερευνητικές μελέτες, ομιλίες κ.λ.π. Σημειώνουμε τις αξιολογότερες παιδαγωγικές εργασίες του:

Αυτοτελή:

Λόγος εισαγωγικός εις την παιδαγωγικήν, εκφωνηθείς τη 16 Σεπτεμβρίου 1871 έν τω Άρσακείω Παρθεναγωγείω. Εν Αθήναις, Τύποις Ανδρέου Κοραμηλά, 1871.

Εγχειρίδιον Παιδαγωγικής. Αθήνησι, Τύποις Χ. Ν. Φιλαδελφέως, 1875.

Περί του ηθικού χαρακτήρος της κατά Πλάτωνος παιδείας. Εν Αθήναις, του Τυπογραφείου «Παρνασσού» Διευθυνομένου υπό Σ. Π. Οικονόμου, 1878.

*Διαγωγή της Φιλοσοφικής Σχολής του Ελληνικού Πανεπιστημίου εν τη επι-
υφηγεσία του μαθήματος της Παιδαγωγικής δοκιμασία μου. Αθήνησιν 1879.*

*Ο παιδαγωγός. Περιέχων συνοπτικώς Ψυχολογίαν, Λογικήν, ιστορίαν
της Παιδαγωγίας, Παιδαγωγικήν και Διδακτικήν. Εν Αθήναις, τύποις Χ. Ν.
Φιλαδελφέως, 1882.*

*Ιστορία της Παιδαγωγικής μετά παραρτήματος περί της εν Ελλάδι δημο-
τικής φύσεως και των περί αυτής ισχυόντων νόμων προς χρήσιν των διδα-
σκαλείων. Εν Αθήναις, έκδ. Σπυρίδωνος Κουσουλίνου, 1888².*

*Σχολική Παιδαγωγική η θεωρία της παιδαγωγικής και μεθοδολογίας
προς χρήσιν των διδασκαλείων. Εν Αθήναις, εκδ. Σπυρίδωνος Κουσουλί-
νου, 1989.*

*Οικειακή Παιδαγωγική, ή περί της κατ' οίκου αγωγής των παιδων, προς
χρήσιν των γονέων (εγκριθείσαν υπό του Υπουργείου της Παιδείας). Εν Α-
θήναις, τύποις Σπυρίδωνος Κουσουλίνου, 1889.*

*Παιδαγωγική περιλαμβάνουσα συνοπτικώς ιστορίαν της Παιδαγωγικής,
Ψυχολογίαν γενικήν Παιδαγωγικήν και Διδακτικήν προς χρηση των διδα-
σκαλείων αμφοτέρων των φυλών. Εν Αθήναις, εκ του Τυπογραφείου των
καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, 1894⁴.*

Μελετήματα στο περιοδικό Πλάτων:

«Περί των παιδαγωγικών άρχων του Πεσταλότση» (Πλάτων, τ. Α', τχ. Ι,
31 Οκτωβρίου 1878, σσ. 12-23. Το ίδιο δημοσιεύτηκε και στο περιοδικό
Παρνασσός Ι/1877, σσ. 342-357).

«Περί του ηθικού χαρακτήρος της κατά Πλάτωνα παιδείας». (ό.π., τχ.
2, 30 Νοεμβρίου 1878, σσ. 33-51).

«Περί εποπτικής διδασκαλίας του μαθήματος της Παιδαγωγικής». (ό.π, τχ. 10, 31 Ιουλίου 1879, σσ. 399-403).

«Περί της αγωγής των Σινών». (ό.π., τ. Β', τχ. 12, σσ. 500-517).

«Περί της κατ' Αριστοτέλη παιδείας». (ό.π., τ. Γ', τχ. 7 - 8, Μάιος -
Ιούνιος 1881, σσ. 193-214. Δημοσιεύτηκε και στο περιοδικό Παρνασσός,
9/1881, σσ. 226-244).

«Περί Νηπιαγωγείων». (ό.π., τχ. 9 -10, Ιούλιος - Αύγουστος 1881, σσ.
256-262, τχ. 11 - 12, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1881, σσ. 321-325.

«Περὶ τῆς παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλήσιν αγωγῆς» (ό.π., τ. Δ', τχ. 1 - 2, Νοέμβριος -Δεκέμβριος 1881, σσ. 6-14, τχ. 3 - 4, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1882, σσ. 57-66).

«Το ἐν Καρλοουῇ 24ον Συνέδριον τῶν Γερμανῶν διδασκάλων». (ό.π., τ. Ε., τχ. 4, Φεβρουάριος 1883, σσ.136-158).

Νικόλαος Κοντόπουλος (Αθήνα). Καθηγητὴς ξένων γλωσσῶν καὶ γνωστὸς λεξικογράφος. Με τὰ ἐλληνογαλλικά, γαλλοελληνικά, ἐλληνοαγγλικά καὶ ἀγγλοελληνικά λεξικά του καθὼς καὶ με τὰ ἔργα του «*Γαλλικὴ χρηστομάθεια πρὸς χρῆσιν τῶν Γυμνασίων*», (Αθήνα 1898) καὶ «*Μέθοδος νεωτάτη καὶ εὐκολωτάτη πρὸς ταχεῖαν ἐκμάθησιν τῆς γαλλικῆς γλώσσης κατὰ τὸ σύστημα τοῦ DR. F. AHF*», (Αθήνα) συνέβαλε τὰ μέγιστα στὴ διάδοση τῆς γαλλικῆς κυρίως γλώσσας στὸν ευρύτερο ἐλληνικὸ χώρο. Στὴν ἀρχὴ τῆς παρουσίας του στὰ ἐλληνικά γράμματα ὁ Κοντόπουλος φαίνεται πὼς ἐνδιαφέρθηκε καὶ γιὰ ζητήματα αγωγῆς τῶν παιδιῶν. Ἐτσι ἐξηγεῖται, ἄλλωστε, καὶ ἡ ἐκ μέρους τοῦ συγγραφέα τοῦ μελετήματος «Βρεφικὴ καὶ νηπιακὴ ἀνάπτυξις», ποὺ δημοσιεύθηκε στὸν πέμπτο τόμο τοῦ *Πλάτωνα* (τχ. 3, Ιανουάριος 1883, σσ.81-88).

Γεώργιος Δέρβος (Αθήνα 1854 -1925). Καθηγητὴς Θεολογίας ἀπὸ το 1885 ὡς τὸν θάνατο του στὴ Ριζάρειο Ἐκκλησιαστικὴ Σχολὴ καὶ τακτικὸς καθηγητὴς τῆς Πατρολογίας καὶ Χριστιανικῆς ἀρχαιολογίας στὴ θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἀπὸ το 1897 ὡς το 1923. Μετὰ τὸ πέρασ τῶν ἐγκυκλίων σπουδῶν τοῦ στὴ Ριζάρειο Σχολὴ σπούδασε ἐπὶ τέσσερα χρόνια (1873-1877) θεολογία στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν καὶ ἐπὶ τρία χρόνια (1877-1880) θεολογία καὶ φιλοσοφία στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Μονάχου. Ἀριστος γνώστης τῆς σκέψης τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς ιστορίας τῆς ἔγραψε τὸ τρίτομο ἔργο *Χριστιανικὴ γραμματολογία* (Αθήνα 1903-1910) καὶ τὸ *Εἰς ἑξῆς τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιολογίας* (Αθήνα 1913), τὰ ὁποῖα τὸν καθιέρωσαν ὡς κορυφαῖο ἐπιστήμονα τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Τὶς θεολογίζουσες ἀπόψεις του γιὰ τὴν αγωγή τῶν νέων ἀποτύπωσε κυρίως σὲ τέσσερα μελετήματα, ποῦ φιλοξενήθηκαν σὲ τεύχη τοῦ *Πλάτωνα*, κατεξοχὴν ὁμῶς στὸ πρῶτο ἐξ αὐτῶν, στὸ ὁποῖο ἰδιαίτερα υπο-

γράμμισε ότι κατά τους τρεις Ιεράρχες «ουδεμία υφίσταται πραγματική δι-
αμάχη της χριστιανικής προς την αληθήν εθνικήν μόρφωσιν» (σ. 268). Τα
τέσσερα μελετήματα του είναι:

«Παιδαγωγική μελέτη - Περί των τριών Ιεραρχών». *Πλάτων*, (τ. Ζ', τχ.
7 -8, Μάρτιος - Απρίλιος 1885, σσ. 193-203, τχ. 9 -10, Μάιος - Ιούνιος
1885, σσ. 257-268.)

«Βραχεία τινά περί της Μέσης Εκπαιδεύσεως εν Γαλλία». (ό.π., τ. ΙΓ',
τχ. 1 -4, Ιανουάριος - Απρίλιος 1891, σσ. 1- 28.)

«Περί των σχολικών ποινών και αμοιβών εν τη Μέση Εκπαιδεύσει της
Γαλλίας». (ό.π., τχ. 9 - 12, Σεπτέμβριος – Δεκέμβριος 1891, σσ. 257-269).

«Βραχεία τινά περί της δημοτικής Εκπαιδεύσεως της Γαλλίας». (ό.π.,
σσ. 328-365).

Αναστάσιος Χρηστομάνος (Βιέννη 1841 - Αθήνα 1906). Μετά τις
εγκύκλιες και ανώτατες σπουδές του στην Αυστρία και Γερμανία επέστρε-
ψε, μετά από πρόσκληση της ελληνικής κυβέρνησης, στην Ελλάδα το
1862, στην οποία και προσέφερε από το επόμενο κιόλας χρόνο τις υπηρε-
σίες του καταρχήν ως υφηγητής και αργότερα ως καθηγητής πρώτα της
Φυσικής κι ύστερα της Χημείας στο Πολυτεχνείο και στο Πανεπιστήμιο
Αθηνών, στο οποίο ίδρυσε μάλιστα το 1883 και το γνωστό Χημείο του. Ο
Χρηστομάνος ενδιαφέρθηκε έντονα και για τη διδακτική του μαθήματος
της Φυσικής στα Γυμνάσια και είναι ο συγγραφέας της κρίσης στον σχετι-
κό μ' αυτό το ζήτημα Οικονόμειο αγώνα «Λόγος και κρίσις του Οικονομεί-
ου Αγώνος περί συγγραφής στοιχειώδους εγχειριδίου της Φυσικής», (εν
Αθήναις, εκ του Τυπογραφείου Ανδρέου Κορομηλά, 1884). Στον *Πλάτωνα*
δημοσίευσε σε συνέχειες τη γνωστή μας μελέτη του «Περί δημοσίας εκπαι-
δεύσεως» (ό.π., τ. Ζ', τχ. 1 - 2, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1884, σσ. 14-32,
τχ. 3 - 4, Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1884, σσ. 72-93, τχ. 7 - 8, Μάρτιος -
Απρίλιος 1885, σσ. 204 - 229, τχ. 9 - 10, Μάιος - Ιούνιος 1885, σσ. 269-
281, τχ. 11 - 12, Ιούλιος - Αύγουστος 1885, σσ. 321-344' τ. Η', τχ.1 - 2,
Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1885, σσ. 7-29, τχ. 3 - 4, Νοέμβριος - Δεκέμ-
βριος 1885, σσ. 65-85, τχ. 5 - 6, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1886, σσ. 145

- Ι60, τχ.7 - 8, Μάρτιος - Απρίλιος 1886, σσ. 234-245, τχ. 9 - 10, Μάιος - Ιούνιος 1886, σσ. 290-299, τχ. 11 - 12, Ιούλιος - Αύγουστος 1886, σσ. 21-334' τ. θ', τχ. 4 - 6, Απρίλιος - Ιούνιος 1887, σσ.145 -153).

Βλάσιος Γ. Σκορδέλης (Στενήμαχος Θράκης 1835 - Αθήνα 1898). Παιδαγωγός, συγγραφέας αλφαβητηρίων και ερευνητής προβλημάτων της εκπαίδευσης, διευθυντής του διδασκαλείου της Τρίπολης και ιδρυτής του γνωστού Παρθεναγωγείου των Αθηνών, που φέρει το όνομά του. Σπούδασε καταρχήν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και αργότερα - μετά από ένα χρονικό διάστημα, που υπηρέτησε στη Φιλιππούπολη ως διευθυντής του εκεί Γυμνασίου - στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας, του οποίου αναγορεύτηκε διδάκτορας το έτος 1877. Ως κύριο γνώρισμα της όλης διδακτικής και συγγραφικής δραστηριότητας του θα μπορούσε κανείς να προβάλει τη διαρκή μεριμνά του για την εφαρμογή αποτελεσματικότερων μεθόδων διδασκαλίας στη σχολική πράξη. Στη σχολική πράξη αναφέρονται, άλλωστε, τουλάχιστον στον δύο κείμενα του στον *Πλάτωνα*, στα τεύχη του οποίου δημοσίευσε τις αξιολογότερες παιδαγωγικές εργασίες του:

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Οι γονείς του Ρήγα, ή Περί εθνικής αγωγής. Εν Αθήναις, Τύποις Γ. Καριοφύλλη, 1879.

Βιβλιοθήκη προς εθνικήν παιδείαν των Έλληνοπαίδων - Οι Ήρωες της Ελλάδος. Τεύχος Α' (σε συνεργασία με τον Π. Π. Οικονόμου) - Τεύχος Β'. Εν Αθήναις, Τύποις Νέας Μεθόδου, 1885.

Ημερολόγιον Δημοδιδασκάλου, ήτοι Η παιδαγωγία έν τη πράξει. Έν, Αθήναις, Παρά τω Έκδότῃ Ανέστῃ Κωνσταντινίδῃ, 1885.

Τὸ Ἄλφα Βήτα των μικρῶν παιδιῶν. Ἀνθρωπος αγράμματος ξύλου ἀπελέκητον. Εκδότῃς Ανέστῃς Κωνσταντινίδῃς. Έν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου των Καταστημάτων Ανέστῃ Κωνσταντινίδου, 1889.

Διδασκαλικός οδηγός. Εν Αθήναις, Έκ του Τυπογραφείου Ανέστῃ Κωνσταντινίδου, 1890.

Ελληνικά παραμύθια διασκευασμένα εις Αναγνωσματάριον μετ' εικόνων ... προς χρήσιν των μαθητῶν της Α' τάξεως των δημ. σχολείων, σε συνεργασία

με τον Μ. Παυλάτο. Έν Αθήναις, τυπογραφείον Α. Κωνσταντινίδου, 1891.

Νέον μεθοδικόν Αλφαβητάριον και Αναγνωστάριον. Έκδοσις νεωτάτη. Έν Μυτιλήνῃ, Τύποις Μιλιτιάδου Νικολαΐδου, 1894.

Βλασίου Γ. Σκορδέλλη, *Αλφαβητάριον μετά 40 εικόνων*. Εκδότης Α. Κωνσταντινίδης 1896.

Μελετήματα στο περιοδικό *Πλάτων*:

«Δημόσια εκπαίδευσις έν Σαξωνία». (*Πλάτων*, τ. Β', τχ. Γ', Ιανουάριος 1880, σσ. 153-158).

«Στατιστική σχολείων» (ό.π., τχ. 4, Φεβρουάριος 1880, σσ. 202-203).

«Το έργον της παιδαγωγίας» (ό.π., τχ. 7 - 8, Μάιος - Ιούνιος 1880, σσ. 273-280).

«Παιδαγωγική ομιλία» (ό.π., τ. Γ', τχ. 2, Δεκέμβριος 1880, σσ. 33-37). «Στατιστική των σχολείων έν Σαξωνία κατά το 1881». (ό.π., τ. Δ', τχ., 7 - 8, Μάιος - Ιούνιος 1882, σσ. 230-232).

«Χρησιμοποίησις της φωτογραφίας και του πανοράματος εις την διδασκαλίαν της Γεωγραφίας». (ό.π., τ. Ε', τχ. 6 - 7, Απρίλιος - Μάιος 1883, σσ. 258-259).

«Η παιδαγωγία έν τη πράξει». (ό.π., τ. Στ', τχ. 3 - 4, Ιανουάριος- Φεβρουάριος 1884, σσ. 100-101, τχ. 5 - 6, Μάρτιος - Απρίλιος 1884, σσ. 255-258, τχ. 7 - 8, Μάιος - Ιούνιος 1884, σσ. 291-294, τχ. 9 - 10, Ιούλιος- Αύγουστος 1884, σσ. 447-449).

«Δημώδης παιδαγωγία» (ό.π., τ. Ι', τχ. 1 - 3, Ιανουάριος - Μάρτιος 1888, σσ. 57-60).

«Έθνική αγωγή» (ό.π., τ. ΙΓ', τχ. 5 - 8, Μάιος - Αύγουστος 1891, σσ. 170-175).

Νεοκλής Καζάξης (Πέτρα Μηθύμνης Λέσβου 1849 - Αθήνα 1936). Τακτικός καθηγητής της πολιτικής οικονομίας από το 1891 ως το 1894 και της εγκυκλοπαιδείας και φιλοσοφίας του δικαίου από το 1894 ως το 1910 στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο Καζάξης μετά το πέρας των εγκυκλίων σπουδών του το 1865 και μετά το σύντομο πέρασμά

του από την Ιατρική Σχολή γράφτηκε στη Νομική Σχολή του μοναδικού τότε Ελληνικού Πανεπιστημίου, τα μαθήματα της οποίας παρακολούθησε ως την αναγόρευση του σε διδάκτορα το έτος 1870. Τις σπουδές του ολοκλήρωσε στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου, όπου παρέμεινε από το 1871 ως το 1874. Το 1910 εξελέγη βουλευτής Αττικής και Βοιωτίας και έλαβε μέρος στην πρώτη αναθεωρητική βουλή. Θερμός πατριώτης ίδρυσε την εταιρεία «Ελληνισμός» το 1894 στην Αθήνα και τον «Σύνδεσμο υπέρ των ελληνικών δικαίων» το 1904 στο Παρίσι και εξέδωσε το περιοδικό *Ελληνισμός*, που κυκλοφόρησε επί σειράν ετών στα ελληνικά (1898-1915 και 1928-1932), στα γαλλικά (1904-1912) και επί ένα έτος στα γερμανικά (1907). Πληθωρικός στο λόγο και στους αγώνες του για τα εθνικά δίκαια υπηρέτησε την ιδέα του αλύτρωτου ελληνισμού με τη συγγραφή πύρηνων άρθρων και διακηρύξεων, με την γνωριμία με καταξιωμένους πολιτικούς και διανοούμενους της εποχής του και με την ενεργό συμμετοχή του σε φιλελληνικά συλλαλητήρια σε πόλεις του εξωτερικού. Το αγωνιστικό πνεύμα διατρέχει και το σύνολο σχεδόν του συγγραφικού του έργου, ένα μέρος του οποίου αναφέρεται σε ζητήματα αγωγής και παιδείας των νέων. Πρόκειται για τα μελετήματα του:

«Δημοτική παιδευσις και καθολική ψηφοφορία». (*Πλάτων*, τ. Α', τχ. 12, 30 Σεπτεμβρίου 1879, σσ. 483-498, τ. Β', τχ. 1, 31 Οκτωβρίου 1879, σσ. 2-20, τχ. 2, Δεκέμβριος 1879, σσ. 65-80. Κυκλοφόρησε και αυτοτελώς.)

«Περί της ανατροφής εν Αγγλία». (Μετάφραση αποσπασμάτων εκ του συγγράμματος του H. Taine *Notes sur l' Angleterre*. ό.π., τ. Β', τχ. 11, Σεπτέμβριος 1880, σσ. 457-463).

«Το έν Βρυξέλλαις εκπαιδευτικόν συνέδριον». (ό.π., τχ. 12, Οκτώβριος 1880, σσ. 489-500, τ. Γ', τχ. 1, Νοέμβριος 1880, σσ. 4-15).

«Επιστολαί περί γυμναστικής». (ό.π., τ. Θ', τχ. 7 - 9, Ιούλιος - Σεπτέμβριος 1887, σσ. 212-240, τχ. 10 - 12, Οκτώβριος - Δεκέμβριος 1887, σσ. 315-328).

«Δέκα λόγοι προς την ελληνικήν νεότητα». (*Ελληνισμός*, έτος 1898: σσ. 97-114, 145-158, 195-208, 289-304, 337-351, 385-398, 433-445 και 529-542· έτος 1899: σσ. 5-19, 49-64 και 97-109. Κυκλοφόρησε και αυτοτελώς το 1900 στην Αθήνα.)

Το Πανεπιστήμιον και η εθνική ιδέα. Πρυτανικός λόγος. Αθήνα 1902.

«Η ηθική κρίσις ἐν τη σημερινῇ Ελλάδι» (*Ελληνισμός*, 1929-1932). Ι-διαίτερα τα υποκεφάλαια: «Εκπαιδευτική αναρχία», ἔτος 1929, σσ. 305-312, 344-355, 422-433 και 549-562· «Εκπαιδευτική αναρχία- Ο εκπαιδευτικός ὄμιλος», ἔτος 1930, σσ. 161-171, 220-231, 281-295, 356-364, 396-405, 466-474 και 529-538· «Διδασκαλικά ὁμοσπονδίαι και συνέδρια», ἔτος 1930, σσ. 591-602· «Η ανωτάτη εκπαίδευσις», ἔτος 1930, σσ. 668-681, 735-742, ἔτος 1931, σσ. 26-34 και 100-110· «Επακόλουθα της εκπαιδευτικῆς αναρχίας - Η απεργία των δημοσίων λειτουργῶν», ἔτος 1931, σσ. 167-180.

ΤΑ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ

Όπως δηλώνεται ήδη στον υπότιτλο του, ο *Πλάτων* προβάλλονταν από τους εκδότες του ως ένα «σύγγραμμα περιοδικόν παιδαγωγικόν και φιλολογικόν», που σημαίνει ότι η θεματική του εστιαζόταν κυρίως στην έρευνα ζητημάτων των επιστημών της παιδαγωγικής και της φιλολογίας.

Και ένα απλό φυλλομέτρημα των δώδεκα τόμων του περιοδικού μας αποδεικνύει, ωστόσο, ότι η θεματική του αυτή εμπλουτιζόταν σε κάθε τεύχος και από κείμενα, που αναφέρονταν σε μία σειρά ζητημάτων άλλων επιστημών.

Εξαίρεση αποτελεί ο πρώτος τόμος του *Πλάτωνα*, τα κείμενα του οποίου είναι σχεδόν στο σύνολό τους παιδαγωγικού περιεχομένου. Τη φιλολογική επιστήμη καλύπτει μόνο η συνεργασία του γνωστού καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Κωνσταντίνου Σ. Κόντου, ο οποίος σε σύντομα μελετήματα υπό τον γενικό τίτλο «Σύμμεικτα φιλολογικά και γραμματικά» διερευνά πέντε επί μέρους γραμματικά προβλήματα¹³⁹.

Από τα παιδαγωγικά κείμενα του πρώτου τόμου ξεχωρίζουν κυρίως τα κείμενα των Αριστείδη Σπαθάκη και Εμμανουήλ Γαλάνη, τα οποία φαίνεται πως ορίζουν τελικά και τους βασικούς άξονές του ως προς τα θέματα παιδείας· όμως, θα πρέπει να παρατηρήσουμε, ότι και στα κείμενα όχι τόσο γνωστών παιδαγωγών αποτυπώνεται το ζωηρό ενδιαφέρον και η έντονη ανησυχία της εποχής για τα εκπαιδευτικά δρώμενα και η διαρκής μέριμνα να ξεπερασθούν τα όποια εμπόδια της ομαλής λειτουργίας των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων.

Από την μελέτη των παιδαγωγικών γενικά κειμένων στον πρώτο κιόλας τόμο προκύπτει αβίαστα ότι κύριο μέλημα των συνεργατών του φαίνεται πως ήταν η αναζήτηση των πιθανών λύσεων για τα προβλήματα της σύγχρονης τους εκπαίδευσης τόσο στην ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα όσο και στη συγκαρινή τους πρακτική σε χώρες της δυτικής Ευρώπης, όπως η Αγγλία, η Γαλλία και η Γερμανία.

Ενδεικτικές ως προς την αναζήτηση λύσεων στην ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα είναι οι συνεργασίες όχι μόνο του γνωστού μας Σπαθάκη¹⁴⁰ που φέρει τον χαρακτηριστικό τίτλο «Περί του ηθικού χαρακτήρος της κατά Πλάτωνα παιδείας»¹⁴¹, αλλά και του άγνωστου κατά τα άλλα Γυμνασιάρχη Ν. Πετρή, ο οποίος καταγράφει σε τέσσερις συνέχειες τις αρχές της «παρά Ρωμαίοις αγωγής και παιδείας»¹⁴².

Παράλληλα αναζητούνται, βέβαια, και λύσεις στην παιδαγωγική επιστήμη, όπως αυτή διαμορφώθηκε κατά τον 19ο αιώνα σε ευρωπαϊκές χώρες. Πρόκειται για κείμενα, τα οποία είτε παρουσιάζουν τις γενικές αρχές κάποιου μεγάλου παιδαγωγού, όπως του Πεσταλότση¹⁴³, είτε αποτελούν μεταφράσεις στην ελληνική πρωτότυπων κειμένων από την αγγλική, τη γερμανική, τη γαλλική και την ιταλική γλώσσα. Πρόκειται για τα κείμενα των ξένων παιδαγωγών και συγγραφέων¹⁴⁴ Karl Oppel¹⁴⁵, Niccolo Tommaseo¹⁴⁶, Hippaux¹⁴⁷, Horvitez¹⁴⁸, Gustav Thaulow¹⁴⁹, Ernest Legouve¹⁵⁰, Karl Kehr¹⁵¹ και Johann Friedrich Herbart¹⁵².

Ήδη από τον τόμο αυτό, θα πρέπει να σημειώσουμε, αρχίζει άλλωστε και η δημοσίευση των πρακτικών των γενικών συνελεύσεων του Ελληνικού Διδασκαλικού συλλόγου, που στόχο έχει την ενημέρωση των μελών του για τα τρέχοντα ζητήματα του κλάδου. Ας μη ξεχνούμε ότι, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, ένας από τους σκοπούς του περιοδικού ήταν το «να χρησιμεύσει ως πνευματικός σύνδεσμος των μελών του συλλόγου και ως μέσο πνευματικής επικοινωνίας και αλληλεπικουρίας αυτών εν τώ σταδίω της διδασκαλίας», όπως χαρακτηριστικά υπογράμμισε ο πρόεδρος του Συλλόγου Δ. Γ. Πετρίδης, στην ομιλία του κατά τη γενική συνέλευση των εταίρων την 15η Αυγούστου 1878¹⁵³. Η ενημέρωση των δασκάλων, που αποτελούσαν αναμφίβολα και την πλειοψηφία των συνδρομητών του *Πλάτωνα*, περιλάμβανε την παρουσίαση των απόψεων για θέματα θεωρητικά και πρακτικά, που αφορούσαν τη διδασκαλία των μαθημάτων και διατυπώνονταν στις συνελεύσεις του συλλόγου, την καταγραφή των σχετικών με τις συνελεύσεις αυτές ειδήσεων, τις βιβλιοκρισίες παιδαγωγικών προπάντων έργων¹⁵⁴ και την αναγραφή των τίτλων των κάθε φορά νέων εγχειριδίων ή άλλων συγ-

γραμμάτων¹⁵⁵. Οι συνδρομητές του περιοδικού πληροφορούνταν έτσι για τις εξελίξεις στα δρώμενα γενικά της παιδείας στον ελληνικό και ευρωπαϊκό χώρο και της εκπαίδευσης ιδιαίτερα, αλλά και για τη δραστηριότητα του Συλλόγου τους.

Η όλη εικόνα, που μπορεί κανείς να σχηματίσει για το περιεχόμενο του πρώτου τόμου του *Πλάτωνα*, καθίσταται ορατή με την καταγραφή των μελετημάτων, που δημοσιεύονται σ' αυτόν.

Στα παιδαγωγικά μελετήματα ανήκουν, εκτός από τα δύο που αναφέραμε παραπάνω, ακόμη:

Μια μελέτη του Νεοκλέους Καζάξη (σσ. 483- 498: «Δημοτική παιδείσις και καθολική ψηφοφορία»), δύο μελέτες του Αριστείδη Σπαθάκη (σσ. 12-23: «Περί των παιδαγωγικών θεωριών του Πεσταλότση» και σσ. 399-407: «Περί εποπτικής διδασκαλίας») τρεις μελέτες του Εμμανουήλ Γαλάνη (σσ. 23-27, 59-60: «Οδηγός διδασκάλων», σσ. 99-100: «Εις τινα σχέσιν κείται η εν τη καθωμιλουμένη έκθεσις ιδεών προς τα άλλα γυμνασιακά μαθήματα» και σσ. 100-101: «Δημοσία εκπαίδευσις εν Σαξωνία»). Στην ίδια κατηγορία ανήκει και η σειρά μελετημάτων του Σπυρίδωνος Μωραΐτη με τον γενικό τίτλο «Διδασκαλικά», στα οποία περιέχονται τα κείμενα «Πρόλογος» (σσ. 137-139), «Περί της εν τω σχολείω αγωγής» (σσ. 139-142), «Περί του διδασκαλικού χαρακτήρος» (σσ. 142-145), «Περί της εν τω σχολείω τάξεως» (σσ. 146-156, 169-171), «Παιδαγωγικά μελέται» (σσ. 171-187 και 217-231) και «Περί αναγνωστικών βιβλίων» (σσ. 257-267). Τέλος τα κείμενα που συνεισέφεραν οι καθηγητές Π.Π. Οικονόμου και Μ. Γκιόλμα με τους αντίστοιχους τίτλους «Ανέκδοτοι επιστολαί δύο διδασκάλων» (σσ. 61-66, 87-94, 161-164, 189-191, 290-293) και «Γενικά τινα παραγγέλματα προς τους γονείς και παιδαγωγούς» (σσ. 96-99, 133-134, 159-160).

Στα παιδαγωγικά επίσης κείμενα θα πρέπει να εντάξουμε το μελέτημα του Εμμανουήλ Γαλάνη, το οποίο δημοσιεύεται πρώτο-πρώτο στον τόμο και φέρει το χαρακτηριστικό τίτλο «Πρόλογος» (σσ. α'-η'). Πρόκειται για ένα κείμενο γενικού χαρακτήρα, που, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, διατυπώνει και κάποιες απόψεις για την ανάγκη έκδοσης του περιοδικού ως

οργάνου του Διδασκαλικού Συλλόγου. Στην ίδια κατηγορία ανήκει και ο λόγος (σσ. 1-11), που εκφώνησε ο γνωστός φιλόσοφος της εποχής εκείνης και σύμβουλος του τότε πρωθυπουργού Χαρίλαου Τρικούπη Χρήστος Παπαδόπουλος στα εγκαίνια «του εν Αθήναις Διδασκαλείου», αφού σ' αυτόν δεν παραλείπει να αναφερθεί και σε ζητήματα αγωγής και παιδείας, τα οποία καλείται να επιλύσει με την λειτουργία του το νέο ίδρυμα.

Σημειώνουμε, τέλος, ότι και στα πρακτικά των γενικών συνελεύσεων του Συλλόγου συναντούμε κείμενα, τα οποία αποτυπώνουν τις απόψεις των εταίρων για ποικίλα θέματα που απασχολούν την εκπαίδευση και τους λειτουργούς της, όπως, για παράδειγμα, την ομιλία του Δ. Γ. Πετρίδη (σσ. 297-318), στην οποία ήδη αναφερθήκαμε, καθώς και τις τοποθετήσεις αρκετών εκπαιδευτικών για ζητήματα του συλλόγου, που, είχαν προκηρυχθεί¹⁵⁶.

Σε αντίθεση προς τον πρώτο τόμο, οι υπόλοιποι τόμοι περιλαμβάνουν πληθώρα συνεργασιών, που η θεματική τους αφορά ζητήματα μιας σειράς άλλων επιστημών, όπως, για παράδειγμα, της φιλοσοφίας και της ιστορίας της, της γλωσσολογίας, της αρχαιολογίας, της πολιτικής ιστορίας, της λαογραφίας ακόμη και της εκκλησιαστικής ιστορίας.

Ο εμπλουτισμός της ύλης του περιοδικού με ποικίλα μελετήματα για ζητήματα άλλων επιστημών πέρα από την παιδαγωγική και την φιλοσοφία είναι δυνατόν να δημιουργήσει προς στιγμήν την εντύπωση ότι ο *Πλάτων* μετατρέπεται από παιδαγωγικό-φιολογικό περιοδικό, όπως ορίζεται στον υπότιτλό του, σε περιοδικό ποικίλης ύλης.

Όμως η εντύπωση αυτή είναι λανθασμένη. Κι αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι σε κάθε τόμο κυρίαρχη θέση έχουν τα ζητήματα της παιδαγωγικής, είτε αυτά είναι θεωρητικού περιεχομένου είτε αναπτύσσουν απόψεις πρακτικής σημασίας.

Έτσι, στον δεύτερο τόμο του *Πλάτωνα* δημοσιεύονται οι εξής εργασίες παιδαγωγικού χαρακτήρα:

Το κείμενο του Ηροκλή Βασιάδη (σσ. 88-97: «Περί αναστάσεως και αναγεννήσεως της εθνικής γυμναστικής, παιδαγωγικής τε και δημοσίας») η

συνέχεια από τον πρώτο τόμο και το τέλος του μελετήματος του Νεοκλή Καζάζη (σσ. 2-5 και 65-80: «Δημοτική παιδείσεις και καθολική ψηφοφορία») και συγχρόνως η αρχή ενός νέου κειμένου του (σσ. 489-500: «Το εν Βρυξέλλαις εκπαιδευτικόν συνέδριον»), δύο κείμενα του Βλάσιου Σκορδέλη εκ των οποίων το ένα φέρει τον τίτλο «Το έργο της παιδαγωγίας» (σσ. 273-280), ενώ το άλλο είναι απόσπασμα «εκ τινός εκθέσεως του υπουργείου της Παιδείας εν Σαξωνία» με τον αντίστοιχο τίτλο «Δημοσία εκπαίδευσις εν Σαξωνία» (σσ. 153-158).

Σε παιδαγωγικά θέματα πρακτικής υφής αναφέρονται οι μελέτες των Μ. Βρατσάνου και Σ. Σακελλαροπούλου με τους χαρακτηριστικούς τίτλους «Περί τεχνικής αναγνώσεως» (σσ. 122-128 και 186-197) και «Οδηγίαι εις το μάθημα της γεωγραφίας» (σσ. 396-399 και 439-445), ενώ στην ίδια κατηγορία ανήκει και το κείμενο του Ιω. Λυμπρίτου (σσ. 283-388: «Περί της υγιεινής των σχολικών οικοδομών»), που αποτελεί ωστόσο μετάφραση κειμένου του άγνωστου κατά τα άλλα μάλλον Ιταλού Αιμίλιου Τρελάτου. Τέλος, μεταφράσεις τους από ξενόγλωσσα κείμενα δημοσιεύουν οι Αριστείδης Σπαθάκης και Ιω. Δημητριάδης, εκ των οποίων τα δυο πρώτα μεταφράζει ο πρώτος και το τρίτο ο δεύτερος. Πρόκειται «Περί της αγωγής των Σινών» (σσ. 500-517), «Σχολείον και παιδαγωγία» (σσ. 468-478) και «Η ψυχή της ανατροφής του κορασίου» (σσ. 388-395).

Από τον τόμο αυτό αρχίζει η δημοσίευση μελετημάτων ιστορικοφιλοσοφικού περιεχομένου. Πρόκειται για κείμενα που μετέφρασαν ο Περικλής Γρηγοριάδης, ο Ιγνάτιος Μοσχάκης και ο Ιω. Δημητριάδης με τους αντίστοιχους τίτλους «Περί της νυν καταστάσεως της φιλοσοφίας εν Γερμανία» (σσ. 161-176 και 209-228), «Ο πλατωνικός έρω» (σσ. 20-30) και «Διαφορά της ιστορικής, ποιητικής και φιλοσοφικής τέχνης» (σσ. 31-41), που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί από κάποια σκοπιά και ως φιλολογικό¹⁵⁷.

Στα αυστηρά φιλολογικά ανήκουν τα κείμενα: Του Μ. Λάππα «Ο Σαιξπήρος και η αρχαιότης» (σσ. 128-137 και 177-186), του Νεοκλή Καζάζη «Περί όρκου» (σσ. 433-438), του Ν.Α. Χαλκιάπουλου «Ιστορία της Ελληνικής γραμματικής» (σσ. 229-236 και 257-266), δύο μελέτες του Κ. Σ.

Κόντου (σσ. 137-144: «Φιλολογικά» και σσ. 281-291: «Γραμματικά»)· τέλος, η μετάφραση κειμένου του Am. Thierry από τον Σ. Σακελλαρόπουλο που φέρει τον τίτλο «Τα λατινικά γράμματα εν ταις επαρχίαις του Ρωμαϊκού κράτους» (σσ. 81-88, 113-122 και 291-300).

Στο δεύτερο τόμο συναντούμε επίσης συνεργασίες λαογραφικού περιεχομένου, όπως τα κείμενα των Π. Παπαζαφειρόπουλου (σσ. 45-49 και 145-153: «Περί γάμου») και Ι. Γ. Θεοδωρόπουλου (σ. 158, 159, 203, 204, 240, 271, 272: «Δημώδη σύλλεκτα»), συνεργασίες τις οποίες θα συναντήσουμε και σε επόμενους τόμους.

Ένα μεγάλο μέρος των σελίδων του τόμου καταλαμβάνεται από τα κείμενα των πρακτικών του Συλλόγου, στα οποία περιέχονται, εκτός των άλλων, εγκύκλιοι και νόμοι του υπουργείου Παιδείας προς τους δημοδιδασκάλους, καθώς επίσης και «προκηρύξεις αγώνων» για συγγραφές βιβλίων¹⁵⁸.

Η καταγραφή των πρακτικών και μέσω αυτών η ενημέρωση των εκπαιδευτικών συνεχίζεται βέβαια και στον τρίτο τόμο με την παρουσίαση «βασιλικών διαταγμάτων», εγκυκλίων, διαγωνισμών και λογοδοσίες των εκάστοτε υπεύθυνων του Ταμείου του Συλλόγου Διδασκάλων για την οικονομική κατάστασή του.

Όμως, εκτός από αυτά, στον τρίτο τόμο συναντούμε παιδαγωγικά κείμενα, που το αντικείμενό τους για πρώτη φορά απασχολεί τις στήλες του περιοδικού. Το ένα από τα κείμενα αυτά - είναι το πρώτο του τόμου - φέρει τον τίτλο «Εισαγωγή» (σσ.1-4) και περιέχει το «νέον σχέδιο καταστατικού», το οποίο υποβλήθηκε «προς κύρωσιν εις την του Συλλόγου συνέλευσιν». Σ' αυτό διατυπώνονται οι όροι για τους οποίους «η συγκροτηθείσα επιτροπή... έκρινεν καλόν» να εκδίδεται ο *Πλάτων*. Έχουμε, έτσι, την πρώτη επίσημη παρουσίαση του σκοπού του περιοδικού, όπως αυτός διαφαίνεται μέσα από το «Περιεχόμενο», «το Χαρακτήρα» και το «Πνεύμα», που ορίζει το καταστατικό του.

Το δεύτερο κείμενο παιδαγωγικού χαρακτήρα του τόμου αυτού, που θα πρέπει να εξάρουμε, είναι το κείμενο του παιδαγωγού Αριστείδη Σπα-

θάκη «Περί νηπιαγωγείων» (σσ. 257-262 και 321-325), στο οποίο αναλύεται ο σκοπός και το έργο του Νηπιαγωγείου.

Στα παιδαγωγικά κείμενα θεωρητικού χαρακτήρα του τρίτου τόμου ανήκουν ακόμη δύο μελετήματα. Πρόκειται για το μελέτημα του Ν. Κοντόπουλου «Σκέψεις τινές περί της του λαού εκπαιδεύσεως» (σσ. 262-266) και το μελέτημα του Ο. Dressler, σε μετάφραση Ι. Δ., «Ο περί υπάρξεως αγών και το σχολείον» (σσ. 98-108), χωρίς ωστόσο να γνωρίζουμε το πλήρες όνομα του συγγραφέα του. Στην κατηγορία των παιδαγωγικών θεμάτων πρακτικής κυρίως σημασίας, συναντούμε τα κείμενα των Βλάσιου Σκορδέλλη (σσ. 33-37: «Ομιλία παιδαγωγική επί του ζητήματος –αν πρέπει να διδάσκηται το δημόσιον και ιδιωτικόν δίκαιον εν τοις δημοτικοίς σχολείοις»), Δ. Γ. .Πετρίδη (σσ. 108-117: «Περί της διδασκαλίας της Γεωγραφίας και Ελληνικής Ιστορίας» και σσ. 129-145: «Απόσπασμα στοιχειωδών οδηγιών διδασκαλίας μαθημάτων εν τω δημοτικώ σχολείω»), Π. Π. Οικονόμου (σσ. 145-155: «Ολίγαι λέξεις ερμηνευτικάί επί του προγράμματος σχολείου αδιαιρέτου έχοντος τέσσαρας τάξεις και ένα διδάσκαλον»), Ηλιάδη Βεζάνου (σσ. 292-296: «Οδηγίαι περί εκμαθήσεως ξένων γλωσσών και ιδίως της γαλλικής») και Th. Braum (σσ. 15-24, 37-43 και 65-74: «Βαθμιαία ανάπτυξις των μερών του σώματος») σε μετάφραση του Μ. Γκιόλμα. Σ' αυτά προβάλλονται απόψεις και καταγράφονται οδηγίες προς τους δημοδιδασκάλους για ζητήματα της σχολικής πράξης. Εδώ ανήκει μάλλον και η συνέχεια και το τέλος του κειμένου του Νεοκλή Καζάζη «Το εν Βρυξέλλαις εκπαιδευτικόν συνέδριον» (σσ. 4-15), στο οποίο καταγράφονται τα θέματα που συζητήθηκαν στο συνέδριο αυτό.

Τη φιλολογική επιστήμη στον τόμο αυτό καλύπτουν οι συνεργασίες των Ν. Χαλκιάπουλου (σσ. 155-164: «Εισαγωγή εις την Ελληνικήν γραμματολογίαν») και ένα απόσπασμα από το ανέκδοτο σύγγραμμα του Θ. Παπαδημητράκοπουλου (σσ. 214-240: «Οι αρχαίοι γραμματικοί και η κατ' Έρασμον προφορά»), ενώ τον φιλοσοφικό λόγο καλύπτουν τέσσερα κείμενα των Αριστείδη Σπαθάκη, Στ. Λελέκου, Στ. Ρώση, Π. Δ. Ηλιοπούλου με τους αντίστοιχους τίτλους «Περί της κατ' Αριστοτέλη παιδείας» (σσ. 193-214),

«Σοφισταί» (σσ. 164-169, 240-249 και 266-269), «Περί οικειότητος του Ισοκράτους και Πλάτωνος» (σσ. 269-274) και «Η διαθήκη του Σωκράτους, ήτοι ανάλυσις του Πλατωνικού διαλόγου *Ο Φαίδων*» (σσ. 325-337).

Με τον ίδιο τρόπο, δηλαδή με κείμενο που φέρει τον τίτλο «Εισαγωγή» (σσ. 1-6), γίνεται και η παρουσίαση του τέταρτου τόμου του περιοδικού, στο οποίο ο καθηγητής Ιω. Αργυριάδης εκθέτει τις απόψεις του για την αναγκαιότητα της έκδοσης του *Πλάτωνα*. Ακολουθεί το μελέτημα του Αριστείδη Σπαθάκη «Περί της παρά τοις αρχαίοις Ελλησιν αγωγής» (σσ. 6-14 και 57-66), που εισάγει τα παιδαγωγικά κείμενα του τόμου αυτού, στα οποία ανήκουν ακόμη μια μελέτη του Γεωργίου Ζηκίδη (σσ. 29-42, 72-88, 128-144 και 177-197: «Η αληθής και υγιής των παιδων εκπαίδευσις»), δύο μελέτες του Ν. Κοντόπουλου (σσ. 44-49 και 67-72 «Περί σωματικής αγωγής» και σσ. 255-265, 316-328 «Περί παιδαγωγικής πειθαρχίας και περί αμοιβών και ποινών») και τέλος η μελέτη του Μαργαρίτη Γ. Δήμιτσα (σσ. 335-346 «Περί της αξίας και δυνάμεως της κλασικής παιδεύσεως»). Ωστόσο, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι τα κείμενα των δύο τελευταίων αποτελούν μεταφράσεις στην ελληνική πρωτότυπων αγγλικών, γαλλικών και γερμανικών κειμένων αντίστοιχα¹⁵⁹. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν, άλλωστε, και οι συνεργασίες των Κων. Θεμ. Παπαλουκά (σσ. 309-316: «Ο εν Ρουένη λόγος του επί της δημοσίας εκπαίδευσεως υπουργού της Γαλλίας») και Ι. Αργυριάδη (σσ. 14-18: «Ο περί της παρά Γερμανοίς δημοτικής παιδείας λόγος του υπουργού της Πρωσίας»), στις οποίες αναζητούνται απόψεις και πιθανές λύσεις μέσα από αντίστοιχους προβληματισμούς για θέματα εκπαίδευσης των Ευρωπαϊκών κρατών. Οι ίδιοι προβληματισμοί διαφαίνονται και μέσα από τα κείμενα των πρακτικών κατά τις συνεδριάσεις του Συλλόγου, όπως το κείμενο που φέρει τον τίτλο «Γνώμη της επιτροπείας» (σσ. 248-255) και στο οποίο παρουσιάζεται «η προεισαγωγική γνώμην αυτής» επί ενός «προκηρυχθέντος ζητήματος» του συλλόγου.

Στο τόμο αυτό μόνο το κείμενο του Ν. Χαλκιόπουλου (σσ. 328-335 «Δεύτερον σύστημα των Ελλήνων γραμματικών») ανήκει στη φιλολογική επιστήμη, ενώ δεν λείπουν και οι συνεργασίες φιλοσοφικού χαρακτήρα,

όπως τα μελετήματα «Η διαθήκη του Σωκράτους, ήτοι ανάλυσις του Πλατωνικού διαλόγου «Ο Φαίδων» του Π. Δ. Ηλιοπούλου (σσ. 18-28), «Περί χριστιανών φιλοσόφων» του Κ. Κ. (σσ. 43 και 44) και «Το παιδαγωγικόν σύστημα του Πλάτωνος» του Ι. Carrau (σσ. 89-95, 197-204, 241-247).

Ακόμη και η επιστήμη της ιστορίας, δίνει το παρόν στο τόμο αυτόν με τη μελέτη του Α. Παπαδοπούλου «Οι Χετταίοι» (σσ. 205-217), ενώ ποικίλες είναι και οι συνεργασίες για λαογραφικά ζητήματα¹⁶⁰.

Με εγκύκλιο του Διοικητικού Συμβουλίου του Διδασκαλικού Συλλόγου προς τους «απανταχού της Ελλάδος καθηγητάς και διδασκάλους ...όπως συντελέσωσιν υπέρ του *Πλάτωνος*» ξεκινούν τα περιεχόμενα του πέμπτου τόμου, στα οποία θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς ότι κυριαρχούν τα φιλολογικά κείμενα.

Έτσι, συναντούμε εδώ τις μελέτες: «Εναίσιμος διατριβή περί της Τραπεζουντίας διαλέκτου» του Ελευθερίου Τ. Κούση (σσ. 161-168, 219-227 και 377-410), «Κριτικά και γραμματικά» του Κ. Κόντου (σσ. 209-219, 281-303 και 349-367), «Νύξεις εις έρευναν των ιδιαζόντων τη νεωτέρη ελληνική γλώσση» του Στέφανου Κουμανούδη (σσ. 367-376), «Διορθώσεις χωρίων εν Ξενοφώντος ελληνικοίς» και «Ανασκευή ημαρτημένου γραμματικού κανόνος» του Σπυρίδωνος Βάση, «Κριτικά σημειώματα εις τον Ισαίον» του Κ. Σ. Καταιβαίνη (σσ. 303-313) και «Επίκρισις τσακωνικής γραμματικής του Μ. Deffner» του Γεωργίου Ν. Χατζιδάκη (σσ. 94-101, 169-176 και 228-253). Εδώ ανήκουν και τα κείμενα με τις φιλολογικές ειδήσεις, τα βιβλιογραφικά και οι φιλολογικές ανακοινώσεις. Εξαιρέση ίσως, αποτελεί το μελέτημα του Ιγνάτιου Μοσχάκη «Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός, ως ρήτωρ εκκλησιαστικός» (σσ. 6-43), που ανήκει αναμφίβολα στην κατηγορία της Εκκλησιαστικής Ιστορίας.

Στα παιδαγωγικά κείμενα του πέμπτου τόμου τρεις κυρίως συνεργασίες δίνουν το στίγμα του. Πρόκειται για το μελέτημα του Ν. Κοντόπουλου, που φέρει τον γενικό τίτλο «Παιδαγωγικά σταχυολογήματα» και περιλαμβάνει τα κείμενα «Περί εκπαιδεύσεως εν γένει» (σσ. 60-64), «Βρεφική και νηπιακή ανάπτυξις» (σσ. 81-88) και «Περί μουσικής υπό παιδαγωγικήν

έποψιν» (σσ. 259-261), τη συνέχεια και το τέλος του μελετήματος του Μαρ. Δήμιτσα «Περί της αξίας και δυνάμεως της κλασικής παιδεύσεως» (σ.σ.43-59), καθώς και το κείμενο του Τρευ «Περί ανατροφής» κατά τον πίνακα περιεχομένων (σ. 443) και «Ανατροφή ή διαστροφή» κατά την αναγραφή του τίτλου στο ίδιο το κείμενο (σσ. 88-94).

Στην κατηγορία των παιδαγωγικών κειμένων ανήκει πέραν των άλλων η διεξοδική παρουσίαση των εργασιών του «Εν Καρλσρούη 24ον συνεδρίου των Γερμανών διδασκάλων», η οποία «ανεγνώσθη τη 16 Ιανουαρίου ε. ε. υπό του αντιπροέδρου του Συλλόγου κ. Αριστείδου Σπαθάκη», καθώς επίσης και το κείμενο που υπογράφεται από τον Βλάσιο Σκορδέλη και φέρει τον τίτλο « Χρησιμοποίησις της φωτογραφίας και του πανοράματος εις την διδασκαλίαν της γεωγραφίας» (σσ. 258-259).

Εξάλλου, μετά τον πίνακα περιεχομένων (σσ 429-496), δημοσιεύονται και τα πρακτικά της συνέλευσης του Συλλόγου του δέκατου έτους (1882-1883), που περιλαμβάνουν το κείμενο της «Ομιλίας» (σσ. 431-441) πάλι του Αρ. Σπαθάκη, στο οποίο παρουσιάζει τις διαμορφωμένες στο Σύλλογο γενικές απόψεις για παιδαγωγικά ζητήματα, καθώς επίσης και το κείμενο που φέρει τον τίτλο «Λόγος του Προέδρου κυρίου Ν. Α. Χαλκιοπούλου» (σσ. 441-446). Σ' αυτό ο ομιλητής εκθέτει τα «πεπραγμένα» του Διοικητικού Συμβουλίου κατά το δέκατο έτος. Στην καταγραφή των «πεπραγμένων» του Συλλόγου συναντούμε ακόμη συζητήσεις «επί του παιδαγωγικού ζητήματος της θρησκευτικής μορφώσεως των νέων» (σσ. 177-201) καθώς και μία ιατρική γνωμοδότηση «οποία δέον να ώσι τα διδακτήρια υπό υγιεινήν και παιδαγωγικήν έποψιν»¹⁶¹ (σσ. 328-331).

Ο τόμος περιλαμβάνει επίσης το ιστορικοφιλοσοφικό μελέτημα του Ν. Ζαννουβίου «Πίναξ των κυριοτέρων ιδεών εκ των του Πλάτωνος συγγραμμάτων» (σσ. 261-263), τη συμβολή του Σπ. Παναγιωτοπούλου «Αρχαιολογικά» (σσ. 432-440), τη συνέχεια της συνεργασίας του Ι. Γ. Θεοδωροπούλου «Δημοτική ανθολογία» (σσ.158-160) καθώς επίσης και τα κείμενα του Διομήδη Παπαβασιλόπουλου «Αναγωγή των διαφόρων αισθητηρίων οργάνων εις έν αρχικόν και γενικόν αισθητήριον» (σς. 113-133) και του Γ. Ν.

Βερναρδάκη «Επιγραφή εκ Μυτιλήνης» (σσ. 423-424).

Όπως στον πέμπτο τόμο, έτσι και στον έκτο, ένα μεγάλο μέρος των θεμάτων του καλύπτεται από τις συνεργασίες φιλολογικού χαρακτήρα. Πρόκειται για το τρίτο μέρος της συνεργασίας του Κ. Σ. Κόντου που φέρει τον τίτλο «Κριτικά και γραμματικά» (σσ. 3-35), τη συνέχεια του μελετήματος του Ελευθέριου Τριαντ. Κούση «Εναισίμιος διατριβή περί Τραπεζουντίας διαλέκτου» (σσ. 83-99, 309-324), τις μελέτες του Γ. Ν. Χατζιδάκη για την ετυμολογία της λέξεως «μαζί» (σσ. 35-43) και «περί του Κρητικού ζιμιό» (σσ. 43-53), το κείμενο του Ι. Ν. Οικονομίδη «Περί του εθνικού ονόματος Βυζαντινός» (σσ. 298-309 και 430-446), τέλος, τα «Ερμηνευτικά και κριτικά» σημειώματα του Γ. Α. Παπαβασιλείου (σσ. 77-83). Στα ιστορικά μελετήματα ανήκουν η «Πραγματεία περί Λοκρών των Οπουντίων» του Ν. Α. Χαλκιάκου (σσ. 418-430) καθώς επίσης το κείμενο του Γ. Ι. Δέρβου που φέρει τον τίτλο «Ιστορική μελέτη περί των αιτίων της υπό των εσπερίων κρατών της Ευρώπης καταπολεμουμένης Καθολικής Εκκλησίας» (σσ. 65-77, 181-205, 261-287 και 389-417). Στην ίδια κατηγορία ανήκει και ο «Λόγος πανηγυρικός επί τη εις μνήμην των τριών Ιεραρχών επετείω εορτή» του Νεοκλή Καζάζη (σσ. 106-153).

Στα παιδαγωγικά κείμενα του τόμου αυτού ανήκει το μελέτημα του Βλάσιου Σκορδέλη «Η παιδαγωγία εν τη πράξει», το οποίο περιέχει αποσπάσματα από «Ημερολόγιο διδασκάλου» (σσ. 100-101, 255-258, 291-294, 447-449), το κείμενο του Ι. Αργυριάδη «Ολίγα περί της εν Λονδίνω Δημοτικής παιδεύσεως» (σσ. 101-105), το απόσπασμα «εκ του περί αναλυτικού προγράμματος των μαθημάτων του δημοτικού σχολείου οδηγίων» του Θ. Αποστολοπούλου (σσ. 450-457) και δύο κείμενα που μετέφρασε για το περιοδικό ο Ν. Κοντόπουλος. Πρόκειται για το κείμενο ενός ξένου ιατρού ονόματι Θ. Σ. Κλούστων «Περί ανατροφής των κορασίων» (σσ. 205-224) και ένα κείμενο αγνώστου συγγραφέα «Περί εκγυμνάσεως των αισθητηρίων οργάνων» (σσ. 294-298). Στην ίδια κατηγορία εντάσσονται τόσο η περιγραφή του «Εν Ιθάκη της Νέας Υόρκης Κορνηλιανού Πανεπιστημίου και των φοιτητών αυτού» (σσ. 457-461), που υπογράφεται με τα αρχικά Ε.

Γ. και συνεχίζεται σε επόμενο τόμο του *Πλάτωνα*, όσο και η κρίση του Μαραθείου διαγωνισμού (σσ. 225-254), η οποία «ανεγνώσθη» από τον εισηγητή Βλάσιο Σκορδέλη. Σημειώνουμε ότι ο διαγωνισμός αφορά τη συγγραφή «παιδαγωγικού βιβλίου προς σκοπιμωτέραν παιδαγωγήσιν του τε σώματος και της ψυχής»¹⁶².

Όπως και στους άλλους τόμους, έτσι και στον έκτο τόμο δημοσιεύονται τα πρακτικά των συνελεύσεων του Συλλόγου, στα οποία περιλαμβάνονται κείμενα που περιέχουν απόψεις μελών του για παιδαγωγικά ζητήματα, όπως, για παράδειγμα η ομιλία και πάλι του Αριστείδη Σπαθάκη «Περί της εν τω σχολείω εθνικής των Ελληνοπαίδων μορφώσεως» (σσ. 344-354 και 361-371). Τα πρακτικά αυτά συμπληρώνονται με παρουσιάσεις συγραμμάτων, βιβλιοκρισίες και κατάλογο δωρεών βιβλίων στον Σύλλογο.

Με τη συνέχεια του ιστορικού μελετήματος του Ν. Α. Χαλκιοπούλου «Πραγματεία περί Λοκρών των Οπουντίων» (σσ. 3-14, 49-53 και 129-149) ξεκινά τη θεματική του ο έβδομος τόμος, στα περιεχόμενα του οποίου συναντούμε ακόμη τρία ιστορικά κείμενα: Του Περ. Γ. Ζερλέντη, που φέρει τον τίτλο «Δυο διδάσκαλοι της Μεγάλης του Γένους (Πατριαρχ.) Σχολής - Αντώνιος Βυζάντιος και Χρύσανθος ο Αιτωλός» (σσ. 289-303), και του Νεκλή Καζάξη «Επί τη επετείω της ΚΕ' Μαρτίου» (σσ. 345-366) – κείμενο «Λόγου», που ο γνωστός φιλόσοφος εκφώνησε, όπως σημειώνεται, κατ' εντολήν του Διδασκαλικού Συλλόγου.

Την επιστήμη της φιλολογίας καλύπτει μόνο η συνέχεια του μελετήματος του Ελευθ. Τριαντ. Κούση, που φέρει τον τίτλο «Περί Τραπεζουντίας διαλέκτου» (σσ. 53-71, 245-255, 304-312 και 347-377), ενώ στα παιδαγωγικά κείμενα ανήκουν τα μελετήματα «Υπόδειγμα εκθέσεως δια τους παίδας» του Εμ. Γαλάνη (σσ. 163-168 και 313-316), «Περί των παιγνιδιών δια μικράς σφαίρας παρά τοις αρχαίοις» του καθηγητού Δρος Η. Marquardt σε μετάφραση του Εμ. Γαλάνη (σσ. 36-40, 124-127, 168-171, 318-319 και 378-380) και «Η παιδαγωγία εν τη πράξει» του Βλ. Σκορδέλη (σσ. 32-36) που αποτελεί συνέχεια από τον προηγούμενο τόμο. Στην ίδια κατηγορία ανήκει και το κείμενο της διατριβής «Περί Δημοσίας Εκπαιδευ-

σεως» και περιέχει την «έκθεσιν» που συντάχθηκε από τον Α. Κ. Χρηστομάνο με εντολή του τότε υπουργού «των Εκκλησιαστικών και της Δημ. Εκπαίδευσης» Ν.Α Μαυροκορδάτου (σσ. 14-32, 72-99, 207-229, 269-281 και 321-344).

Ο τόμος αυτός περιέχει ακόμη δυο κείμενα φιλοσοφικού περιεχομένου - του Νεοκλέους Καζάζη «Περί της σχέσεως της θεωρίας προς την πράξιν και της αμοιβαίας αυτών επιδράσεως» (σσ. 99-123) και του Σπ. Σούγκρα «Βραχεία τινά περί πίστεως και επιστήμης» (σσ.150-163, 229-245 και 282-288), καθώς και τα κείμενα του Π. Ν. Ηρειώτη «Χριστιανική σφραγίς εξ Αιγίου» (σσ. 41-43) και «Απόκρισις προς τα υπό των κ.κ. Δραγάτη και Λαμπάκη γραφέντα εν τω Δελτίω της Εβδομάδος» (σσ.174-187).

Με το παιδαγωγικό μελέτημα του γυμνασιάρχη Δρ. Λίνδνερ, που φέρει τον τίτλο «Αθηναϊκή νεολαία και βίος αυτής εν τοῖς σχολείοις» (σσ.3-7, 85-88, 160-167, 245-249 και 300-309) σε μετάφραση του Εμ. Γαλάνη, αρχίζει τη δημοσίευση των κειμένων του ο όγδοος τόμος, στον οποίο συναντούμε ακόμη από παιδαγωγικής σκοπιάς τη συνέχεια της διατριβής «Περί δημοσίας εκπαιδεύσεως» του Α. Κ. Χρηστομάνου (σσ. 7-29, 65-85, 145-160, 234-245, 290-298 και 321-334).

Στην φιλολογική επιστήμη ανήκουν τέσσερα μελετήματα του Εμ. Γαλάνη «Περί του πως σπουδάζειν φιλολογίαν» (σσ. 30-37, 122-125 και 170-183), «Περί βιβλιοπωλών παρ' Ἑλλησι και Ρωμαίοις» (σσ. 37-43), «Γεώργιος Κούρτιος» (σσ. 43-47) και «Αύγουστος Βοικχιος επί τη εκατονταετηρίδι του» (σσ. 116-122)· στην ίδια κατηγορία ανήκει ένα κείμενο «Περί γενέσεως και αρχής της κωμωδίας» του Αλεξ. Λαμπρόπουλου (σσ. 379-383), ενώ στην επιστήμη της γλωσσολογίας προσμετρώνται: Το μελέτημα του Ν. Πετρή «Περί της λέξεως του Σοφοκλέους» (σσ. 167-179 και 202-213), το κείμενο της διατριβής του Ch. Gidel που φέρει τον τίτλο «Οι Έλληνες εν τη δυτική Ευρώπη κατά τους αιώνες ιε' και ις'» (σσ.183-187, 213-218, 284-289 και 334-345), το οποίο μεταφράζει για το περιοδικό ο Π. Ιασεμίδης· η συνέχεια του μελετήματος «Εναίσιμος διατριβή περι Τραπεζουντίας διαλέκτου» του Ελευθ. Τριαντ. Κούση (σσ. 270-284) και διάφορα «Επιγράμματα» των

Θεοδοσίου Β. Βενιζέλου και Γ. Α. Παπαβασιλείου (σσ. 309-314 και 348-350 αντίστοιχα).

Ο τόμος περιλαμβάνει επίσης τρία μελετήματα φιλοσοφικού περιεχομένου - «Το περί ελευθερίας δόγμα» του Ι. Α. Βαρελά (σσ. 89-96, 129-144, 218-234 και 257-270), «Ο Νικόλαος Κοτζίας ως φιλόσοφος κρινόμενος», που φέρει την υπογραφή Π. Ν. Σ. (σσ. 97-116) και «Δύο χωρίων του Πλάτωνος, του μεν ενός διόρθωσις, του δ' ετέρου ερμηνεία αναιρετική των επ' αυτού ήδη γενομένων τοιούτων» του Νικολάου Καρατζά (σσ. 345-348).

Στον τόμο αυτό συναντούμε ακόμη και το «Προσωρινόν πρόγραμμα» ενός συνεδρίου (σσ. 47-54), το οποίο «αποφάσισεν» να πραγματοποιήσει ο «εν Κωνσταντινουπόλει ελληνικός φιλολογικός σύλλογος», καθώς επίσης και το κείμενο που περιγράφει την εορτή της «25ης Μαρτίου», που «ετέλεσεν» ο Διδασκαλικός Σύλλογος¹⁶³. Εξάλλου, στη κατηγορία «Πρακτικά και λογοδοσίαι» (σσ. 351-360) του δωδέκατου έτους του συλλόγου, που δημοσιεύονται στον τόμο αυτό, υπάρχουν τα κείμενα με τις λογοδοσίες του προέδρου Εμ. Γαλάνη και του ταμία Π. Ραζή, καθώς και οι συζητήσεις των μελών του.

Τα φιλολογικά κυρίως κείμενα κυριαρχούν στον ένατο τόμο. Πρόκειται για τα μελετήματα «Περί του Ιουβιλαίου του εν Αϊδελβέργη Πανεπιστημίου» του Ν. Πετρή (σσ. 1-8), «Περί της γενέσεως και αρχής της κωμωδίας» του Αλέξανδρου Λαμπροπούλου (σσ. 9-19, συνέχεια), «Πλατωνίς παιδιά φιλολογική» το οποίο φέρει την υπογραφή «Κ» (σσ. 19-28), «Περί Τραπεζουντίας διαλέκτου» του Ελευθερίου Τριαντ. Κούση (σσ. 29-44), «Περί Ωριγένους του Αλεξανδρέως» του Γεωργίου Ι. Δέρβου (σσ. 97-130, 241-258 και 289-299), «Τα πέριξ των Αθηνών» του Victor Gerbuliez σε μετάφραση του Κ. Κοντόπουλου (σσ. 67-71), «Περί της αρχαίας πολιτείας και των νόμων των Οπουντίων Λοκρών» του Ν. Χαλκιάπουλου (σσ. 130-145), «Περί Ματζώνη και Γκαίτε» και «Περί της Ολλανδικής Σχολής» του Ν. Πετρή (σσ. 193-202 και σσ. 202-205 αντίστοιχα) και τέλος ένα κείμενο του Γερμανού φιλολόγου Joa. Henr. Bremi «Περί σχολικών εκδόσεων και ερμηνείας των αρχαίων συγγραφέων εν τοις γυμνασίοις» σε μετάφραση του Νικολάου Φα-

ραντάτου (σσ. 154-165).

Ο τόμος περιέχει ακόμη: α) Ένα κείμενο ιστορικού περιεχομένου - του Θεοδοσίου Β. Βενιζέλου «Περί της εισβολής των Τούρκων εις το Βυζαντιακόν κράτος και της υπό Μωάμεθ του Β. αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως» (σσ. 299-314). β) Δύο κείμενα παιδαγωγικού περιεχομένου. Το πρώτο προέρχεται από τη γραφίδα του Α. Κ. Χρηστομάνου, φέρει τον τίτλο «Περί δημοσίας εκπαιδεύσεως» και αποτελεί συνέχεια από τον προηγούμενο τόμο (σσ. 145-153) και το δεύτερο, που φέρει τον τίτλο «Επιστολαί περί γυμναστικής» προέρχεται από την γραφίδα του Ν. Καζάζη (σσ. 212-241 και 315-328). γ) Τέσσερα φιλοσοφικά μελετήματα. Πρόκειται για τα μελετήματα «Το του Σωκράτους δαιμόνιον» του Ευστρατίου Τσακαλώτου (σσ. 44-47), «Αι πολιτικάί θεωρίαι της Γαλλικής Επανάστασεως και η Ιστορική Σχολή του Δικαίου» του Νεοκλέους Καζάζη (σσ. 49-67), «Ο Μέγας Φρειδερίκος ως φιλόσοφος εξεταζόμενος» του Ν. Πετρή (σσ. 205-211) και «Διατριβή περί καλού και υψηλού» του Κ. Γεωργιάδου (σσ. 259-282). Σε ξεχωριστή κατηγορία θα πρέπει να ενταχθεί το σύνολο των κειμένων υπό τον τίτλο «Τα κατά την διδασκαλίαν του Φιλοκτήτου εν τω χειμερινώ θεάτρω των Αθηνών τη συμπράξει του διδασκαλικού συλλόγου», που αποτελείται από την εισαγωγή (σσ. 328-324), από δύο κείμενα του Εμ. Γαλάνη για την υπόθεση του δράματος (σσ. 329-338) και την «διδασκαλία του Φιλοκτήτου επί της νεωτέρας σκηνής» (σσ. 338-341), και τέλος, μια επιστολή του Friedrich Wender για τη μουσική του Φιλοκτήτου (σσ. 341-344).

Είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι στον τόμο αυτό συναντούμε το «αναθεωρηθέν» από το διοικητικό συμβούλιο «κατ' εντολήν της Γενικής Συνελεύσεως» καταστατικό του συλλόγου, που στα άρθρα του περιλαμβάνει τις αρχές για τη σύσταση και το σκοπό του, για τις συνελεύσεις των μελών του, για το διοικητικό Συμβούλιό του, για τα καθήκοντα τόσο του ταμιά όσο και του ειδικού γραμματέα και γενικά τους γενικούς ορισμούς (σσ. 166-174).

Ακολουθεί το «Καταστατικόν» του περιοδικού, στα άρθρα του οποίου διατυπώνεται ο «σκοπός των περιεχομένων» του και καταγράφονται οι «γενικοί ορισμοί», οι πόροι και οι κανόνες της διαχείρισής τους (σσ. 175-180).

Εξάλλου, στα πρακτικά των «γενικών και ειδικών συνεδριάσεων» του συλλόγου, τα οποία δημοσιεύονται στον τόμο αυτόν, συναντούμε «υπομνήματα» προς το «Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσεως», που περιέχουν τις συχνά αντικρουόμενες απόψεις των μελών του συλλόγου για τους εκπαιδευτικούς νόμους (σσ. 283-288), καθώς και τις λογοδοσίες του προέδρου του συλλόγου Εμ. Γαλάνη και του ταμία Π. Ραζή (σσ. 345-363).

Αντίθετα με τον προηγούμενο τόμο, ο δέκατος ξεκινά τη θεματική του με παιδαγωγικά κείμενα στα οποία ανήκουν: Δύο μελέτες του Δημητρίου Α. Μαρούλη «Το νοσηρόν εν τη ενεστώση εκπαιδεύσει του Ελληνικού Έθνους και το μέσον της θεραπείας αυτού» (σσ. 1-57, 97-145 και 193-234) και «Περί μορφώσεως Ελλήνων Δημοδιδασκάλων» (σσ 60-65), το μελέτημα «Δημώδης παιδαγωγία» του Βλάσιου Σκορδέλη(σσ. 57-60), το θεωρητικό κείμενο «Το πολυμερές ενδιαφέρον, η θεμελιώδης έννοια της παιδαγωγικής» του Στέφανου Δ. Ρώση (σσ. 171-178), το άρθρο του Μ. Γ. Δήμιτσα «Δίκαια παράπονα καθηγητών και διδασκάλων» (σσ. 268-273) και τέλος ένα ακόμη κείμενο του Αρ. Σπαθάκη που φέρει τον τίτλο «Ο Διδάσκαλος εν τω μέσω των μικρών αυτού μαθητών» (σσ. 295-302).

Στα φιλολογικά κείμενα του τόμου αυτού ανήκουν: Η εισαγωγή της γνωστής μονογραφίας «Αδαμάντιος Κοραΐς» του Δ. Θερειανού (σσ. 339-353), τη συνέχεια της οποίας καθώς και το όνομα του συγγραφέα της συναντούμε στον επόμενο τόμο, το κείμενο «Περί των προ του Ομήρου και των μετά τούτον ηρωικών πράξεων κατά Πρόκλον μετά των σωζομένων εικόνων αυτών τε και των επών του Ομήρου» του Θεοδοσίου Β. Βενιζέλου (σσ. 66-72), τη μελέτη «Τερψίων και Πλατωνίς», στην οποία περιέχονται τα κείμενα «Τερψίων ή η της Ελληνίδος οίκοι αγωγή» (σσ. 234-238) και «Πλατωνίς ή περί Λαρίσης της κρεμαστής» (σσ. 238-246) και «Πλατωνίς ή περί της ελληνικής γλώσσης» (σσ. 321-339) του Κρατίνου Αποστολίδη, η «Περί αυτοκτονίας» έρευνα του Ι Μεσολωρά (σσ. 286-288) και, τέλος, η μελέτη του Π. Ηρειώτη με τον τίτλο «Ο κακομοιραμένος και αι περί μοιρών δόξαι παρά τω Αιγινητικώ λαώ» (σσ. 146-156). Εδώ ανήκει ακόμη η μελέτη του

γνωστού μας Γερμανού φιλολόγου Φερδινάρδου Βένδερ «Περί της συνθέσεως των χορικών ασμάτων εις την «Αντιγόνην» του Σοφοκλέους» (σσ. 249-267), σε μετάφραση του Εμ. Γαλάνη. Σημειώνουμε ότι το όνομα του μεταφραστή αναγράφεται στον επόμενο τόμο, στον οποίο και ολοκληρώνεται η δημοσίευσή της μελέτης.

Ο τόμος περιέχει ακόμη τρία ιστορικά μελετήματα. Πρόκειται για τα μελετήματα «Η εν Ασία Ελλάς» (σσ. 83-89, 156-171, 274-286). «Ολίγα προσέτι τινά περί της Καλωνύμου νήσου» (σσ. 246-249 του Τρύφωνα Ευαγγελίδη και «Ολίγα τινά περί Νισύρου» του Ν. Χ Ανδριωτάκη (σσ.354-363). Στον τόμο αυτόν δημοσιεύονται και τέσσερα μελετήματα που ανήκουν στην επιστήμη της αρχαιολογίας, εκ των οποίων τα τρία υπογράφει ο Ν. Πετρήs και φέρουν τους τίτλους «Αρχαιολογικά» (σσ.72-75), «Ιταλοί ανδριαντοποιοί επί της παλινορθώσεως» (σσ.75-79) και «Περί των εργασιών της εν Παρισίοις Ακαδημείας των Επιγραφών» (σσ.79-83), ενώ το τέταρτο «Ο εν Κωνσταντινουπόλει πορφυρούς κίων» (σσ. 178-184) υπογράφεται από τον Τρ. Ευαγγελίδη. Για πρώτη φορά ο *Πλάτων* φιλοξενεί και μία μαθηματική μελέτη. Πρόκειται για τη συμβολή του Διομήδη Ν. Παπαβασιλοπούλου, που φέρει τον τίτλο «Προσδιορισμός της εξισώσεως της εφαπτομένης των καμπυλών του δευτέρου βαθμού» (σσ. 289-295).

Και στο τόμο αυτόν, όπως και στους προηγούμενους, δημοσιεύονται τα πρακτικά των εργασιών του διοικητικού συμβουλίου και των γενικών συνελεύσεων του συλλόγου, τα οποία περιέχουν και πάλι τις λογοδοσίες του προέδρου και του ταμία, την έκθεση της εξελεγκτικής επιτροπής, τον προϋπολογισμό καθώς και εγκυκλίους του Υπουργείου της Δημόσιας Εκπαίδευσης (σσ. 93-96).

Με το ιστορικό μελέτημα του Θεοδοσίου Βενιζέλου «Περί των επιδραμόντων την Ελλάδα κατά τον μεσαίωνα βαρβάρων εθνών και δη των Σλαύων και της περί αυτών ημαρτημένης γνώμης του ιστορικού Φαλλμεράυερ» (σσ. 1-10) ξεκινά τα περιεχόμενά του ο ενδέκατος τόμος του *Πλάτωνα*. Στην ίδια κατηγορία ανήκουν τα κείμενα «Ιστορία της πόλεως Αθηνών κατά τον μεσαίωνα από του Ιουστινιανού μέχρι της Τουρκικής κατακτήσεως» του

Φερδινάνδου Γρηγορόβιου (σσ. 154-167 και 266-295) και «Αναμνήσεις του δουκός Βελλιγκτών» του Ν. Πετρή (σσ. 88-91).

Στα παιδαγωγικά κείμενα του τόμου ανήκει μόνο η συνέχεια του μελετήματος του Δημητρίου Μαρούλη «Το νοσερόν εν τη ενεσίτωση εκπαιδεύσει του Ελληνικού Έθνους και το μέσον της θεραπείας αυτού» (σσ. 32-50 και 168-184). Στον ίδιο τόμο δημοσιεύεται, όπως ήδη αναφέραμε, η συνέχεια της μονογραφίας «Αδαμάντιος Κοραής» του Δ. Θερειανού¹⁶⁴ (σσ. 62-78 και 138-153), καθώς και τέσσερα κείμενα, το περιεχόμενο των οποίων ανήκει στην επιστήμη της γλωσσολογίας. Πρόκειται για τα κείμενα «Διορθώσεις χωρίων εν τω βίω του Αριστείδου Πλουτάρχου» του Κ. Πέπα (σσ. 87-88), «Περί των εγκλίσεων του έλληνος λόγου» του Αντωνίου Καραγιάννη (σσ. 97-125 και 211-231), τη συνέχεια του «Περί Τραπεζουντίας διαλέκτου» του Ελευθ. Τρ. Κούση (σσ. 51-61, 125-137 και 232-240) και, τέλος, τον «Εναρκτήριο λόγον» του Γ. Τσερέπη που φέρει τον τίτλο «Περί της χρησιμότητος της Σανσκριτικής γλώσσης εις την ελληνικήν γραμματικήν» (σσ. 296-327).

Στον τόμο συναντούμε ακόμη: Ένα μέρος της φιλοσοφικής διατριβής του Θ. Μικαλόπουλου «Προς τι αι ψυχώσεις; Ήτοι τα υλιστικά φιλοσοφήματα και αι φυσικά επιστήμαι»¹⁶⁵ (σσ. 22-32), δυο κείμενα του καθηγητή Ιωάννη Κοφινιώτη υπό τους τίτλους «Υδατογραφία Άργους» (σσ. 10-21) και «Όρη, βουνά, λόφοι περί το Άργος» (σσ. 201-210) καθώς και δύο κείμενα λαογραφικού περιεχομένου: α) «Οι Ευρωπαίοι και οι δούλοι εν Ζανζιβάρη» του Ν. Πετρή (σσ. 328-332) και β). «Ηθη και έθιμα εν Νισύρω» του Ν. Χ. Ανδριωτάκη (σσ. 78-87).

Και στον τόμο αυτό συνεχίζεται η δημοσίευση των πρακτικών των γενικών συνελεύσεων του συλλόγου με τις λογοδοσίες του προέδρου και του ταμιά, που ενημερώνουν τα μέλη του για τα «πεπραγμένα κατά το λήξαν συλλογικό έτος» (σσ. 334-352).

Σε αντίθεση προς τους άλλους τόμους, ο δωδέκατος τόμος δεν φιλοξενεί κείμενα συνεργατών του *Πλάτωνα* για ζητήματα της παιδαγωγικής επιστήμης, αλλά παραχωρεί μεγάλο μέρος των σελίδων του για τη δημοσίευση

των περί παιδείας νομοσχεδίων του Υπουργείου της Παιδείας: Πρόκειται για τα νομοσχέδια «Περί μεταρρυθμίσεως των ήδη υπαρχόντων Διδασκαλείων» (σσ. 36-58), «Περί μονοτάκτων διδασκαλίων» (σσ. 59-74), «Περί υποδιδασκαλίων» (σσ. 75-79), «Περί Διδασκαλείων των τεχνικών μαθημάτων» (σσ. 80-81), «Περί ιδρύσεως Διδασκαλείου θηλέων εν Μεσολογγίω» (σσ. 82-89), «Περί ιδρύσεως ανωτέρων Παρθεναγωγείων» (σσ. 90-95) και «Το της δημοτικής εκπαιδεύσεως» (σσ. 96-122). Των νομοσχεδίων αυτών προηγείται ένα κείμενο με τον εύγλωττο τίτλο «Γνώμη της επιτροπείας περί των νομοσχεδίων της μέσης εκπαιδεύσεως» μιας επιτροπής Παιδαγωγών (σσ. 1- 32) στο οποίο καταγράφονται οι κρίσεις της για την ορθότητα ή μη των εκπαιδευτικών μέτρων και προτάσεων του Υπουργείου.

Από τον τόμο δεν λείπουν, ωστόσο, κείμενα ιστορικού, αρχαιολογικού και γλωσσολογικού χαρακτήρα. Σ' αυτά ανήκουν: «Συμβολή εις την χριστιανικήν αρχαιολογίαν, ευκτήριοι οίκοι, σύμβολα και εικόνες των αρχαίων χριστιανών» του Γ. Ι. Δέρβου (σσ. 127-141 και 252 -286), «Περί ταφής των νεκρών παρ' Έλλησι» του Γ. Μπουκουβάλα (σσ. 142-153), «Τα Παναθήναια» του Stoll σε μετάφραση Δ. Α. (σσ. 153-163), η συνέχεια της «Ιστορία της πόλεως των Αθηνών κατά τον μεσαίωνα» του Φερδινάρδου Γρηγορόβιου (σσ. 163-175 και 303-315) σε μετάφραση Εμ. Γαλάνη και, τέλος, η συνέχεια της διατριβής «Περί Τραπεζουντίας διαλέκτου» του Ελευθ. Κούση (σσ. 286-302).

Ο τόμος περιλαμβάνει ακόμη τα πρακτικά των γενικών συνελεύσεων του συλλόγου, που περιέχουν και πάλι τις λογοδοσίες του προέδρου και του ταμιά, έκθεση της εξελεγκτικής επιτροπής και τον προϋπολογισμό (σσ. 318-337), καθώς επίσης τις βιβλιοκρισίες (σσ. 248-250) και την «Στατιστική περί της εν Ελλάδι δημόσιας εκπαιδεύσεως» (σσ. 316-318).

Οι μελέτες «Βραχέα τινα περί της μέσης εκπαιδεύσεως εν Γαλλία» (σσ. 1-28), «Περί των σχολικών ποινών και αμοιβών εν τη μέση εκπαιδεύσει της Γαλλίας» (σσ. 257-269) και «Βραχέα τινα περί της δημοτικής εκπαιδεύσεως της Γαλλίας» (σσ. 328-365) του Γ. Ι. Δέρβου καθώς και το μελέτημα «Εθνική αγωγή - τρεις προτάσεις» (σσ. 170-175) του Βλάσιου Σκορδέλη εκ-

προσωπούν την παιδαγωγική επιστήμη στον δέκατο τρίτο και τελευταίο τόμο του *Πλάτωνα*.

Ο τόμος περιέχει ακόμη τέσσερα φιλολογικά κείμενα: «Περί της ερμηνευτικής τέχνης» του Καρόλου Γ. Κοβήτου σε μετάφραση του Γεωργίου Α. Μπουκουβάλα (σσ. 28-50), «Ηρώδας ο Μιμογράφος» του Εμ. Γαλάνη (σσ. 249-253) και «Ανάλυσις της τραγωδίας του Ευριπίδου Ιφιγένειας της εν Αυλίδι» του Γεωργίου Δ. Θοιβιδοπούλου (σσ. 294-310) και «Ο ποιητής Αριστοφάνης και ο ιζηλωταί του Εράσμου» του Θεοδώρου Παπαδημητράκοπούλου (σσ. 310-327). Στην ίδια κατηγορία ανήκει κατά κάποιο τρόπο και το κείμενο «Μία σελίδα του λεξικού του Μωριά ή λέξεις παρμέναις από τον δήμο Αβίας» (σσ. 280-293) του Δημητρίου Πουλάκη.

Στα ιστορικού περιεχομένου κείμενα ανήκουν εξάλλου: «Πρωινή σκηνή εν τω κοιμητηρίω πλουσίας ρωμαίας» του Εμ. Γαλάνη (σσ. 50-93), «Αρχαίαι φυλαί της Ιταλίας κατά τους παλαιούς» του Ευαγγέλου Γ. Παπακατζί (σσ. 176-177), «Περί του πολέμου των Ιουδαίων προς τους Ρωμαίους» του Γεωργίου Ι. Δέρβου (σσ. 178-206), «Ο στρατός της αρχαίας Ελλάδος» του Ευγ. Χασιώτη (σσ. 228-239) και η συνέχεια του μελετήματος του Φερδινάνδου Γρηγορόβιου «Ιστορία της πόλεως Αθηνών κατά τον μεσαίωνα από του Ιουστινιανού μέχρι της Τουρκικής κατακτήσεως» (σσ. 107-121 και 206-228) σε μετάφραση του Εμ. Γαλάνη.

Ο τελευταίος τόμος του *Πλάτωνα* φιλοξενεί μάλιστα και κείμενα, που ως προς το περιεχόμενό τους ξεφεύγουν από τη συνηθισμένη θεματική. Πρόκειται για τα κείμενα «Περί κεραυνού παρά τοις αρχαίοις και νεωτέροις» του καθηγητή Π. Δαμουλιάνου (σσ. 94-107), «Η χώρα των αστέρων» του Albert Levy, διευθυντού του αστεροσκοπείου του Montsouris, (σσ. 239-249) σε μετάφραση αγνώστου και «Πραγματεία περί του χριστιανικού κλήρου εν γένει και ιδία περί του κλήρου της ελευθέρας Ελλάδος και περί μισθοδοσίας αυτού» του «προλύτου» Ηλία Α. Καντά (σσ. 129-170 και 270-280).

Όπως σε όλους τους τόμους του περιοδικού, έτσι και στον τελευταίο συναντούμε τις βιβλιοκρισίες (σσ. 365 – 366), τα κείμενα των πρακτικών

των συνελεύσεων του συλλόγου με τις λογοδοσίες του προέδρου και του ταμία, την έκθεση της εξελεγκτικής επιτροπής και τον προϋπολογισμό (σσ. 366 - 388), καθώς και τα κείμενα με τα «πρακτικά των ειδικών συνεδριών περί του νόμου των διδακτικών βιβλίων» και τις εργασίες του διοικητικού συμβουλίου (σσ. 121-128 και 253-254).

Από την καταγραφή όλων των κειμένων που φιλοξενούνται στα τεύχη των δώδεκα τόμων του περιοδικού *Πλάτων* προκύπτει ότι το μεγαλύτερο μέρος των περιεχομένων του έχει ως αντικείμενο προβλήματα της παιδαγωγικής επιστήμης, τα οποία οι συνεργάτες του διερευνούν και εκθέτουν με κύριο στόχο την επίλυσή τους. Σημαντικό μέρος των περιεχομένων, ωστόσο, αποτελούν κείμενα που ανήκουν κυρίως στις επιστήμες της φιλολογίας, της πολιτικής ιστορίας και της φιλοσοφίας, αλλά και άλλων επιμέρους κλάδων των ίδιων επιστημών, όπως είναι η λαογραφία, η αρχαιολογία, η γλωσσολογία κ.λ.π..

Έτσι στα τεύχη του *Πλάτωνα* δημοσιεύονται 76 εργασίες παιδαγωγικού χαρακτήρα, στις οποίες οφείλουμε να προσθέσουμε και τους περίπου 15 λόγους, που εκφωνήθηκαν από μέλη του συλλόγου στις γενικές συνελεύσεις του· οι φιλολογικές εργασίες ανέρχονται στον αριθμό 55, στον οποίο θα πρέπει επίσης να προστεθούν και 10 ακόμη γλωσσολογικές εργασίες. Πέραν αυτών στον *Πλάτωνα* φιλοξενούνται: 23 ιστορικές, 21 φιλοσοφικές και 35 εργασίες άλλων επιστημών -4 αρχαιολογικές, 10 λαογραφικές, 1 μαθηματική κ.λ.π..

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Όλα τα τεύχη του περιοδικού κυκλοφόρησαν σε σχήμα 21,5X15 εκ. και μέχρι τη συμπλήρωση του τέταρτου τόμου ο τίτλος τους δεν έφερε διάκοσμο. Από το πρώτο τεύχος του πέμπτου τόμου ο τίτλος τους κοσμεύεται με σχέδιο του φιλοσόφου Πλάτωνα. Τα βιβλιογραφικά στοιχεία κάθε τεύχους αναγράφονται στον τίτλο με την εξής σειρά: Έτος, που αντιστοιχεί στον τόμο, μήνες και έτος κυκλοφορίας του τεύχους, αριθμός τεύχους.

Στο εξώφυλλο κάθε τόμου τα βιβλιογραφικά στοιχεία δεν παραμένουν σταθερά. Στους περισσότερους τόμους πάντως τα στοιχεία, που αναγράφονται, είναι: Ο τίτλος του Συλλόγου, ο τίτλος του περιοδικού, ο ορισμός του ως «συγγράμματος περιοδικού Παιδαγωγικού και φιλολογικού», που εκδίδεται «κατά μήνα», ο αριθμός του τόμου, ο αριθμός του τεύχους, οι μήνες κυκλοφορίας του, ένα παράθεμα από τον Θεάγη του Πλάτωνα, ο τόπος έκδοσης («Εν Αθήναις»), το τυπογραφείο και το έτος έκδοσης.

2. Το παράθεμα από τον υπότιτλο του *Πλάτωνα* σε όλους τους τόμους του.
3. Πρβλ. *ό.π.*, τ. Α', τχ.1, (31 – 10 - 1878), σσ. 12- 23. Τα παραθέματα από τη σ. 12.
4. Πρβλ. *ό.π.* τ. Γ', τχ.1, Νοέμβριος 1880, σ.1. Το κείμενο του καταστατικού εκτείνεται από τη σ. 1 ως τη σ.4.
5. Σύμφωνα με όσα αναγράφονται σε προσημείωση του καταστατικού (*ό.π.*, σ.1) η απόφαση ελήφθη στις 21 Αυγούστου 1880. Στην προσημείωση αναγράφονται και τα ονόματα των μελών της επιτροπής, που όρισε τους κανόνες έκδοσης του *Πλάτωνα*.
6. *Ο.π.*
7. Βλ. *ό.π.*, σσ. 1 – 3. Ένα δεύτερο καταστατικό δημοσιεύτηκε στο τριπλό τεύχος 4-6 του ένατου τόμου (σσ. 175 -180). Σ' αυτό ο *Πλάτων* ορίζεται ως «όργανον πνευματικής κοινωνίας των μελών» του Συλλόγου (σ. 175) και συγκεκριμενοποιούνται οι όροι δημοσίευσης των συνεργασιών (σσ.175 -176) και η κατηγοροποίησή τους (σσ. 176-177)· επιπλέον αναφέρονται τα της διοίκησης του περιοδικού (σ. 177),

καταγράφονται οι «γενικοί ορισμοί» του (σ. 178), απαριθμούνται οι «πόροι» (σσ. 178-179) και ορίζεται η διαχείρισή τους (σ. 179-180). Το δεύτερο αυτό καταστατικό χαρακτηρίζεται για τη λιτότητά του καθώς λείπει απ' αυτό κάθε γενική αναφορά στην έννοια της αγωγής και του σκοπού της.

8. Πρβλ. *Πλάτων*, τόμος Α', τχ.1, 31-10-1878, σ. α'-η'.
9. Πρβλ. *ό.π.*, σ. η'.
10. Πρβλ. *Πλάτων*, τόμος Γ', τχ. 1, Νοέμβριος 1880, σ. 3.
11. Πρβλ. *Πλάτων*, Α', τχ. 1, 31-10-1878, σ. δ'.
12. Πρβλ. *ό.π.*, σσ. β'- γ'.
13. Πρβλ. *ό.π.*, σ. δ'.
14. Το έγγραφο δημοσιεύτηκε στον πρώτο τόμο του έργου *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια Ιστορίας)*, επιμέλεια Αλέξη Δημαρά, τόμος Α':1821 – 1894, Εκδ. Ερμής, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1973, σσ. 218 – 219. Από το έγγραφο αυτό προέρχονται τα παραθέματα που ακολουθούν ως το τέλος της παραγράφου.
15. Το έγγραφο δημοσιεύτηκε επίσης στον πρώτο τόμο του έργου *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, *ό.π.*, σ. 219. Από εκεί και τα δύο παραθέματα.
16. Πρβλ. *ό.π.*, σσ. 220 – 221. Οι απαντήσεις του Ρομπότη δημοσιεύονται αντικρουστά προς τις ερωτήσεις.
17. Παραθέσαμε το κείμενο όχι όπως αυτό εκδίδεται από τον Αλέξη Δημαρά, αλλά κατά τρόπο που σε κάθε ερώτηση να ακολουθεί και η απάντηση.
18. Πρβλ. *Πλάτων*, τόμος Δ', τχ. 7και 8, Μάιος και Ιούνιος 1882, σ.281.
19. Πρβλ. *Πλάτων*, τόμος ΣΤ', τχ. 7και 8, Μάιος και Ιούνιος 1884, σσ. 344 – 354.
20. *Ο.π.* Τα παραθέματα από τη σ. 352.
21. Βλ. Μ. Βρυχέα, «Ο τίτλος του περιοδικού», *Πλάτων*, έτος Α', 1949, σ. 108· Παναγιώτου Κ. Γεωργούντζου, «Πλάτων», στον τέταρτο τόμο της *Μεγάλης Παιδαγωγικής Εγκυκλοπαίδειας HERDER*, Αθήνα 1968, σ. 320.
22. Για τη συμβολή του στην προβληματική μας θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

23. Για τη ζωή και το έργο του βλ. το ομώνυμο λήμμα στην ίδια *Εγκυκλοπαίδεια*, *ό.π.*, τ. 5, σ. 20, που έγραψε ο Δ. Γ. Στάμος. Βλ. επίσης Βασίλη Κραψίτη, *Λόγιοι της Ηπείρου (1430-1450)*, τ. 2, Αθήνα 1981, σ. 24. Πρβλ. και τα όσα καταγράφονται στη συνέχεια.
24. Για τη ζωή του και τη συμβολή του στην προβληματική μας θα μιλήσουμε στη συνέχεια.
25. Για τη ζωή και την όλη δραστηριότητα βλ. τη μελέτη του Χρήστου Π. Μπάλογλου «Νεοκλής Καζάζης - Ο Λέσβιος φιλόσοφος, πολιτειολόγος, κοινωνιολόγος, οικονομολόγος. Αφιέρωμα στα 50 χρόνια από το θάνατο του» στα *Λεσβιακά* 12/1989, σσ. 219-234. Πρβλ. επίσης Ρωξάνης Δ. Αργυροπούλου, «Ο φιλελευθερισμός του Νεοκλή Καζάζη», *Λεσβιακά* 13 /1991, σσ. 35-43, και Γιώργου Κόκκινου, «Νεοκλής Καζάζης (1849-1936): Εθνική ιδεολογία, πολιτική φιλοσοφία, φιλοσοφία της ιστορίας», *Θεωρία και κοινωνία*, τχ. 6, Ιανουάριος 1992, σσ. 185-212.
26. Για τη ζωή και τη συμβολή του στην προβληματική μας θα μιλήσουμε στη συνέχεια.
27. Για τη ζωή του βλ. το ομώνυμο λήμμα στην *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος – Λαρούς Μπριτάνικα*, τ.16, Αθήνα 1984, σ.27.
28. Στις σσ. 257-262 και 321-325 του τρίτου τόμου.
29. Το παράθεμα από τον τίτλο του πρώτου μέρους του μελετήματος, *ό.π.*, σ. 257.
30. *Ο.π.*, σ. 321.
31. Το μελέτημα καταλαμβάνει τις σσ. 81-88 του πέμπτου τόμου. Το παράθεμα από τη σ. 84.
32. Στις σσ. 328-365.
33. Πρβλ. *ό.π.*, σ. 329 κ.ε. Στα «Νηπιαγωγεία» φαίνεται να αναφέρεται και ο Ι. Αργυριάδης στο μελέτημα του «Ολίγα περί της εν Λονδίνω δημοτικής εκπαιδεύσεως», στο οποίο επισημαίνει ότι «εις το κατώτατον τμήμα (του Δημοτικού σχολείου, Δ.Γ.Χ.) φοιτώσι παῖδες πενταετείς έως επταετείς, αλλά και τετραετείς» προσθέτοντας ότι «τά νεώτατα την ηλικίαν φοιτώσιν ἐν τῷ BABYROOM» (βλ. *Πλάτων*, τ. Στ', τχ. 3 και 4, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1884, σ.103).

34. Για τη ζωή και τη σημασία του έργου του βλ. το ομώνυμο λήμμα στη *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια HERDER* (τ. 3ος, Αθήνα 1968, σ. 27), το κείμενο του οποίου προέρχεται από τη γραφίδα του Ν. Κ. Παπαδοπούλου.
35. Για τη ζωή και το έργο του γνωστού καθηγητού της Χημείας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών θα μιλήσουμε στη συνέχεια.
36. Στις σσ. 29-42, 72-88, 128-144 και 177-199.
37. Βλ. *Πλάτων*, τ. Δ', τχ.7 και 8 (Μάιος και Ιούνιος 1882), σ.196. Το εκτενές χωρίο των *Νόμων* του Πλάτωνα, που παραθέτει αποσπασματικά ο Ζηκίδης, είναι το χωρίο 794 A-D.
38. Βλ. *Πλάτων*, τ.Ζ', τχ.1 και 2, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος, σσ.14- 32 τχ. 3 και 4, Νοέμβριος - Δεκέμβριος, σσ. 72-99, τχ. 7 - 8, Μάρτιος και Απρίλιος, σσ. 204-229 τχ. 9 – 10, Μάιος και Ιούνιος, σσ. 269-281, τχ. 11 -12, Ιούλιος και Αύγουστος, σσ. 321-344 τ. Η', τχ. 1 – 2, Σεπτέμβριος και Οκτώβριος 1885, σσ.7-29, τχ. 3 – 4, Νοέμβριος και Δεκέμβριος 1885, σσ. 65-85, τχ. 5 – 6, Ιανουάριος και Φεβρουάριος 1886, σσ. 145-160, τχ. 7 – 8, Μάρτιος και Απρίλιος 1886, σσ. 234-245, τχ. 9 - 10 Μάιος – Ιούνιος 1886, σσ. 290-299, τχ. 11 - 12 Ιούλιος και Αύγουστος 1886, σσ. 321-334 τ. Θ', τχ. 4 - 6 Απρίλιος – Ιούνιος 1887, σσ.145-153. Τα παραθέματα μας προέρχονται από τον υπότιτλο της «διατριβής» του Χρηστομάνου «Περί Δημοσίας εκπαιδεύσεως - Έκθεσις συνταχθείσα κατ' εντολήν του Κ. Ν. Α. Μαυροκορδάτου, υπουργού των Εκκλησιαστικών και της Δημ. Εκπαιδεύσεως».
39. Πρβλ. *ό.π.*, σ. 22 (των δύο πρώτων τευχών του Ζ' τόμου).
40. Πρβλ.,*ό.π.*, τ. Β', τχ. 1, 31-10-1879, σ.18. Το παράθεμα από το μελέτημα του Καζάζη, τον τίτλο του οποίου καταγράφουμε αμέσως πιο κάτω.
41. Τόμος ΙΓ', τχ. 5 - 8, Μάιος - Αύγουστος 1891, σ.171. Το όλο μελέτημα του Σκορδέλη καταλαμβάνει τις σσ. 170-175.
42. *Ο.π.*, τ. Β', τχ.1, 31-10-1879, σ. 17.
43. Για τη ζωή και το έργο του πρβλ. τις εργασίες της Γεωργίας Αποστολοπούλου «Η ζωή και το έργο του Περικλέους Γρηγοριάδου», *Δωδώνη Γ' ΙΔ* /1985, σσ. 129-146, και «Ο Περικλής Γρηγοριάδης και η ιστορία της φιλοσοφίας ως επιστήμη», *Πρακτι-*

κά Γ' διεθνούς συνεδρίου Πελοποννησιακών σπουδών, Αθήνα 1987-1988, σσ. 157-170.

44. Για τη ζωή και το έργο του πρβλ. Νικολάου Β. Πατσέλη, *Ο ιατροφιλόσοφος Δελβινακιώτης Κωνσταντίνος Ηροκλής Βασιιάδης*, Αθήνα 1935· Τατιάνας Σταύρου, «Ηροκλής Βασιιάδης - Ο τελευταίος ιατροφιλόσοφος», *Ηπειρωτική εστία*, τχ.279-280, Ιούλιος -Αύγουστος 1975, σσ. 419-432. Για τη συμβολή του Βασιιάδη στο θεσμό των νηπιαγωγείων πρβλ. Αποστόλου Γ. Παπαιωάννου, «Το Νηπιαγωγείο κατά τον κανονισμό του Διδασκαλείου (1874) του Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως», *Επιστημονική επετηρίδα του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών της σχολής Επιστημών Αγωγής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων* Α'1997, σσ. 225-288.
45. Για τη ζωή και το έργο του πρβλ. Lucia Marcheselli, *Vita e opere di D. Therianos*, Roma 1972. Πρβλ. επίσης Αποστόλου Παπαιωάννου, «Ανέκδοτα γράμματα στον Διονύσιο Θερεϊανό», *Άμνητός στή μνήμη Φώτη Αποστολοπούλου*, Αθήνα 1984, σσ. 338-358. Ο Παπαιωάννου ασχολήθηκε ιδιαίτερα και με τη βιβλιοθήκη του Θερεϊανού. Πρβλ. τα δύο βιβλία του *Τα ελληνικά παλαιότυπα του Διονυσίου Θερεϊανού* στή Bibliotheca civica της Τεργέστης (1744-1863), Πάδοβα 1981, και το ομότιτό του, Πάδοβα 1983.
46. Για τη ζωή και το έργο του πρβλ. Σοφίας Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης (1818-1899) -Σχεδιάσμα βιογραφίας*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ.190, Αθήνα 1999. Πρβλ. επίσης: Μαριάννας Δήτσα, «Ο ομολογημένος και ανομολόγητος ρομαντισμός - Η περίπτωση του Σ. Α. Κουμανούδη», *Ο πολίτης*, τχ. 98, Απρίλιος 1989, σσ. 50-55.
47. Για την όλη δραστηριότητα του ως φιλόλογου και ως πανεπιστημιακού διδασκάλου πρβλ. τη μονογραφία του Γ. Α. Χριστοδούλου *Κωνσταντίνος Στ. Κόντος (1834-1909)*, Αθήνα 1979.
48. Για τον γνωστό Ηπειρώτη πρβλ. το κείμενο της Αλίκης Σολωμού στο *Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό*, Εκδοτική Αθηνών, τ. 5, σσ. 169-171 και Βασίλη Κρασίτη, ό.π., τ. Α', σσ. 134-139.
49. Για το έργο του «πατέρα της γλωσσικής επιστήμης στην Ελλάδα» Γεωργίου Χα-

τζηδάκη πρβλ. κυρίως Γ. Μπαμπινιώτη, *Ελληνική γλώσσα- παρελθόν, παρόν μέλλον*, εκδόσεις GUTENBERG, Γλωσσολογική βιβλιοθήκη αρ. 2, Αθήνα 1994, σσ. 55-75 και το σχετικό λήμμα στην *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος -Λαρούς - Μπριτάνικα* (τ. 61, σσ. 19-22), που έγραψε ο ίδιος. Από εκεί και ο χαρακτηρισμός.

50. Πρβλ. *Πλάτων*, τ. Β', τχ. 4, Φεβρουάριος 1880, σσ. 161-176, τχ. 5, Μάρτιος 1880, σσ. 209-229.
51. Πρβλ. *ό.π.*, τ. Γ', τχ. 3 - 4, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1881, σσ. 74-98.
52. Πρβλ. *ό.π.*, τ. Β', τχ. 2, Δεκέμβριος 1879, σσ. 88-97.
53. Πρβλ. *ό.π.*, τ. Ι', τχ.10 -12, Οκτώβριος - Δεκέμβριος 1888, σσ.339-353 τ. ΙΑ', τχ.1-3, Ιανουάριος - Μάρτιος 1889, σσ.62-78, τχ. 4 - 6, Απρίλιος - Ιούνιος 1889, σσ.138-153.
54. Πρβλ. *ό.π.*, τ. Ε', τχ.10 -12, Αύγουστος - Οκτώβριος 1883, σσ. 368-376.
55. Πρβλ. *ό.π.*, τ. Α', τχ. 6, 31-3-1879, σσ. 197-213.
56. Πρβλ. *ό.π.*, τχ. 8, 31-5-1879, σσ. 278-287.
57. Πρβλ. *ό.π.*, τ. Β', τχ. 3, Ιανουάριος 1880, σσ. 137-144.
58. Πρβλ. *ό.π.*, τχ. 6, Απρίλιος 1880, σσ. 281-291.
59. Πρβλ. *ό.π.*, τ. Ε', τχ. 6 -7, Απρίλιος - Μάιος 1883, σσ. 209-219, τχ.8 - 9, Ιούνιος - Ιούλιος 1883, σσ. 281-303, τχ. 10 -12, Αύγουστος- Οκτώβριος 1883, σσ. 351-367 τ. ΣΤ', τχ. 1- 2, Νοέμβριος- Δεκέμβριος 1883, σσ. 3-35.
60. Πρβλ. *ό.π.*, τ. Β', τχ. 2, Δεκέμβριος 1879, σσ. 97-106.
61. Πρβλ. *ό.π.*, τ. Β', τχ. 9, Ιούλιος 1880, σσ. 383-388.
62. Πρβλ. *ό.π.*, τ. Ε', τχ. 3, Ιανουάριος 1883, σσ. 94-104, τχ. 5, Μάρτιος 1883, σσ. 169-176, τχ. 6 - 7, Απρίλιος - Μάιος 1883, σσ. 228-253.
63. Πρβλ. *ό.π.*, τχ. ΣΤ', τχ. 1 - 2, Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1883, σσ. 35-43.
64. Πρβλ. *ό.π.*, σσ. 43-53.
65. Πρβλ. *ό.π.*, τχ.Β', τχ. 1, 31 Οκτωβρίου 1879, σσ. 41-44, τχ. 4, Φεβρουάριος 1880, σσ. 198-202, τχ. 7-8, Μάιος - Ιούνιος 1880, σσ. 359-371, τχ. 9, Ιούλιος 1880, σσ.

- 446-449 (:«Σύντομος περιγραφή της Άμισού»). Πρβλ. επίσης τ. Β', τχ. 10, Αύγουστος 1880, σσ. 523-530 (:«Ήθη και έθιμα Άμισού»).
66. Πρβλ. ό.π., τ. Ι', τχ. 7-9, Ιούλιος - Σεπτέμβριος 1888, σσ. 354-363 τ. ΙΑ', τχ. 1-3, Ιανουάριος-Μάρτιος 1889, σσ. 78-87 (:«Ολίγα τινά περί Νισύρου»).
67. Πρβλ. ό.π., τ. Η', τχ. 7-8, Μάρτιος - Απρίλιος 1886, σσ. 197-201 (:«Ωδή είς τήν Μακεδονίαν»).
68. Πρβλ. ό.π., τ. Ι', τχ. 4 - 6, Απρίλιος - Ιούνιος 1888, σσ. 234-246 (:«Η της Ελληνίδος οίκοι αγωγή και περί Λαρίσσης της κρεμαστής»). Πρβλ. επίσης τ. Ι', τχ. 4 - 6, Απρίλιος - Ιούνιος 1888, σσ. 322-339 (:«Πλατωνίς ή περί της ελληνικής γλώσσης»).
69. Πρβλ. ό.π., τ. ΣΤ', τχ. 9 -10, Ιούλιος - Αύγουστος 1884, σσ. 450-457 (: «Απόσπασμα εκ του περί αναλυτικού προγράμματος των μαθημάτων του Δημοτικού σχολείου οδηγίων»).
70. Πρβλ. ό.π., τ. Δ', τχ. 1 - 2, Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1881, σσ. 1 - 6 (: «Εισαγωγή»). Πρβλ. επίσης τ. Δ', τχ. 1-2, Νοέμβριος -Δεκέμβριος 1881, σσ.14 -18 (: «Ο περί της παρά Γερμανοίς δημοτικής παιδείας λόγος του υπουργού της Πρωσσίας»). Πρβλ. επίσης τχ. Δ', τχ. 3-4, Ιανουάριος -Φεβρουάριος 1882, σσ. 9-10 (:Βιβλιοκρισία) τ. Δ', τχ. 7 - 8, Μάιος - Ιούνιος 1882, σσ. 218-230 (:«Πρωσσική εγκύκλιος περί μέσης παιδείας») τ. ΣΤ', τχ. 3 - 4, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1884, σσ. 101-105 (:«Ολίγα περί της εν Λονδίνω δημοτικής παιδεύσεως»).
71. Πρβλ. ό.π., τ. ΙΑ', τχ. 4 - 6, Απρίλιος - Ιούνιος 1889, σσ. 185-200 (:«Ανάλυσις δραμάτων τίνων του Σαίξπηρ»).
72. Πρβλ. ό.π., τ. Δ', τχ. 9 - 10, Ιούλιος - Αύγουστος 1882, σσ. 232-234 (:«Περί σχολικών ταμειυτηρίων»).
73. Πρβλ. ό.π., τ. Δ', τχ. 9-10, Ιούλιος - Αύγουστος 1882, σσ. 232-234 (:«Ολίγα περί σχολειακών ταμειυτηρίων»). Στον πίνακα περιεχομένων του τόμου (σ. 379) το όνομα του συγγραφέα αναγράφεται ως Β. Χ. Βάμβας.
74. Πρβλ. ό.π., τ. Ε', τχ. 8 - 9, Ιούνιος - Ιούλιος 1883, σσ. 323-328 (:«Διορθώσεις χωρίων έν Ξενοφώντος Έλληνικοίς»). Πρβλ. επίσης τ. Ε', τχ. 10 -12, Αύγουστος - Οκτώβριος 1883, σσ. 414-419 (:«Ανασκευή ημαρτημένου γραμματικού κανόνος»)

και τχ.8 - 9, Ιούνιος -Ιούλιος 1883, σσ. 313-320 (:«Βιβλιογραφικά»).

75. Πρβλ. ό.π., τ.Η', τχ. 3 - 4, Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1885, σσ. 89-96, τχ. 5 - 6, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1886, σσ. 129-144, τχ. 7 - 8, Μάρτιος - Απρίλιος 1886, σσ. 218-234, τχ. 9 - 10, Μάιος -Ιούνιος 1886, σσ. 257-270 (:«Το περί ελευθερίας δόγμα»).
76. Πρβλ. ό.π., τ. Α', τχ. 1, 31 Οκτωβρίου 1878, σσ. α'-η' (:«Πρόλογος»), πρβλ. επίσης ό.π., σσ. 23-27, τχ. 2, 31 Νοεμβρίου 1878, σσ. 59-60 (:«Οδηγός διδασκάλων κατά ΚΕΗΡ») τχ. 8, 31 - 5-1879, σσ. 274-278, τχ. 10, 31 -7- 1879, σσ. 403-407, τχ.12, 30 -9- 1879, σσ. 476-483 (:«Εκ της γυμναστικής παιδαγωγίας») τ. Α', τχ. 10, 31 -7- 1879, σσ.393-398 (:«Αι πέντε άγωγαί») τχ. 3, 31 -12- 1878, σσ. 99-101 (:«Εις τινά σχέσιν κείται η εν τη καθωμιλουμένη έκθεσις ιδεών προς τα άλλα γυμνασιακά μαθήματα») και σσ. 100-101 (: «Δημοσία εκπαίδευσις εν Σαξωνία») τ. Ζ', τχ. 1 - 2, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1884, σσ. 36-40, τχ. 3 - 4, Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1884, σσ. 124 -127, τχ. 5 - 6, Ιανουάριος -Φεβρουάριος 1885, σσ. 168-171, τχ. 9 - 10, Μάιος -Ιούνιος 1885, σσ. 318-319, τχ. 11-12, Ιούλιος - Αύγουστος 1885, σσ. 378-380 (: «Περί των παιγνιδιών διά μικράς σφαίρας παρά τοις αρχαίοις») τ. Ζ', τχ. 5 - 6, Ιανουάριος- Φεβρουάριος 1885, σσ. 163-168 και τχ. 9 -10, Μάιος - Ιούνιος 1885, σσ. 313-316 (: «Υπόδειγμα - Εκθεσις διά τους παίδας») τ. Η', τχ. 1 - 2, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1885, σσ. 3 - 7, τχ. 3 - 4, Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1885, σσ.85-88, τχ. 5 - 6, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1886, σσ. 160 - 167, τχ. 7 - 8, Μάρτιος - Απρίλιος 1886, σσ. 245-249, τχ. 9 -10, Μάιος - Ιούνιος 1886, σσ. 300-309 (: «Αθηναϊκή νεολαία και βίος αυτής εν τοις σχολείοις») τ. Η', τχ. 1 - 2, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1885, σσ. 37-43 (:«Περί βιβλιοπωλών παρ' Έλλησιν και Ρωμαίοις») τ. Η', τχ. 3 - 4, Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1885, σσ. 116-122 (:«Αύγουστος Βοίκχιος») τ. Η', τχ. 7 - 8, Μάρτιος - Απρίλιος 1886, σσ. 194-196 (:«Λόγος διά τήν 25ην Μαρτίου») τ. Η', τχ. 1 - 2, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1885, σσ. 30 - 37, τχ. 3 - 4, Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1885, σσ. 122-125, τχ. 5 - 6, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1886, σσ. 179-183 (:«Περί του πως δει σπουδάξειν Φιλολογίαν») τ. Η', τχ. 1 - 2, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1885, σσ. 37 - 47 (:«Γεώργιος Κούρτιος») τ. Θ', τχ. 7 - 8, Ιούλιος - Σεπτέμβριος 1887, σσ. 282-283 (:«Μεταβολαί εν τη εξωτερική επιφάνεια της Ιταλίας») τ. Β', τχ. 10 - 12, Οκτώβριος - Δεκέμβριος 1887, σσ. 329-344 (:«Ολίγα τι-

νά αφορώντα εις την από σκηνές παράστασιν του Φιλοκτήτου») τ. ΙΑ', τχ. 4 -6, Απρίλιος - Ιούνιος 1889, σσ. 154-167, τχ. 7 -12, Ιούλιος - Δεκέμβριος 1889, σσ. 266-295 τ. 12, τχ. 4 - 6, Απρίλιος - Ιούνιος 1890, σσ. 163-175, τχ.7 - 12, Ιούλιος - Δεκέμβριος 1890, σσ. 303-315 τ. ΙΓ', τχ. 1-4, Ιανουάριος - Απρίλιος 1891, σσ. 107-121, τχ. 2-8, Μάιος - Αύγουστος 1891, σσ. 206-228 (:«Ιστορία της πόλεως Αθηνών κατά τον μεσαίωνα από του Ιουστινιανού μέχρι της τουρκικής κατακτήσεως») τ. ΙΓ, τχ. 1 - 4, Ιανουάριος - Απρίλιος 1891, σσ. 50-93 (:«Πρωινή σκηνή εν τω κομμωτηρίω πλουσίας 'Ρωμαίας») και τχ. 5 - 8, Μάιος - Αύγουστος 1891, σσ. 249-253 (:«Ηρώνας, ό Μιμογράφος»). Σημειώνουμε ότι το τρίτο, τέταρτο, έκτο και δωδέκατο δημοσίευμα αποτελούν μεταφράσεις ξενόγλωσσων κειμένων.

77. Πρβ. ο.π., τ. Γ', τχ. 9 -10, Ιούλιος - Αύγουστος 1881, σσ. 291-296 (:«Οδηγίαί περί εκμαθήσεως ξένων γλωσσών και ιδίως της γαλλικής»).
78. Πρβλ. ο.π., τ. Ι', τχ. 7 - 9, Ιούλιος - Σεπτέμβριος 1888, σσ. 249-268 (:«Περί της συνθέσεως των χορικών ασμάτων εις τήν *Αντιγόνην* του Σοφοκλέους»).
79. Πρβλ. ο.π., τ. Η', τχ. 9 -10, Μάιος - Ιούνιος 1886, σσ. 309-314 (:«Επιγράμματα»). Τόμος Ι', τχ. 1 - 3, Ιανουάριος - Μάρτιος 1888, σσ. 66-72 (: «Περί των προ του Όμήρου και των μετά τούτων ηρωικών πράξεων») τ. ΙΑ', τχ. 1 - 3, Ιανουάριος - Μάρτιος 1889, σσ. Ι-Ι0 (:«Περί των επιδραμόντων την Ελλάδα κατά τον μεσαίωνα βαρβάρων εθνών καί δή των Σλαύων και της περί αυτών ημαρτημένης γνώμης του ιστορικού Φαλλμεράϋερ»).
80. Πρβλ. ο.π., τ. Β', τχ. 3, Ιανουάριος 1880, σσ. 122-128, τχ. 4, Φεβρουάριος 1880, σσ. 186-197 (:«Περί τεχνικής αναγνώσεως»).
81. Πρβλ. ο.π., τ. Β', τχ. 9 -10, Ιούλιος - Σεπτέμβριος 1887, σσ. 259-282 (:«Διατριβή περί καλού κα υψηλού»).
82. Πρβλ. ο.π., τ. Α', τχ. 3, 31-12-1878, σσ. 96-99, τχ. 4, 31-1-1879, σσ. 133-134, τχ. Β', 28-2-1879, σσ. 159-160 (: «Γενικά τινά παραγγέλματα προς τους γονείς και παιδαγωγούς» κατά τον BRAUN). Πρβλ. επίσης τ. Γ', τχ.1, Νοέμβριος 1880, σσ. 15-24 τχ.2, Δεκέμβριος 1880, σσ. 37-43, τχ. 3 - 4, Ιανουάριος – Φεβρουάριος 1881, σσ. 65-74 (:«Βαθμιαία ανάπτυξις των μελών του σώματος», μετάφραση κειμένου του BRAUN).

83. Πρβλ. ο.π., τ. ΙΓ', τχ.1 - 4, Ιανουάριος - Απρίλιος 1891, σσ. 94-107 (·«Περί κεραυνού παρά τοις αρχαίοις καί νεωτέροις»).
84. Πρβλ. ο.π., τ. Β', τχ.1, 31-10-1879, σσ. 31-41 (·«Διαφορά της ιστορικής και φιλοσοφικής τέχνης»), τχ. 9, Ιούλιος 1880, σσ. 388 - 395 (·«Η ψυχή της ανατροφής του κορασίου»), τχ. 11, Σεπτέμβριος 1880, σσ. 468-478 (·«Σχολείο και παιδαγωγία», μετάφραση κειμένου του Ι. ΡΗΜΚΕ).
85. Πρβλ. ο.π., τ. Δ', τχ.11-12, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1882, σσ. 335-346· τ. Ε', τχ.1-2, Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1882, σσ. 43-59 (·«Περί της αξίας και δυνάμεως της κλασσικής παιδεύσεως»). Πρβλ. επίσης τ. Ι', τχ. 7 - 9, Ιούλιος - Σεπτέμβριος 1888, σσ. 268-273 (· «Δίκαια παράπονα καθηγητών και διδασκάλων»).
86. Πρβλ. ο.π., τ. Ι', τχ.1 - 3, Ιανουάριος - Μάρτιος 1888, σσ. 83-89, τχ. 4 - 6, Απρίλιος - Ιούνιος 1888, σσ. 156-171, τχ. 7 - 9, Ιούλιος - Σεπτέμβριος 1888, σσ. 274-286 (·«Η εν Ασία Ελλάς»)· τχ. 4 - 6, Απρίλιος - Ιούνιος 1888, σσ. 178-184 (·«Ο έν Κωνσταντινουπόλει πορφυρούς κίων»)· τχ. 7 - 9, Ιούλιος - Σεπτέμβριος 1888, σσ. 246-249 (·«Ολίγα προσέτι τινά περί της καλωνύμου νήσου») .
87. Πρβλ. ο.π., τ. Ε', τχ. 6 - 7, Απρίλιος - Μάιος 1883, σσ. 261-263 (·«Πίναξ των κυριωτέρων ιδεών εκ των του Πλάτωνος συγγραμμάτων»).
88. Πρβλ. ο.π., τ. Ζ', τχ. 9 -10, Μάιος - Ιούνιος 1885, σσ. 289-303 (·«Δύο διδάσκαλοι της Μεγάλης του Γένους Πατριαρχικής Σχολής»).
89. Πρβλ. ο.π., τ. Γ', τχ. 11-12, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1881, σσ. 325-336· τ. Δ', τχ. 1-2, Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1881, σσ. 18-28 (·«Η διαθήκη του Σωκράτους, ήτοι ανάλυσις του Πλατωνικού διαλόγου Ο Φαίδων»).
90. Πρβλ. ο.π., τ. Ι', τχ. 4 - 6, Απρίλιος - Ιούνιος 1888, σσ. 146-156 (·«Ο καλομοιραμένος καί αί περί μοιρών δόξαι παρά τω Αιγινητικώ λαώ»).
91. Πρβλ. ο.π., τ. Β', τχ.1, 31-10-1879, σσ. 49-51, τχ. 3, Ιανουάριος 1880, σσ. 158-159, τχ. 4, Φεβρουάριος 1880, σσ. 203-204, τχ. 5, Μάρτιος 1880, σ. 240, τχ. 6, Απρίλιος 1880, σσ. 271-272, τχ. 12, Οκτώβριος 1880, σσ. 528-529· τ. Γ', τχ. 1, Νοέμβριος 1880, σ. 31, τχ. 2, Δεκέμβριος 1880, σ. 64, τχ. 3 - 4, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1881, σσ. 127-128· τ. Ε', τχ.9, Φεβρουάριος 1883, σσ. 158-160

- (:«Δημῶδη σύλλεκτα»). Πρβλ. επίσης τ. Γ', τχ. 9 -10, Ιούλιος - Αύγουστος 1881, σσ. 286-288, τχ. 11 -12, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1881, σσ. 345-348 («Νεοελληνικά ήθη και έθιμα παρ' Αλαγωνίοις»).
92. Πρβλ. ο.π., τ. ΙΓ', τχ. 9-12, Σεπτέμβριος - Δεκέμβριος 1891, σσ. 294-310 (:«Ανάλυσις της τραγωδίας του Ευρυπίδου Ίφιγενείας της εν Αύλιδι»).
93. Πρβλ. ο.π., τ. Α', τχ.6, 3-3-1879, σσ. 191-195, τχ.10, 31-7-1879, σσ. 407-410 (:«Η παιδαγωγική αξία της νεωτέρας ψυχολογίας»). Πρβλ. επίσης τ. Η', τχ. 2 - 6, Ιανουάριος – Φεβρουάριος 1886, σσ. 183-187, τχ. 7 - 8, Μάρτιος - Απρίλιος 1886, σσ. 213-218, τχ. 9 -10, Μάιος - Ιούνιος 1886, σσ. 284-289, τχ.11-12, Ιούλιος - Αύγουστος 1886, σσ. 334-345 («Οι Έλληνες εν τη Δυτική Ευρώπη»).
94. Πρβλ. ο.π., τ. ΙΓ', τχ.5-8, Μάιος - Αύγουστος 1891, σσ. 129-170, τχ. 9-12, Σεπτέμβριος - Δεκέμβριος 1891, σσ. 270-280 (:«Πραγματεία περί του χριστιανικού κλήρου εν γένει και ιδία περί του κλήρου της ελευθέρας Ελλάδος και περί μισθοδοσίας αυτού»).
95. Πρβλ. ο.π., τ. Ε', τχ. 8 - 9, Ιούνιος - Ιούλιος 1883, σσ. 303-313 (:«Κριτικά σημειώματα εις τόν Ίσαίον»).
96. Πρβλ. ο.π., τ. Η', τχ.11-12, Ιούλιος - Αύγουστος 1886, σσ. 345-348 (:«Δύο χωρίων του Πλάτωνος, του μεν ενός διόρθωσις, του δέ ετέρου ερμηνεία αναιρετική των επ' αυτού ήδη γενομένων τοιούτων»).
97. Πρβλ. ο.π., τ. ΙΑ', τχ. 4 - 6, Απρίλιος - Ιούνιος 1889, σσ. 97-125, τχ.7 -12, Ιούλιος - Δεκέμβριος 1889, σσ.211-231 (:«Μελέτη περί των εγκλίσεων του έλληνος λόγου»).
98. Πρβλ. ο.π., τχ.1 -2, Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1881, σσ. 43-44 (:«Ο Περί χριστιανών φιλοσόφων»).
99. Πρβλ. ο.π., τ. Θ', τχ. 1 - 3, Ιανουάριος - Μάρτιος 1887, σσ. 67-71 (:«Τα πέριξ των Αθηνών», μετάφραση κειμένου του VICTOR GERBULIEZ).
100. Πρβλ. ο.π., τ. Β', τχ. 5, Μάρτιος 1883, σσ. 161-168, τχ. 6 - 7, Απρίλιος - Μάιος 1883, σσ. 219-227, τχ. 10 -12, Αύγουστος – Οκτώβριος 1883, σσ. 377-410' τ. Στ', τχ. 3 - 4, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1884, σσ. 83-99, τχ. 7 - 8, Μάιος - Ιούνιος 1884, σσ. 309-324' τ. Ζ', τχ. 3 - 4, Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1884, σσ. 55-71, τχ. 7

- 8, Μάρτιος - Απρίλιος 1885, σσ. 245-255, τχ. 9 -10, Μάιος - Ιούνιος 1885, σσ. 304-312, τχ. 11-12, Ιούλιος - Αύγουστος 1885, σσ. 367-377 τ. Η', τχ. 9 -10, Μάιος - Ιούνιος 1886, σσ. 270-284 τ. Θ', τχ. 1- 3, Ιανουάριος - Μάρτιος 1887, σσ. 29-44 τ. ΙΑ', τχ.1-3, Ιανουάριος – Μάρτιος 1889, σσ. 51-61, τχ. 4 - 6, Απρίλιος - Ιούνιος 1889, σσ. 125-137, τχ. 7 -12, Ιούλιος – Δεκέμβριος 1889, σσ. 232-240 τ. ΙΒ', τχ. 7-12, Ιούλιος - Δεκέμβριος 1890, σσ. 286-302 (:«Διατριβή περί τραπεζουντίας διαλέκτου»).

101. Πρβλ. ο.π., τ. ΙΑ', τχ. 1-3, Ιανουάριος - Μάρτιος 1889, σσ. 10-21 (:«Υδατογραφία Αργούς»). Πρβλ. επίσης ό.π., τχ. 7-12, Ιούλιος -Δεκέμβριος 1889, σσ. 201-210 (: «Όροι, βουνοί, λόφοι περί το Αργός»).
102. Πρβλ. ο.π., τ. Η', τχ. 11-12, Ιούλιος - Αύγουστος 1886, σσ.379-383 τ. Θ', τχ. 1-3, Ιανουάριος - Μάρτιος 1887 σσ. 9-19 (:«Περί της γενέσεως και αρχής της κωμωδίας»).
103. Πρβλ. ο.π., τ. Β', τχ. 3, Ιανουάριος 1880, σσ. 128-137, τχ. 4, Φεβρουάριος 1880, σσ. 177-186 (:«Ο Σαιξπήρος και η αρχαιότης», μετάφραση κειμένου του P. STAPPER).
104. Πρβλ. ό.π., τ. Β', τχ.1, 31-10-1879, σσ. 51-52, τχ. 3 -1- 1880, σ. 159 (:«Δημώδη σύλλεκτα»).
105. Πρβλ. ό.π., τ. Γ', τχ. 5 - 6, Μάρτιος - Απρίλιος 1881, σσ. 164-169, τχ. 7-8, Μάιος - Ιούνιος 1881, σσ. 240-249, τχ. 9 -10, Ιούλιος - Αύγουστος 1881, σσ. 266-269 (:«Σοφισταί»).
106. Πρβλ. ό.π., τ. Ι', τχ. 1-3, Ιανουάριος - Μάρτιος 1888, σσ. 1-57, τχ. 4 - 6, Απρίλιος - Ιούνιος 1888, σσ. 97-145, τχ. 7 - 9, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1888, σσ. 193-234, τχ. 10 - 12, Οκτώβριος - Δεκέμβριος 1888, σσ. 302-321 τ. ΙΑ', τχ. 1-3, Ιανουάριος - Μάρτιος 1889, σσ.32-50, τχ. 4-6, Απρίλιος - Ιούνιος 1889, σσ. 168-184 (:«Το νοσερόν εν τη ενεστώση εκπαιδεύσει του ελληνικού έθνους και το μέσον της θεραπείας αυτού»).
107. Πρβλ. ό.π., τ. Ι', τχ.7 - 9, Ιούλιος - Σεπτέμβριος 1888, σσ. 286-288 (:«Περί αυτοκτονίας»).
108. Πρβλ.ό.π., τ. ΙΑ', τχ 1- 3 Ιανουάριος - Μάρτιος 1889, σσ. 22-32 (:«Προς τί αί ψυ-

χώσεις;»). Πρβλ. επίσης τ. ΙΑ', τχ. 7-12, Ιούλιος- Δεκέμβριος 1889, σσ. 241-266 (:«Υπόμνημα προς Υπουργόν Παιδείας»).

109. Πρβλ. ο.π., τ. Β', τχ. 1, 31- 10- 1879, σσ. 20-30 (:«Ο Πλατωνικός έρως»). Πρβλ. επίσης τ. Β', τχ. 1-2, Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1882, σσ. 6-43 (:«Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός ως ρήτωρ έκκλησιαστικός»).
110. Πρβλ.ό.π., τ. ΙΒ', τχ. 4 - 6, Απρίλιος - Ιούνιος 1890, σσ. 142-153 (:«Περί ταφής των νεκρών παρ' έλλησι»). Πρβλ. επίσης τ. ΙΓ', τχ. 1 - 4, Ιανουάριος - Απρίλιος 1891, σσ. 28-50 (:«Περί της ερμηνευτικής τέχνης», μετάφραση λόγου του Καρ. Κοβήτου).
111. Πρβλ. ο.π., τ. Α', τχ. 5, 28-2-1879, σσ. 137-156, τχ. 6, 31-3-1879, σσ. 169-187 (:«Διδασκαλικά»). Πρβλ. επίσης τ.Α', τχ.7, 30-4-1879, σσ. 217-231 (:«Παιδαγωγικά μελέται») και τχ.8, 31-5-1879, σσ. 257-267 (:«Περί αναγνωστικών βιβλίων»).
112. Πρβλ. ο.π., τ. ΣΤ', τχ. 7-8, Μάιος - Ιούνιος 1884, σσ. 298-309, τχ. 9-10, Ιούλιος - Αύγουστος 1884, σσ. 430-446 (:«Έπιστολιμαία διάλεξις περί του εθνικού ονόματος Βυζαντίνοσ η Βυζαντινός»).
113. Πρβλ. ό.π., τ. Α', τχ. 2, 30-11-1878, σσ. 61-66, τχ. 3, 31-12-1878, σσ. 87-94, τχ.5, 28 Φεβρουαρίου 1879, σσ. Ι6Ι-Ι64 (:«Ανέκδοτοι έπιστολαί δύο διδασκάλων»). Πρβλ. επίσης τ. Γ', τχ. 5 - 6, Μάρτιος - Απρίλιος 1881, σσ. 145-155 (:«Ολίγαι λέξεις επί του προγράμματος Σχολείου αδιαιρέτου έχοντος τέσσαρας τάξεις και ένα διδάσκαλον»).
114. Πρβλ. ό.π., τ. Β', τχ. 10-12, Αύγουστος - Οκτώβριος 1883, σσ. 432-440 (:«Αρχαιολογικά»).
115. Πρβλ. ό.π., τ. Ε', τχ. 4, Φεβρουάριος 1883, σσ. ΙΙ3-Ι35 (:«Αναγωγή των διαφόρων αισθητηρίων οργάνων εις εν αρχικόν καί γενικόν αίσθητήριον»). Πρβλ. επίσης τ. Ι', τχ. 10-12, Οκτώβριος – Δεκέμβριος 1888, σσ. 289-295 (:«Προσδιορισμός της εξισώσεως της εφαπτομένης των καμπυλών του δευτέρου βαθμού κατ' ίδιον τρόπο έπινοηθέντα»).
116. Πρβλ. ό.π., τ. ΣΤ', τχ. 3 - 4, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1884, σσ. 77-83 (:«Ερμηνευτικά και κριτικά»). Πρβλ. επίσης τ. Η', τχ.11 -12, Ιούλιος -Αύγουστος

1886, σσ. 348-351 (:«Επιγράμματα»).

117. Πρβλ. *ό.π.*, τ. Γ', τχ. 2, Δεκέμβριος 1880, σσ. 44-53 (:«Περί βοιωτικών γραφών»). Πρβλ. επίσης τχ. 7 - 8, Μάιος - Ιούνιος 1881, σσ. 214-240 (:«Οι αρχαίοι γραμματικοί και ή κατ' Έρασμον προφορά») και τ. ΙΓ', τχ. 9 -12, Σεπτέμβριος - Δεκέμβριος 1891, σσ. 310-327 (:«Οι ποιητές Αριστοφάνης και οι ζηλωταί του Έράσμου»).
118. Πρβλ. *ο.π.*, τ. Δ', τχ. 7 - 8, Μάιος - Ιούνιος 1882, σσ. 205-217 (:«Οι Χετταίοι»).
119. Πρβλ. *ό.π.*, τ. Α', τχ. 1, 31-10-1878, σσ. 1-11 (:«Λόγος»).
120. Πρβλ. *ο.π.*, τ. Β', τχ.1, 31-10-1879, σσ. 45-49, τχ. Γ', Ιανουάριος 1880, σσ. 145-153 (:«Περί γάμου»)· τ. Δ', τχ. 1-2, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1881, σσ. 50-53, τχ. 3-4, Ιανουάριος – Φεβρουάριος 1882, σσ. 97-99 (:«Δημοτική ανθολογία»)· τ. Δ', τχ. 5 - 6, Μάρτιος-Απρίλιος 1882, σσ. 145-149 (:«Νικόλαος ο Τσοροτάμπης»).
121. Πρβλ. *ο.π.*, τ. Δ', τχ. 11-12, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1882, σσ. 309 -316 (:«Ο εν Ρουένη λόγος του επί της δημοσίας εκπαιδεύσεως υπουργού της Γαλλίας»).
122. Πρβλ. *ο.π.*, τ. ΙΓ', τχ. 5 - 8, Μάιος - Αύγουστος 1891, σσ. 176-177 (:«Άρχαίαι φυλαί της Ιταλίας κατά τους παλαιούς»).
123. Πρβλ. *ο.π.*, τ. ΙΑ', τχ.1 - 3, Ιανουάριος - Μάρτιος 1889, σσ. 87-88 (:«Διορθώσεις χωρίων εν τω βίω του Αριστείδου Πλουτάρχου»).
124. Πρβλ. *ό.π.*, τ. Α', τχ. 4, 31-1-1879, σσ. 105-113, τχ. 5, 28 Φεβρουαρίου 1879, σσ. 156-159, τχ. 6, 31-3-1879 και τχ. 7, 30-4-1879, σσ. 234-240 (:«Περί της παρά Ρωμαίοις αγωγής και παιδείας»). Πρβλ. επίσης τ.Η, τχ. 5 - 6, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1886, σσ. 167-179 τχ. 7 - 8, Μάρτιος - Απρίλιος 1886, σσ. 202-213 (:«Περί της λέξεως Σοφοκλέους»)· τ. Θ', τχ. 1-3, Ιανουάριος - Μάρτιος 1887, σσ. 1-8 (:«Περί του Ίουβιλαίου του εν Αϊδελβέργη Πανεπιστημίου»)· τ. Θ', τχ. 7-9, Ιούλιος - Σεπτέμβριος 1887, σσ. 193-211 (:«Περί Ματζώνη και Γκαίτε»)· τ. Ι', τχ. 1-3, Ιανουάριος -Μάρτιος 1888, σσ. 72-75 (: «Αρχαιολογικά»)· σσ. 75-79 (:«Ιταλοί άνδριαντοποιοί επί της παλινρθώσεως»), σσ. 79-85 (:«Περί των εργασιών της εν Παρισίοις Ακάδημείας των επιγραφών»)· τ. ΙΑ', τχ. 1-3, Ιανουάριος - Μάρτιος 1889, σσ. 88-91 («Αναμνήσεις του Δουκός Βελλιγτών»)· τχ. 7-12, Ιούλιος - Δεκέμβριος 1889, σσ. 328-332 (:«Οι Ευρωπαίοι και οι δούλοι εν Ζανζιβάρη»).

125. Πρβλ. *ό.π.*, τ. Γ', τχ. 3 - 4, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1881, σσ. 108-117 (·«Περί διδασκαλείας της Γεωγραφίας και της ελληνικής ιστορίας»)· τχ. 5 - 6, Μάρτιος - Απρίλιος 1881, σσ. 129-145 (·«Απόσπασμα στοιχειωδών οδηγιών διδασκαλίας μαθημάτων»).
126. Πρβλ. *ό.π.*, τ. ΙΓ', τχ. 9 -12, Σεπτέμβριος - Δεκέμβριος 1891, σσ. 280-293 (·«Μία σελίδα του λεξικού του Μωριά η λέξεις παρμέναις απο το Δήμο Αβίας»).
127. Πρβλ. *ό.π.*, τ. Α', τχ. 1, 31-10-1878, σσ. 51-55, τχ. Γ', 31-12-1878, σσ. 78-83, τχ. 4, 31-1-1879, σσ. 118-130 (·«Περί της αξίας της ανατροφής των παιδων», μετάφραση κειμένου του OPPEL). Πρβλ. επίσης τχ. 8, 31-5-1879, σσ. 267-273 (·«Περί δικαίου και δικαιοσύνης πνευματικής, ανεξαρτησίας και άντεξουσιότηας», μετάφραση κειμένου του ίδιου συγγραφέα).
128. Πρβλ. *ό.π.*, τ. Γ', τχ. 2, Δεκέμβριος 1880, σσ. 54-59 (·«Ιστορία των αεροστάτων»).
129. Πρβλ. *ό.π.*, τ. Γ', τχ. 9 - 10, Ιούλιος - Αύγουστος 1881, σσ. 259-275 (·«Περί οικειότητος του Ισοκράτους και του Πλάτωνος»). Πρβλ. επίσης τ. Ι', τχ. 4 - 6, Απρίλιος-Ιούνιος 1888, σσ. 171-178 (·«Το πολυμερές ενδιαφέρον, ή θεμελιώδης έννοια της παιδαγωγικής»).
130. Πρβλ. *ό.π.*, τ. Β, τχ. 2, Δεκέμβριος 1879, σσ. 81-83, τχ. 3, Ιανουάριος 1880, σσ. 113-122, τχ. 7 - 8, Μάιος - Ιούνιος 1880, σσ. 291-300 (·«Τα λατινικά γράμματα εν ταις επαρχίαις του Ρωμαικου κράτους»). Πρβλ. επίσης *ό.π.*, τχ. 9, Ιούλιος 1880, σσ. 396-399, τχ. 10, Αύγουστος 1880, σσ. 439-445 (·«Οδηγίαι εις το μάθημα της Γεωγραφίας») και τ. 5, τχ. ΣΤ' -Ζ', Απρίλιος - Μάιος 1883, σσ. 263-267, τχ. 8-9, Ιούνιος - Ιούλιος 1883, σσ. 344-346, τχ. 11-12, Αύγουστος - Οκτώβριος 1883, σσ. 424-428 (·«Φιλολογικαί ειδήσεις»), τχ. 8 - 9, Ιούνιος - Ιούλιος 1883, σσ. 320-322 (·«Βιβλιογραφικά»).
131. Πρβλ. *ό.π.*, τ. Ζ', τχ. 5 - 6, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1885, σσ. 150 - 163, τχ. 7-8, Μάρτιος - Απρίλιος 1885, σσ. 229 - 245 και τχ. 9 - 10, Μάιος - Ιούνιος 1885, σσ. 282 - 288 (·«Βραχεία τινά περί πίστεως και επιστήμης»).
132. Πρβλ. *ό.π.*, τ. Β', τχ. 9, Ιούλιος 1880, σσ. 400 - 404, τχ. 10, Αύγουστος 1880, σσ. 450-454, τχ. 11, Σεπτέμβριος 1880, σσ. 484 - 488· τ. Γ', τχ. 5-6, Μάρτιος - Απρίλιος 1881, σσ. 182-189 (·«Συλλογή άνεκδότων ασμάτων της Λευκάδος»).

133. Πρβλ. *ό.π.*, τ. Β', τχ. 10, Αύγουστος 1880, σσ. 425-432 (·«Περί της κατ' οίκον ηθικής των αρχαίων», μετάφραση ξενόγλωσσου κειμένου).
134. Πρβλ. *ό.π.*, τ. Β', τχ. 9, Ιούλιος 1880, σσ. 369-383 (·«Περί της ύγιεινής των σχολικών οικοδομών»).
135. Πρβλ. *ό.π.*, τ. ΙΑ', τχ. 7-12, Ιούλιος - Δεκέμβριος 1889, σσ. 296-327 (·«Περί της χρησιμότητος της Σανσκριτικής γλώσσης εις τήν ελληνικήν γραμματικήν»).
136. Πρβλ. *ό.π.*, τ. Θ', τχ. 4 - 6, Απρίλιος - Ιούνιος 1887, σσ. 159-165 (·«Περί σχολικών εκδόσεων και ερμηνείας των αρχαίων συγγραφέων εν τοις γυμνασίοις», μετάφραση ξενόγλωσσου κειμένου).
137. Πρβλ. *ό.π.*, τ. Β', τχ. 5, Μάρτιος 1880, σσ. 229-236, τχ. 6, Απρίλιος 1880, σσ. 257-266 (·«Ιστορία της ελληνικής γραμματικής»). Πρβλ. επίσης τ. Γ', τχ. 5-6, Μάρτιος - Απρίλιος 1881, σσ. 155-164 (·«Εισαγωγή εις την ελληνικήν γραμματολογίαν», μετάφραση κειμένου του Εδ. Λιούγκιο· τ. Δ', τχ. 11-12, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1882, σσ. 328-335 (·«Δεύτερον σύστημα των Ελλήνων γραμματικών»)· τ. Στ', τχ. 9-10, Ιούλιος - Αύγουστος 1884, σσ. 418-430· τ. Ζ', τχ. 1-2, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1884, σσ. 3-14, τχ. 3 - 4, Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1884, σσ. 49-55, τχ. 5-6, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1885, σσ. 129-149 (· «Πραγματεία περί Λοκρών των Οπουντίων»)· τ. Θ', τχ. 4 - 6, Απρίλιος - Ιούνιος 1887, σσ. 130-145 (·«Περί της αρχαίας πολιτείας και των νόμων των Όπουντίων Λοκρών»).
138. Πρβλ. *ό.π.*, τ. ΙΓ', τχ. 5 - 8, Μάιος - Αύγουστος 1891, σσ. 228-239 (·«Ο στρατός της αρχαίας Ελλάδος»).
139. Πρόκειται για τα προβλήματα της γραμματικής χρήσης των λέξεων «Εύφημος, ευφημία, ευφημώ ευφημισμός» (σσ. 197-204), «Αντιφράζω, αντίφρασις, περιπλοκή» (σσ. 204-207), «Υποκορίζομαι, υποκόρισμα, υποκορισμός» (σσ. 207-213), «Ηττώ, τουτέστι ποιώ ητπάσθαι ή νικώ» (σσ. 278-279) και «Νικώ-ηττώμαι» (σσ. 280-287).
140. Ο Σπαθάκης κέρδισε τη γενική αναγνώριση των συγκαταρρινών του ως παιδαγωγός όχι μόνο με τις αυστηρά επιστημονικές εργασίες του, αλλά και με τα εκλαϊκευτικά κείμενά του που δημοσίευσε, για παράδειγμα, σε ημερολόγια, όπως στο ημερολόγιο του έτους 1884 του Κωνσταντίνου Φ. Σκόκου (σ. 289 κ.ε. «Περί της φιλοκα-

λίας και φιλομουσίας των αρχαιοτάτων Ελλήνων»).

141. *Πρβλ. Πλάτων*, τ. Α΄, τχ. 2, 30 Νοεμβρίου 1878, σσ. 33-51.
142. *Ο.π.*, τχ. 4, 31 Ιανουαρίου 1879, σσ. 105-113, 156-159, 187-189 και 231-240. Ο ακριβής τίτλος της συνεργασίας του Ν. Πετρή είναι «Περί της παρά Ρωμαίοις αγωγής και παιδείας».
143. *Πρβλ. ό.π.*, τχ. 1, 31 Οκτωβρίου 1878, σσ. 12-23 (:«Περί των παιδαγωγικών θεωριών του Πεσταλότση»).
144. Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι τα κείμενα ξένων συγγραφέων –παιδαγωγών ή μη– που δημοσιεύονται σε μετάφραση δεν προέρχονται πάντα από τη γραφίδα διάσημων στην εποχή τους και γνωστών στην εποχή μας επιστημόνων. Γι' αυτό και στις σημειώσεις μας θα αναφερόμαστε στα βιογραφικά και εργογραφικά στοιχεία μόνο όσων εξ' αυτών άφησαν ορατή και για μας το όποιο αποτύπωμά τους. Η αναζήτηση των στοιχείων αυτών περιέλαβε όλες τις γνωστές πηγές (εγκυκλοπαίδειες, λεξικά επιστημών κλπ.). Έτσι από τους συγγραφείς αυτούς μόνο ο Niccolo Tommaseo, ο Johann Friedrich Herbart και ο Gustav Thaulow αναφέρονται σε εγχειρίδια της ιστορίας των παιδαγωγικών επιστημών. Γι αυτό και τα στοιχεία, που παραθέτουμε, είναι ελλιπή. Ίσως να πρόκειται για συγγραφείς, που δεν ήταν παιδαγωγοί, όπως για παράδειγμα ο Johann Herbart, ο οποίος ήταν απλώς μέλος του Πρωσικού Κοινοβουλίου.
145. *Ο.π.* σσ, 51-55, 78-83, 118-130: «Περί της αξίας της ανατροφής των παιδων». Το κείμενο μεταφράζει ο Χαρίσης Πούλιος.
146. *Ο.π.*, σσ, 412-414, 425-439: «Σκέψεις περί παιδαγωγίας». Το κείμενο μεταφράζει ο Γ. Δημητριάδης.
147. *Πρβλ. ό.π.*, σσ. 73-78, 113-118, 165-166, 241-247. Τίτλος του κειμένου που δημοσιεύεται: «Η εν Αγγλία δημόσια εκπαίδευσις». Στον πίνακα περιεχομένων ο τίτλος αποδίδεται διαφορετικά: «Περί της κατωτέρας εκπαιδεύσεως εν Αγγλία». Το βαπτιστικό όνομα του Hippaux δεν αναγράφεται στον *Πλάτωνα*.
148. *Ο.π.*, σσ. 191-195, 407-410: «Η παιδαγωγική αξία της νεωτέρας ψυχολογίας». Η μετάφραση του κειμένου έγινε από τον Περικλή Ιασεμίδη.

149. Ο.π., σσ. 274-278, 403-407, 476-483: «Εκ της γυμναστικής παιδαγωγίας». Η μετάφραση του κειμένου είναι του Περικλή Ιασεμίδη.
150. Ο.π., σσ.393-398: «Αι πέντε αγωγαί». Το κείμενο μεταφράζει ο Εμμανουήλ Γαλάνης.
151. Ο.π. σσ. 23-27 και 59-60: «Οδηγός διδασκάλων». Η μετάφραση έγινε από τον Εμ. Γαλάνη. Η φράση «κατά τον ΚΕΗΡ» του υπότιτλου είναι μάλλον ενδεικτική ότι το κείμενο δεν αποτελεί μετάφραση από τη γερμανική γλώσσα, αλλά συνοπτική απόδοση των απόψεων του αγνώστου κατά τα άλλα παιδαγωγού ΚΕΗΡ.
152. Ο.π. σσ. 27-31, 55-58, 83-86, 130-133, 195- 197, 247-254. Το όνομα του Γερμανού συγγραφέα του πρωτότυπου κειμένου, του οποίου ο μεταφραστής δεν αναφέρεται, αναγράφεται στον πίνακα των περιεχομένων ως Εμβέρτος, ενώ στο κυρίως σώμα του τόμου ως Γουσταύος Έβεрту (πρβλ. ο.π., σ. 27, 55, 83, 130, 195, 247). Πρόκειται, σύμφωνα με όσα αναφέρονται στη σ. 27 για μέλος του Πρωσικού Κοινοβουλίου.
153. Ο.π., σ. 312
154. Τα έργα που κρίνονται είναι τα εξής
- Α) *Διηγήματα καθ' Όμηρον και τους τραγικούς προς χρήσιν των μαθητών του δημοτικού σχολείου*, του Π. Π. Οικονόμου. Τυπογραφείον «Παλαμίδης» 1878.
- Β) *Ο μικρός πολίτης*, του Π. Βεργωτή.
- Γ) *Μεθοδική σειρά ζητημάτων προς έγγραφον έκθεσιν ιδεών χάριν των στοιχειωδών σχολείων*, του Γ. Γεράκη, Αθήνα 1878
- Δ) Μ. Τούλλιου Κικέρωνος, λόγοι – *Ο υπέρ του Μανιλείου νόμου και ο υπέρ Αρχίου του ποιητού, μετά σημειώσεων*, υπό Μ. Γκιόλμα.
155. Πρβλ., για παράδειγμα, στον πρώτο τόμο σ. 72: *Εγχειρίδιον της ελληνικής γραμματικής προς χρήσιν των μαθητών του δημοτικού σχολείου*, του Π. Οικονόμου, στον δεύτερο τόμο σ. 424: *Παιδαγωγική και διδακτική προς χρήσιν των Διδασκάλων*, του Χρ. Παπαδόπουλου.
156. Το ρήμα «προκηρυχθεί» από τον τίτλο «Προκηρυχθέντα ζητήματα» στη σ. 340 του πρώτου τόμου: Πρόκειται για «ποικίλα ζητήματα αναγόμενα εις τον πνευματι-

κόν του Συλλόγου σκοπόν» που, όπως αποσαφηνίζεται, μελέτησαν «ειδικά επιτροπείαι εν Αθήναις και εν Πειραιεί και εν ταίς επαρχίαις».

157. Για τα φιλοσοφικά κείμενα του *Πλάτωνα* πρβλ. Δώρας Γ. Χρήστου, «Τα φιλοσοφικά κείμενα του περιοδικού *Πλάτων* (1878-1891). Τα νέα του Κ.Ε.Ν.Ε.Φ., τχ. 6, Ιωάννινα Φθινόπωρο 2000, σσ. 25-29.
158. Τα θέματα των εγκυκλίων που δημοσιεύονται στον *Πλάτωνα*, δεν περιλαμβάνονται στα περιεχόμενα της διατριβής μας.
159. Το πρώτο εξ αυτών είναι «μετάφρασις εκ του Αγγλικού κατ' εκλογήν υπό Ν. Κοντόπουλου», το δεύτερο επίσης μετάφραση «εκ της *Pedagogie Pratique* του J. Carre) και για το τρίτο απλώς σημειώνεται «Μεθερμηνευθείσα εκ του γερμανικού».
160. Πρβλ. σσ. 50-53 και 97-99: «Δημοτική ανθολογία. Παραμύθι – Η αρετή αμείβεται η δε κακία τιμωρείται», του Π. Παπαζαφειροπούλου, σσ. 145-149: «Νικόλαος ο Τσοροτάμπης, ιστορικών επεισόδιον» του Π. Παπαζαφειροπούλου και σσ. 150-153 «Αποσπάσματα εκ του λυρικοεπικού ανεκδότου ποιήματος - Τα καραούλια ή οι αρματωλοί και κλέπται του Μωριά», του άγνωστου κατά τα άλλα Δ. Τ.
161. Το παράθεμα είναι από την «ειδική συνεδρίασιν του τμήματος της δημοτικής παιδείσεως».
162. Το παράθεμα είναι από την σ. 225.
163. Το όλο κείμενο συναποτελείται από δύο σύντομα κείμενα αγνώστου συγγραφέα, την ομιλία του Ε. Γαλάνη και το ποίημα «Ωδή εις την Μακεδονίαν» του Α. Ι. Α-ντωνιάδου.
164. Σύμφωνα με σημείωση της συντακτικής επιτροπής του *Πλάτωνα* στον τόμο ΙΑ', σ. 354, η δημοσίευση της συνεργασίας του Δ. Θερειανού διακόπτεται, διότι το έργο τούτο δημοσιεύθηκε «ιδιαιτέρως».
165. Και για τον Θ. Μιχαλόπουλο, η δημοσίευση της συνεργασίας του οποίου διακόπτεται, η συντακτική επιτροπή επισημαίνει (ό.π.) ότι το έργο τούτο δημοσιεύθηκε «ιδιαιτέρως».

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Τα παιδαγωγικά κείμενα
του *Πλάτωνα*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα παιδαγωγικά κείμενα, που δημοσιεύτηκαν στα τεύχη του *Πλάτωνα*, θα μπορούσε κανείς να τα προσεγγίσει:

α) Ως κείμενα θεωρητικού χαρακτήρα, στα οποία διατυπώνονται οι θέσεις και εκδιπλώνονται οι επιμέρους απόψεις των συγγραφέων τους για την έννοια της αγωγής αυτήν καθ' εαυτήν, για την αναγκαιότητά της, για τη στόχευσή της στα πλαίσια του κοινωνικού γίνεσθαι, για τις μεθόδους και τις προϋποθέσεις επίτευξης των στόχων της κ.λ.π.

β) Ως κείμενα πρακτικού χαρακτήρα, στα οποία οι συγγραφείς τους επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στα πολλαπλά προβλήματα που αντιμετωπίζουν όσοι ασχολούνται με την αγωγή των παιδιών σε μικρή ηλικία – καταρχήν οι γονείς και στη συνέχεια οι δάσκαλοι. Τέτοια προβλήματα αφορούν, για παράδειγμα, ως προς τους γονείς τη βαθμιαία εισαγωγή των νηπίων παιδιών τους στην κοινωνία με την εκμάθηση κυρίως κάποιων αρχών ηθικής και κάποιων κανόνων κοσμιότητας και ως προς τους δασκάλους τη συμπλήρωση του έργου των γονέων με το διδακτικό τους έργο.

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι σ' όλα τα παιδαγωγικά κείμενα του *Πλάτωνα* ενυπάρχει ή εξυπακούεται η θεωρητική αφετηρία των όποιων απόψεων οι συγγραφείς τους καταθέτουν. Γι' αυτό και δεν ενδείκνυται ο αυστηρός χωρισμός τους σε κείμενα θεωρητικού ή πρακτικού χαρακτήρα. Το ίδιο ισχύει ακόμη και για τα κείμενα ενημερωτικού χαρακτήρα, δηλαδή για εκείνα που απλώς ενημερώνουν τους συνδρομητές του *Πλάτωνα* για τις διεργασίες, που λαμβάνουν χώρα είτε στην Ελλάδα είτε σε χώρες της βόρειας κυρίως Ευρώπης στον τομέα της παιδαγωγικής επιστήμης. Πρόκειται για τα κείμενα που ανακεφαλαιώνουν τα βασικά συμπεράσματα, στα οποία κατέληξαν τόσο κάποια συνέδρια παιδαγωγών όσο και οι τακτικές ή έκτακτες συνελεύσεις των μελών του Διδασκαλικού Συλλόγου, στις οποίες εκφωνήθηκαν και λόγοι για θέματα όχι οπωσδήποτε πάντα παιδαγωγικά.

Συχνά οι συζητήσεις στις συνελεύσεις αυτές αφορούσαν, βέβαια, προβλήματα, που απασχολούσαν τους δασκάλους ως εργαζόμενους και για αυτό οι προτάσεις των μελών του Διδασκαλικού Συλλόγου στόχευαν άμεσα στη βελτίωση της επαγγελματικής τους θέσης και μόνον έμμεσα στη διερεύνηση θεωρητικών ζητημάτων ή στη βελτίωση των μεθόδων διδασκαλίας. Γι αυτό, όμως, τα κείμενα αυτά, δεν παύουν να αποτελούν μια ακόμη πηγή για την γνωριμία μας με τις βασικές παιδαγωγικές κατευθύνσεις του *Πλάτωνα* και θα πρέπει να μελετηθούν ιδιαίτερα, αφού σ' αυτά συμπλέουν όχι μόνο η θεωρία με την πράξη, αλλά και η φωνή -αν όχι η κραυγή- των δασκάλων για τα όποια δικαιώματα διεκδικούσαν ως εργαζόμενοι κατά τα κρίσιμα χρόνια 1878-1892.

Έτσι το σχήμα της έρευνάς μας αρθρώνεται στο δεύτερο μέρος της από τα εξής δύο κεφάλαια:

1. Η έννοια της αγωγής στα παιδαγωγικά κείμενα του *Πλάτωνα*
2. Τα προβλήματα της αγωγής των νηπίων και των παιδιών μικρής ηλικίας και οι προτάσεις επίλυσής τους

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΣΤΑ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΑ

Στα κείμενα θεωρητικού χαρακτήρα, που φιλοξενούνται στον *Πλάτωνα*, ορίζονται αναμφίβολα οι κατευθυντήριες γραμμές της παιδαγωγικής επιστήμης, που στη θεώρηση των αιρετών εκπροσώπων του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου και εκδοτών του περιοδικού θα πρέπει να προέβησαν ως οι κατεξοχήν κατάλληλες για την αγωγή των Ελληνοπαιδών κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Όσο αναγκαία κρίνεται, ωστόσο, η μελέτη και η αξιολόγηση αυτών των κειμένων, τόσο ο ακριβής ορισμός των κατευθυντήριων παιδαγωγικών γραμμών προσκρούει σε δυσκολίες.

Οι δυσκολίες ανάγονται κυρίως στο ότι ο *Πλάτων* φαίνεται να στερείται κατά τα πρώτα χρόνια της κυκλοφορίας του μιας συντακτικής επιτροπής, υπεύθυνης για την επιλογή των προς δημοσίευση κειμένων και επομένως υπεύθυνης και για την προβολή των όποιων παιδαγωγικών κατευθύνσεων που με τα κείμενα αυτά έμμεσα ή άμεσα διαγράφονταν. Στην έλλειψη συντακτικής επιτροπής οφείλεται ενδεχομένως και το ότι στα τεύχη των δύο πρώτων χρόνων της κυκλοφορίας του *Πλάτωνα* δεν δημοσιεύτηκε κάποιο προλογικό σημείωμα, στο οποίο να ορίζονται οι στόχοι που οι συνεργάτες του ή και οι αναγνώστες του καλούνταν να υπηρετήσουν¹, όπως συμβαίνει σε αρκετά παλιότερα και νεότερα παιδαγωγικά περιοδικά².

Το κενό αυτό φαίνεται, βέβαια, να καλύπτεται εν μέρει από ένα κείμενο του γνωστού παιδαγωγού Εμμανουήλ Γαλάνη, που φέρει τον τίτλο «Πρόλογος» και είναι το πρώτο που δημοσιεύεται στο πρώτο τεύχος του *Πλάτωνα*. Όμως ο Γαλάνης δεν είναι ο μόνος, που διατύπωσε γενικές αρχές, οι οποίες αντιπροσωπεύουν ως ένα βαθμό το πνεύμα του *Πλάτωνα* ως όργανο του Διδασκαλικού Συλλόγου για ζητήματα της παιδαγωγικής επιστήμης. Ανάλογες αρχές διατύπωσαν και άλλοι συγγραφείς κειμένων παιδαγωγικού χαρακτήρα, όπως ο Αριστείδης Σπαθάκης, ο Βλάσιος Σκορδέλης, ο Δημήτρης Γ. Πετρίδης, ο Νικόλαος Κοντόπουλος, ακόμη και ο γνω-

στός φιλόσοφος και πολιτειολόγος Νεοκλής Καζάζης.

Παράλληλα, ο *Πλάτων* αποτέλεσε και το μέσο προβολής παιδαγωγικών απόψεων, που διατυπώθηκαν από ξένους συγγραφείς και παιδαγωγούς, όπως ο Johann Heinrich Pestalozzi, ο Karl Kehr, ο Gustav Frohlich και ο Niccolo Tommaseo. Οι αναγνώστες του *Πλάτωνα* είχαν έτσι τη δυνατότητα να ενημερώνονται για τις κυρίαρχες παιδαγωγικές αρχές κυρίως στην Ευρώπη διαβάζοντας είτε τα ίδια τα κείμενα των παιδαγωγών σε μετάφραση, είτε τις συχνά αρκετά εκτενείς παρουσιάσεις του έργου τους από Έλληνες συναδέλφους τους. Η ενημέρωσή τους, ωστόσο, είχε μάλλον συμπληρωματικό, θα λέγαμε, χαρακτήρα. Τη βασική γραμμή των αρχών, που όφειλε το ελληνικό σχολείο να εφαρμόσει, χάραξαν μάλλον οι Έλληνες παιδαγωγοί, που γνώριζαν τα οξύτατα προβλήματα του και με αφετηρία τη γνώση των γενικών αρχών της παιδαγωγικής στην αρχαιοελληνική και ευρωπαϊκή εκδοχή της διατύπωσαν ποικίλες προτάσεις για την επίλυσή τους. Το γεγονός αυτό ορίζει και τη διαίρεση του παρόντος κεφαλαίου σε δύο μέρη. Στο πρώτο θα γνωρίσουμε τις απόψεις των Ελλήνων και στο δεύτερο τις απόψεις των ξένων.

Α' . Οι απόψεις των Ελλήνων

Οι απόψεις του φιλολόγου και παιδαγωγού Εμμανουήλ Γαλάνη για την παιδαγωγική, οφείλουμε να παρατηρήσουμε, αποκτούν ιδιαίτερη βαρύτητα, αφού με τον «Πρόλογό» του υποκαθιστά κατά κάποιο τρόπο την συντακτική επιτροπή, που σημαίνει ότι πιθανότατα ο Διδασκαλικός Σύλλογος αναγνώρισε σ' αυτόν τον πλέον κατάλληλο εκπρόσωπό του για την διατύπωση των παιδαγωγικών αρχών, τις οποίες τα μέλη του καλούνταν να υπηρετήσουν. Πέρα από τους όποιους λόγους, για τους οποίους ανετέθη στο Γαλάνη η συγγραφή του «Προλόγου»³, το ίδιο το κείμενό του αξίζει, βέβαια, να μελετηθεί εξαιτίας τόσο του κατεξοχήν βασικού ερωτήματος, που

θέτει, όσο και της ριζοσπαστικότητας κάποιων θέσεων, που διατυπώνει απαντώντας στο δικό του ερώτημα. Πρόκειται για το ερώτημα: «Είνε αναγκαία η αγωγή εις τον άνθρωπον;»⁴

Η απάντησή του είναι βέβαια καταφατική για τους εξής κατά την γνώμη του λόγους: Κάθε άνθρωπος «εγεννήθη δεόμενος και αυτός αγωγής και παιδεύσεως» και μάλιστα «καθήκον έχων» να παιδεύσει «τους αυτού απογόνους». Το καθήκον αυτό επιτελούν, κατεξοχήν οι μητέρες από ένστικτο, το οποίο, όπως παρατηρεί, είναι κοινό τόσο στους ανθρώπους όσο και στα ζώα⁵.

Όταν, όμως, ο άνθρωπος «γευσάμενος του απαγορευμένου καρπού...και αφάμενος του δένδρου της γνώσεως του αγαθού και του πονηρού» ξεχώρισε από τα ζώα, τότε κατά τον Γαλάνη, απέκτησε προορισμό και επομένως αξία, η οποία συνίσταται στο να «διοική αυτός εαυτόν»⁶.

Την «ενστικτώδη», ωστόσο, αγωγή οφείλει ο άνθρωπος να «ανυψώσει», «εις τέχνην παιδαγωγικήν», «εις τέχνην» που θα συμβαδίζει με «την ανάπτυξιν της επιστήμης, πολιτείας και εκκλησίας καθόλου»⁷. Στο σημείο αυτό ο Γαλάνης θέτει το ερώτημα αν θα «πρέπει να είναι αυτή η αληθής αγωγή» - ένα ερώτημα στο οποίο ο ίδιος στη συνέχεια δίνει μία απάντηση- απρόσμενη από πολλούς σύγχρονους μας ερευνητές ζητημάτων της ιστορίας της νεοελληνικής παιδείας. Κατά τον Γαλάνη η αγωγή χρησιμεύει «να μορφώσει άνθρωπον και ουχί πολίτην ταύτης ή εκείνης της πολιτείας, ουχί οπαδόν ταύτης ή εκείνης της θρησκευτικής αιρέσεως» κι αυτό ακριβώς «είνε ο ύψιστος σκοπός πάσης παιδαγωγικής επιστήμης»⁸.

Όσο κι αν εντυπωσιάζεται κανείς από την απάντηση αυτή - διατυπωμένη μάλιστα σε εποχή ολοσχερούς προσανατολισμού της αγωγής σε αρχαιοελληνικά πρότυπα πλατωνικής έμπνευσης- τόσο θα πρέπει να εκτιμήσει το αντίκρουσμά της στην παιδεία της εποχής εκείνης. Η απάντηση, οφείλουμε ασφαλώς να παρατηρήσουμε, ακούγεται περισσότερο ως ένα ποθητό τέλος, παρά ως αποτύπωση του εκπαιδευτικού γίγνεσθαι κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, οι πρωταγωνιστές του οποίου είχαν να αντιπαλέψουν, όπως ήδη γνωρίζουμε, ακόμη και με την ιεραρχία της Εκ-

κλησίας της Ελλάδος⁹. Εξάλλου ο ίδιος ο συγγραφέας του «Προλόγου» εμφανίζεται τόσο πριν όσο και μετά τη διατύπωση της ομολογουμένως ριζοσπαστικής θέσης του να συζητεί όρους, που αν και δεν την αίρουν εξ ολοκλήρου, μειώνουν κατά κάποιο τρόπο οπωσδήποτε την ισχύ της, αφού ορίζουν ότι «ένθα η εκκλησία ευνοεί θεσμούς ελευθέρους, εκεί και η αγωγή της νεολαίας φέρει ελευθερόφρονα τύπον»¹⁰. Μετά την διατύπωσή της ο Γαλάνης μάλιστα δεν παραλείπει, όπως ήδη αναφέραμε, να υπογραμμίσει: «Εν πολιτεία αρίστη ή εν εκκλησία η αρίστη και ελευθέρω ανδρί πρέπουσα αγωγή δεν είνε κινδυνώδης, διότι αρίστη πολιτεία και εκκλησία ουδέποτε κατά βάθος διίστανται.»¹¹

Παρά τις όποιες αμφιβολίες μας δημιουργεί η σαφής υπαναχώρηση του Γαλάνη, η βασική του θέση δεν χάνει τον ριζοσπαστικό ακόμα και για τη δική μας εποχή πυρήνα της, ο οποίος για το λόγο αυτό, θα πρέπει να αποτελέσει το μίτο για την κατανόηση του δεύτερου μέρους του «Προλόγου», το οποίο αναφέρεται στον χαρακτήρα του *Πλάτωνα* ως οργάνου του Διδασκαλικού Συλλόγου.

Κατά τον Γαλάνη, όπως ήδη επισημάναμε, ο *Πλάτων* «δεν έχει» καταρχήν, «ανάγκην να γείνη βεβαίως υπηρετικόν ούτε των απαιτήσεων της πολιτείας ούτε της εκκλησίας» και «δεν δύναται να περιορισθή αναγράφοντους γενικούς περί αγωγής και παιδεύσεως νόμους» και μάλιστα «δια μόνην μίαν τάξιν ανθρώπων»¹². Τα ζητήματα, που οφείλουν να διερευνήσουν οι συνεργάτες του, είναι όσα «αποβλέπουσιν εις τε την μέσσην εκπαιδευσιν και ανωτέραν» και κυρίως το «πώς η αγωγή παίδων...δύναται να επιτύχη»¹³. Για την επιτυχία της αγωγής, τελικός στόχος της οποίας, εννοείται, παραμένει η μόρφωση του ανθρώπου, απαιτείται, όπως υπογραμμίζει, «και οι διδάσκαλοι να παιδευθώσιν», που, όπως προσθέτει, αποτελεί έργο προπάντων της πολιτείας¹⁴. Έτσι ο Γαλάνης μεταβαίνει από την διατύπωση γενικών παιδαγωγικών αρχών στην περιγραφή του έργου, που καλείται να προσφέρει το Διδασκαλείο, το οποίο είχε τότε «η ημετέρα κυβέρνηση» ιδρύσει «συναισθανθείσα» ακριβώς την ανάγκη «να δώση» στους διδασκάλους «ειδικήν τινα σπουδήν»¹⁵.

Πιο συγκεκριμένα: «Η εν τοις διδασκαλείοις μόρφωσις αποβλέπει» στο «να μεταδοθώσιν υπό του διδάσκοντος εις τους παίδας του λαού» όλες οι θεωρητικές ή πρακτικές γνώσεις κατά τρόπο που «ού μόνον ο νους αλλά και η καρδιά να μορφώται»¹⁶. Κι αυτό «αφορά» γενικά τη διδακτική, που σημαίνει το «μέτρον και (τον) τρόπον της διδασκαλίας των καθ' έκαστον μαθημάτων», που κανένα άλλο ίδρυμα – ούτε το Πανεπιστήμιο! – δεν μπορούσε στα χρόνια του Γαλάνη να προσφέρει¹⁷. Γι αυτό και «τα διδασκαλεία... είναι τα μόνα παρασκευάζοντα ωφελίμους δια την παιδείusin των τέκνων του λαού διδασκάλους, και θα ήτο ευχής έργον, αν η κυβέρνηση συνίστα και έτερα δύο, έν μεν εν Πάτραις, έτερον δε έν Κερκύρα, διότι νυν είπερ ποτε η πατρίς έχει αυτών μεγίστην ανάγκην»¹⁸.

Τη σημασία της προσφοράς του Διδασκαλείου στην παιδεία των Ελλήνων τονίζει στον «απαγγελθέντα Λόγον» του «κατά την τελετήν των εγκαινίων αυτού» την «τελεσθείσα» στις 24 Σεπτεμβρίου του έτους 1878 και ο γνωστός καθηγητής Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο και πρώτος διευθυντής του Διδασκαλείου Αθηνών Χρήστος Παπαδόπουλος¹⁹, ο οποίος καταθέτει τις δικές του απόψεις για την αγωγή.

Κατά τον Παπαδόπουλο η ανασύσταση του Διδασκαλείου δείχνει το ζωνρό ενδιαφέρον το οποίο «τρέφει το έθνος δια παν το αφορών εις την εκπαίδευsin» – ένα ενδιαφέρον, του οποίου τα πρώτα δείγματα παρατηρούνται ήδη σε ιδιώτες και ιδιωτικούς συλλόγους, οι οποίοι «καθορώντες ότι η μόρφωσις του χαρακτήρος των πολιτών δεν πρέπει να αφεθεί εις τον ρούν του βίου, αλλά να παρασκευασθή εν τη σχολή δια παιδαγωγικής διδασκαλίας ...επελήφθησαν δραστηρίως του σπουδαίου έργου της συστάσεως του Διδασκαλείου και της μορφώσεως δασκάλων αξίων του προορισμού αυτών».²⁰ Άλλωστε και ο ίδιος ο υπουργός της παιδείας Θεόδωρος Δηλιγιάννης «κατώρθωσε» κατά την γνώμη του Παπαδόπουλου, «να σχεδιάσει περισκεμμένως και να εκτελέσει τοιούτον εθνωφελές έργον», ενώ «η επιμονή αυτού» προέρχεται «εκ της πεποιθήσεως... ότι η εθνική και πολιτική ελευθερία μόνον φύλακα έχουσι την αρετήν των πολιτών»²¹.

Την έννοια της αγωγής ο Παπαδόπουλος, ωστόσο, δεν την εννοεί στα-

τικά, τη συνδέει με τα στάδια «του βίου των εθνών» και με «τάς ανάγκας της κοινωνίας»²². Για να καταστήσει μάλιστα την θέση του αυτή σαφέστερη περιγράφει τα στάδια του βίου των Ελλήνων από την απώτερη αρχαιότητα ως την εποχή του, κατά την οποία ο Ελληνισμός φαίνεται να δέχεται τον Καντιανό και Ερβαρτιανό ορισμό της αγωγής. Τα στάδια του βίου των Ελλήνων είναι κατά την γνώμη του τα εξής: Το πρώτο είναι το στάδιο, κατά το οποίο «οι παίδες» όλων των εθνών «μανθάνουσιν... δια του παραδείγματος και των ανακοινώσεων των γονέων» τους «ό,τι απαιτεί ο ιδιωτικός, ο δημόσιος και ο θρησκευτικός βίος»²³. Το δεύτερο είναι το στάδιο, κατά το οποίο «ο περίεργος» λαός των «ημετέρων προγόνων» εμφάνισε «ευθύς εξ αρχής και εν τη αγωγή μοναδικόν φαινόμενον» καθώς συνέδεσε την «ανάπτυξιν του όλου ανθρώπου δια της μουσικής και της γυμναστικής»²⁴. Αυτό το στάδιο φαίνεται να φθάνει στο τέλος του με τον Πελοποννησιακό πόλεμο, που επέφερε «σπουδαίαν μεταβολήν εν τοις ήθεσι και φρονήμασι» και γι αυτό αποτελεί την απαρχή ενός τέταρτου σταδίου το οποίο προβάλλει όταν «ανέτειλεν εν τω ευαγγελίω το φώς της απολύτου αληθείας»²⁵. Παρά «το φώς της απολύτου αλήθειας» τα «γόνιμα σπέρματα» του Χριστιανισμού δεν στάθηκαν, ωστόσο, επί αιώνες ικανά να «ριζοβολήσωσι» και να «αποφέρουσι τους καρπούς αυτών»²⁶.

Ο Παπαδόπουλος δεν παραλείπει να υπογραμμίσει ότι «η επιστήμη... μόλις... κατά τας αρχάς της ενεστώσης εκατονταετηρίδος... κατώρθωσε» α) «να ορίση ... τον σκοπόν της αγωγής και να εύρη τα προς τούτον μέσα» και β) «ν' αναγνωρίση ... την σπουδαιότητα της γενικής εκπαιδεύσεως του λαού και τον προορισμόν του δημοτικού σχολείου»²⁷. Ο ορισμός του σκοπού της αγωγής και η εύρεση των «προς τούτον» μέσων έγινε με βάση τις απόψεις των Κάντιου και Ερβάρτου, σύμφωνα με τις οποίες η «βούλησις, ήτις μόνη δίδει αξίαν εις τον άνθρωπον, δεν υπάρχει ανεξάρτητος των γνώσεων και παραστάσεων αυτού», και «έκτοτε ανεγράφει», όπως συμπληρώνει ο Παπαδόπουλος, ως ο ύψιστος σκοπός της αγωγής «η μόρφωσις ηθικού και πνευματικού χαρακτήρος» με «κύριο μέσον αυτής» τη διδασκαλία σε βαθμό που «αι γνώσεις τας οποίας μεταδίδει, και αι παραστάσεις τας οποίας

διεγείρει, μεταβληθώσιν εις ελατήρια της βουλήσεως», και «καταστώσιν έδραι πολυμερούς ενδιαφέροντος»²⁸. Έτσι, ορίζει ο Παπαδόπουλος τους σκοπούς που «οφείλει να επιδιώκει και παν άλλο παιδευτήριο μάλιστα δε η δημοτική σχολή», την οποία χαρακτηρίζει στη συνέχεια ως «εργαστήριο». Σ' αυτή «λαξεύονται οι θεμέλιοι λίθοι της εθνικής ευημερίας και του αληθούς πολιτισμού» και σ' αυτό «καταβάλλονται τα σπέρματα της αληθούς ελευθερίας και της πραγματικής ηθικής και κοινωνικής ισότητας»²⁹. Γι' αυτό, όπως συμπεραίνει, «ευκόλως καταφαίνεται η σπουδαιότητα της μορφώσεως αληθινών δασκάλων», αλλά και η «ανάγκη της ιδρύσεως ειδικών σχολών» και μάλιστα, Διδασκαλείων, τα οποία «οφείλουν να είναι παιδαγωγικά καθιδρύματα επιδιώκοντα δια της διδασκαλίας και αγωγής την ηθικήν μόρφωσιν των μαθητών αυτών»³⁰.

Στην ίδια γραμμή πλεύσης κινείται και ο μετέπειτα Υπουργός Παιδείας Δημήτριος Γ. Πετρίδης σε λόγο, που εκφώνησε στη γενική συνέλευση του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου, κατά την συνεδρίαση της 15^{ης} Αυγούστου 1878³¹. Στον λόγο του ο Πετρίδης παρουσιάζει την πολύ κακή κατάσταση της εκπαίδευσης στην Ελλάδα, για τη βελτίωση της οποίας προτείνει κι αυτός την ίδρυση Διδασκαλείου. Κατά την άποψή του το ελληνικό σχολείο νοσεί εξ αιτίας, όπως τονίζει, της «αφροντισίας» και «ολιγωρίας» της κοινωνίας απέναντι στο έργο του δασκάλου³².

Ως «σκοπός του σχολείου», επισημαίνει, «δεν τίθεται σήμερον η της μνήμης άσκησις εις απομνημόνευσιν πολλών και ασυναρτήτως διδασκομένων γνώσεων, ουδέ της φαντασίας η ακόλαστος υπερτροφία, ουδέ του διασκεπτικού νοός η ευστροφία», γιατί, όπως εξηγεί, «δια ταύτης μονομερούς και επιπολαίας του πνεύματος καλλιέργειας το σχολείον ήθελεν παρασκευάσει ανθρώπους σοφιστάς»³³. Από τον Σύλλογο των δασκάλων αναμένει την «άρσιν των βαθυτέρων εχόντων την ρίζαν αιτίων της του καθ' ημάς σχολείου καχεξίας»³⁴ και ως «πρώτο βήμα» για «την μελετωμένην παρ' ημίν και υπό των πραγμάτων αδυσωπήτως επιβαλλομένην σχολικήν αναμόρφωσιν»³⁵ προβάλλει την ανάγκη ίδρυσης «εν Αθήναις διδασκαλείου», το οποίο οφείλει να έχει οργανισμό «όσον οίον τε παρεμφερή προς τα

εν Γερμανία τελειότατα του τοιούτου είδους σχολεία»³⁶.

Για τη σχολική αναμόρφωση δεν αρκεί, βέβαια, η ίδρυση ενός μόνου Διδασκαλείου· γι' αυτό και ο Πετρίδης τονίζει ότι είναι «ανάγκη να επιζητηθή δραστηρίως, ευθύς ως καθηγηταί ειδικοί παρασκευάζονται, η σύστασις και δευτέρου και τρίτου επί του παρόντος»³⁷. Στα διδασκαλεία αυτά «προσηκόντως μορφούμενοι» οι δάσκαλοι «θέλουσι βαθμηδόν ανυψώσει το δημοτικόν σχολείον από της μηχανικής διδασκαλίας... εις σχολείον ανθρωπιστικόν και χαρακτήρος μορφωτικόν»³⁸. Γιατί, όπως τονίζει, το «σχολείον παντός βαθμού, καιρός να λυθή και παρ' ημίν της μηχανικής και αφύχου διδασκαλίας, ήτις αντίκειται εις την ψυχικήν ζωήν του ανθρώπου»³⁹.

Για την επίτευξη αυτού του στόχου είναι ανάγκη, όπως συμπληρώνει, η διδασκαλία να «ενεργήται ού μόνον καθ' ωρισμένον σχεδιογράφημα», αλλά να είναι «πεφωτισμένη, εναργής και διηκριβωμένη, και μάλιστα εμπεινευσμένη υπό του θείου προς την επιστήμην και τον άνθρωπον έρωτος»⁴⁰. Ο δάσκαλος θα πρέπει γι' αυτό και «να κατέχη ως επιστήμων την ύλην του διδακτέου παρ' αυτού μαθήματος δια προσηκούσης παρασκευής και μελέτης», και να είναι «μύστης των λειτουργιών του ανθρωπίνου πνεύματος»⁴¹.

Αυτή τη διδασκαλία, χαρακτηρίζει ο Πετρίδης στη συνέχεια του λόγου του ως «ζώσα διδασκαλία» και παρατηρεί ότι «πανταχού σήμερον της Ευρώπης λειτουργεί εν τοις σχολείοις παντός βαθμού» διδασκαλία «ανθρωπιστική και μορφωτική», η οποία αρχίζει από το σχολείο «εν κήποις», δηλαδή τα νηπιαγωγεία, και καταλήγει στο Γυμνάσιο⁴².

Με την εισαγωγή της «ζώσης...ανθρωπιστικής και μορφωτικής» διδασκαλίας στην ελληνική εκπαίδευση ο Πετρίδης αναμένει την επίτευξη των δύο σκοπών του σχολείου, που κατ' αυτόν είναι: α) Το δια του ειδέναι βούλεσθαι, και όχι μόνον το ειδέναι· β) η προπαρασκευή «ανδρών δυναμένων και βουλομένων να επιτελέσωσι το εαυτών καθήκον, στοχαστικούς του αληθούς» και συνακόλουθα η προπαρασκευή ανδρών αγαθών⁴³.

Από διαφορετική σκοπιά προσεγγίζει το πρόβλημα της αγωγής και των σκοπών της ο Πετρίδης σ' ένα κείμενό του, που δημοσιεύεται στον

Πλάτωνα δυόμισι περίπου χρόνια αργότερα και φέρει τον τίτλο «Απόσπασμα στοιχειωδών οδηγιών, διδασκαλίας μαθημάτων, εν τω δημοτικῷ σχολείῳ»⁴⁴. Πρόκειται, ὡς πληροφοροῦμαστε ἀπὸ τὸν πίνακα τῶν περιεχομένων τοῦ τόμου, γιὰ ἀποσπάσματα ἐνὸς ευρύτερου συγγράμματος τοῦ με τίτλο «Πρακτικαὶ οδηγαὶ πρὸς τοὺς δημοδιδασκάλους»⁴⁵. Τὸ ἀπόσπασμα ποὺ δημοσιεύεται στὸν *Πλάτωνα* χωρίζεται στα ἐξῆς τέσσερα κεφάλαια: «Γενικαὶ ἀρχαί»⁴⁶, «Ἀναγωγή τῶν διδακτέων γνώσεων»⁴⁷, «Ὁ ἠθικὸς χαρακτήρ τοῦ διδασκάλου»⁴⁸ καὶ «Στοιχειώδεις διδακτικοὶ κανόνες»⁴⁹. Ἀπὸ τὸ ἴδιο σύγγραμμα προέρχεται καὶ τὸ «Περὶ τῆς διδασκαλίας τῆς Γεωγραφίας καὶ Ἑλληνικῆς Ἱστορίας ἐν τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις», τὸ ὁποῖο δημοσιεύτηκε σὲ προγενέστερο τεύχος τοῦ *Πλάτωνα* μόνο με τὰ ἀρχικὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ⁵⁰.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο, ὁ Πετρίδης διατυπώνει τὸ σκοπὸ τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὴν ἀποψὲς τοῦ, εἶναι ὅχι ἡ μετάδοση «τῶν μηχανικῶν ἐμπειριῶν τῆς αὐσυνειδήτου ἀναγνώσεως, τῆς γραφῆς καὶ τῆς ἐξέως τοῦ ἐκτελεῖν ἀλανθᾶστως, ἀλλὰ ἀνεὺ λόγου, τὰς τέσσαρας τῆς ἀριθμητικῆς πράξεις...», ἀλλὰ ἡ ἠθικὴ καὶ θρησκευτικὴ μόρφωση τοῦ παιδιοῦ «δι' ευμεθόδου διδασκαλίας τῶν κεκανονισμένων μαθημάτων»⁵¹. γι' αὐτὸ, ὡς διευκρινίζει, ἀμέσως μετὰ - χρησιμοποιώντας τὸ πρῶτο πρόσωπο τοῦ πληθυντικοῦ ἀριθμοῦ τοῦ ρήματος τίθημι - ὡς σκοπὸ τοῦ σχολείου «τίθεμεν τὴν ἐξέγερσιν καὶ ἀνάπτυξιν τῶν πνευματικῶν δυνάμεων καὶ τὴν πρὸς αὐτενέργειαν, ἀσκήσιν καὶ καθοδήγησιν αὐτῶν», ὥστε ὁ νέος ἄνθρωπος νὰ ἐπιζητεῖ ἐφεξῆς στὸν πρακτικὸ τοῦ βίου «ἀπλάνως καὶ μετὰ πόθου τὴν γνῶσιν τοῦ ἀληθοῦς καὶ τὴν πράξιν τοῦ ἀγαθοῦ»⁵². Ἀλλὰ, γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ ὑψηλοῦ αὐτοῦ σκοποῦ, οφείλει ἡ διδασκαλία νὰ «ενεργῇται ὑπὸ τοῦ κεκτημένου τὰς διδακτέας γνώσεις διδασκάλου κατὰ κανόνας καὶ τρόπους», τοὺς ὁποῖους διδάσκει ἡ παιδαγωγικὴ καὶ ἡ διδακτικὴ, ἐνῶ ἡ εὐστοχος ἐφαρμογὴ τοὺς προϋποθέτει ἱκανὴ ἀσκήσις σὲ πρότυπο σχολεῖο ὑπὸ τὴν διεύθυνση καὶ ἐπίβλεψη ἐμπειροῦ παιδαγωγοῦ⁵³.

Κατὰ τὸν Πετρίδη, ὁ δάσκαλος εἶναι «κοινὸς πνευματικὸς πατὴρ τῶν ἀπαλῶν παιδῶν», ὁ ὁποῖος ἐπιτελεῖ ὄντως ὑψηλὴ κοινωνικὴ καὶ πολιτειακὴ

λειτουργία, γιατί από τη λειτουργία αυτή αποφασίζεται κυρίως το μέλλον «των νεηλύνων τούτων λογικών πλασμάτων»⁵⁴. Στο δάσκαλο εμπιστεύθηκε τα παιδιά η οικογένεια, η Εκκλησία και η πολιτεία με την εντολή «να διανοίξη τους πνευματικούς αυτών οφθαλμούς» και έτσι να γίνουν χρηστοί πολίτες και αγαθοί χριστιανοί, ενώ παράλληλα να τους διδάξει τις απαραίτητες για την άσκηση «παντός βιωτικού επιτηδεύματος» στοιχειώδεις γνώσεις⁵⁵.

Αλλά, όπως αναρωτιέται στη συνέχεια, «περί τί στρέφεται η μόρφωσις αὐτή;»⁵⁶. Κατά τον ίδιο η «ανάπτυξις του γνωστικού προς ορθήν του κόσμου και του ανθρώπου γνώσιν» και η «άσκησις του βουλευτικού προς το αγαθόν» αποτελεί «εν δυσὶ λέξεσι» την απάντηση στο ερώτημά του⁵⁷. Και ο λαός, κατά τον Πετρίδη, σ' αυτό ανάγει την ανατροφή, δηλαδή «εις το να γνωρίση τις τον κόσμον και εις το να διακρίνη και αγαπά το καλόν»⁵⁸. Η αρχή αυτή της ορθής διδασκαλίας είναι καθολικότετη και μπορεί να αναλυθεί σε μερικότερους κανόνες, τους οποίους ο δάσκαλος οφείλει να εφαρμόσει. Αυτοί οι κανόνες είναι: α) Δια μέσου των μαθημάτων ο δάσκαλος «να ασκή το παρατηρητικόν και το κριτικόν μετά των λοιπών του γνωστικού δυνάμεων» και για να το επιτύχει έχει «άμεσον και δραστικώτατον μέσον την γλώσσαν», την οποία όμως, πρέπει να ρυθμίζει προς την παιδική αντίληψη⁵⁹· β) να καταστήσει το παιδί «άνθρωπον πρακτικόν», δηλαδή ικανό να εκτιμά «τας υλικάς ή ηθικάς αυτού χρείας», ώστε να εκλέγει τα προσφορώτερα μέσα για την κάλυψη των εκάστοτε αναγκών του⁶⁰· γ) με την διδασκαλία ο δάσκαλος «να κανονίση και το συναισθητικόν», ώστε το παιδί να χαίρεται «επί τοις αγαθοίς» και να λυπάται «επί τοις κακοίς»⁶¹· δ) να φροντίσει να επεκταθεί το αίσθημα οικειότητας του παιδιού και εκτός του σπιτιού, ώστε να κινηθεί η ζωννή αγάπη και η συμπάθειά του προς τον άνθρωπο, προς την κοινωνία, προς το έθνος και προς την ανθρωπότητα⁶²· ε) να επιμεληθεί τη «διέγερση» της ευσέβειας και της αγάπης του παιδιού προς τον Θεό⁶³· στ) να διεγερθεί η αγάπη του παιδιού προς το αληθινό, το καλό και το αγαθό, αλλά και προς τον τρόπο με τον οποίο εκδηλώνονται οι τρεις αυτές ιδέες μέσα στη φύση, την οικογένεια, την κοινωνία και την πο-

λιτεία⁶⁴· ζ) να ενισχυθεί η βούληση του παιδιού, ώστε οι ταλαντευόμενες κλίσεις αυτού προς το αγαθό να γίνουν συγκεκριμένες θελήσεις⁶⁵· η) να ασκηθεί το παιδί να «υπαγάγει» τις θελήσεις του στο «σκοπίμον, το καλόν και το ηθικόν», οδηγούμενο σ' αυτά από το «συναισθητικό»⁶⁶. Στους κανόνες αυτούς ο Πετρίδης προσθέτει έναν ακόμη, ο οποίος διαφέρει από τους προηγούμενους. Πρόκειται για τον κανόνα, που υπαγορεύει την «δια καταναγκασμού» παρέμβαση στο παιδαγωγικό γίγνεσθαι. Οι πρώτοι οχτώ κανόνες υπηρετούν, κατά τον Πετρίδη, την έμμεση αγωγή· ο ένατος έχει σχέση με την ανάγκη άμεσης παρέμβασης του δασκάλου-παιδαγωγού στη βούληση του παιδιού. Ο δάσκαλος εφαρμόζοντας τους σχολικούς κανόνες καθοδηγεί τη βούληση του παιδιού με το λόγο· όταν όμως αυτός δεν πείθει, τότε οφείλει να τα εξαναγκάζει «εις την πράξιν των δεόντων»⁶⁷.

Στο δεύτερο κεφάλαιο ο Πετρίδης διατυπώνει τις απόψεις του για την «αναγωγή των διδακτέων γνώσεων». Κατ' αυτόν, τρεις είναι οι πηγές των γνώσεων, από τις οποίες αντλούμε κυρίως την μορφωτική ύλη και με την κατάλληλη διδασκαλία τη μεταδίδουμε στα παιδιά: Η θρησκεία, η ιστορία και η φύση· μεγαλύτερη αξία, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνεται, έχει φυσικά («ως εικός») η θρησκεία⁶⁸.

Ο δάσκαλος, οφείλει επιπρόσθετα να «διδάσκει διηγούμενος εν γλώσσῃ ορθή, σαφεί, αφελεί» και προσαρμοσμένη στην παιδική αντίληψη· κάθε παιδί θα πρέπει να μαθαίνει τα κυριότερα συμβάντα του εθνικού μας κυρίως βίου και να καθοδηγείται στην εξαγωγή «ηθικού πορίσματος», ταυτόχρονα όμως οφείλει να καθοδηγείται και στην κατανόηση των φυσικών νόμων, ώστε να αναπτύσσεται και το θεωρητικό ενδιαφέρον⁶⁹.

Τα παιδιά θα ασκούνται και θα αναπτύσσονται, έτσι που οι πνευματικές δυνάμεις τους να αυτενεργούν, η βούλησή τους προς το αγαθό να ενισχύεται, τα ίδια να ενθουσιάζονται καθώς οι συνειδήσεις τους θα φωτίζονται «υπό του επιτηδείως και κατά μικρόν αποκαλυπτομένου προ των οφθαλμών» τους «ουρανίου κάλλους των παντοίων εκδηλώσεων του αγαθού εν τη φύσει και τη ιστορία»⁷⁰. Με την τήρηση των κανόνων αυτών ο σκοπός του σχολείου, όπως ευελπιστεί ο Πετρίδης, θα εκπληρωθεί.

Ο δάσκαλος, «ο τοιαύτην αναλαμβάνων διδασκαλίαν παρ' ημίν», έχει, βέβαια, να παλέψει με όσα κωλύματα «παρεμβάλλει η ανωμαλία του κοινωνικού βίου και η έλλειψις πάσης παιδαγωγικής επικουρίας από του οίκου»⁷¹. Αυτό οδηγεί τον Πετρίδη στο να καταθέσει τις απόψεις του για τον ηθικό χαρακτήρα του δασκάλου στο τρίτο κεφάλαιο του κειμένου του.

Για να ανταπεξέλθει στο δύσκολο έργο του, ο δάσκαλος, τονίζει ο Πετρίδης ευθύς εξ αρχής, οφείλει να αντλήσει δύναμη από τον ίδιο του τον ενθουσιασμό, που σημαίνει όχι μόνο «να παρασκευάζη εαυτὸν ενδελεχῶς, αποθησαυρίζων γνώσεις και επιμελούμενος της βελτιώσεως της διδακτικής του ικανότητος», αλλά και «οσημέραι» να γίνεται τελειότερος ηθικά⁷². Μεγάλη «παιδαγωγική ισχύς» του δασκάλου αποτελεί, αφ' ενός μεν η φιλάνθρωπία και η αγάπη προς τους μαθητές του, αφ' ετέρου δε το «εαυτοῦ ηθικὸν παράδειγμα», γιατί, όπως εξηγείται, τόσο οι γνώσεις και τα μαθήματα όσο και η «ευμέθοδος» διδασκαλία και η παιδαγωγική εμπειρία δεν συμβάλλουν αποτελεσματικά στην αγωγή, αν δεν επέλθει «εις επικουρίαν» το παράδειγμα του δασκάλου⁷³. Ωστόσο, επισημαίνεται, από τη συμφωνία των έργων του δασκάλου προς τους λόγους του και από την άσκηση των καθηκόντων του με την ιδιωτική του ζωή, «αρύεται μεγίστην δύναμιν» και από την κοινωνία και από την πολιτεία, γιατί κανείς από μας δεν αγνοεί ότι τον δάσκαλο και στο σχολείο και στην εκκλησία και στους περιπάτους και στην αγορά και στο σπίτι του παρακολουθεί το βλέμμα των παιδιών και των γονέων και μάλιστα κοιτάζοντάς τον με ευλάβεια και θαυμασμό⁷⁴.

Γι' αυτό και ο δάσκαλος οφείλει, να σώζει με κάθε τρόπο αφ' ενός μεν την ψυχική γαλήνη και τη χαρά των παιδιών, αφ' ετέρου δε να επιζητεί την διέγερση του ενδιαφέροντός τους προς την διδασκόμενη έννοια. Το ενδιαφέρον, κατά τον Πετρίδη, είναι «η μυστηριώδης κλείς» με την οποία ανοίγει ο δάσκαλος την ψυχή του μαθητή και την κρατεί ανοικτή προς την διδασκαλία, ενώ συγχρόνως αποτελεί το κύριο ελατήριο προς τον θεωρητικό και πρακτικό βίο⁷⁵.

Με το ζήτημα της επίτευξης του στόχου ενός δασκάλου και συνακόλουθα του σχολείου ο Πετρίδης, ασχολείται στο τέταρτο κεφάλαιο του κει-

μένου μας παραθέτοντας τους κατ' αυτόν στοιχειώδεις κανόνες διδασκαλίας των μαθημάτων. Πιο πριν υπογραμμίζει τη σημασία α) να γνωρίζει ο δάσκαλος και μάλιστα με ακρίβεια και συντομία «περί τίνος έσται το μάθημα»⁷⁶ β) να εξηγεί με λίγες λέξεις την σπουδαιότητα της διδακτέας ύλης και να συνδέει «δι' αναλύσεως και συνθέσεως» τις άγνωστες με τις γνωστές γνώσεις, ώστε το παιδί βρίσκοντας ομοιότητα μεταξύ των διδακτέων και των ήδη γνωστών του εννοιών να αισθάνεται χαρά και να στρέφει την προσοχή του προς αυτές⁷⁷. Οι πρώτες γνώσεις, που μεταδίδονται στο παιδί, διευκρινίζει, πρέπει να στηρίζονται στην αντίληψη των αισθήσεων, η δε διδασκαλία πρέπει να είναι «εποπτική». Ως εποπτεία δε ορίζει το άθροισμα των αισθημάτων «των δι' εκάστου των ημετέρων αισθητηρίων εισαγομένων εις την ψυχήν ημών εξ ενός αντικειμένου φυσικού ή τεχνητού και εις μίαν εικόνα συνδεομένων»⁷⁸.

Κατά την διδασκαλία ο δάσκαλος είναι ανάγκη να είναι σύντομος και σαφής, ενώ αντίθετα η πολυλογία και η ασάφεια είναι για τον Πετρίδη η «χειρίστη λύμη»⁷⁹. Η συντομία και η σαφήνεια διεγείρουν το πνεύμα του παιδιού από την νάρκη και το προσηλώνουν στις διδακτικές έννοιες. Κι αυτό το κατορθώνει ο δάσκαλος απευθυνόμενος στη ψυχή του παιδιού με γλώσσα που αρμόζει στην ηλικία του και κινεί το ενδιαφέρον του με διηγήσεις σύντομες και έντονες, γιατί, όπως πρεσβεύει, η «συντομία η ενάργεια και η κανονικότης της γλώσσης εν τη διδασκαλία είνε εκ των ών ουκ άνευ της καρποφορίας αυτής»⁸⁰.

Ο δάσκαλος, οφείλει επιπρόσθετα να είναι μειλίχιος, γλυκός, ευπροσήγορος και συζητητικός κυρίως κατά την ώρα της διδασκαλίας, να προσπαθεί να πείθει τους μαθητές με την ισχύ του λόγου και του αξιώματος του, να παρακινεί τους δυστροπούντας' και όταν πρόκειται να επιβάλλει τιμωρίες οφείλει να τον διακατέχει ηπιότητα, ενώ η ποινή θα πρέπει να έχει χαρακτήρα και σκοπό παιδαγωγικό⁸¹.

Η συσώρευση και η αποταμίευση γνώσεων, δεν είναι, κατά τον Πετρίδη, ο σκοπός και το τέλος της διδασκαλίας' η κυρίως διδασκαλία αρχίζει μετά από αυτό, όταν δηλαδή ο δάσκαλος εφιστά την προσοχή των παι-

διδόν στις αποταμιευμένες γνώσεις και προκαλεί το νου τους με κατάλληλες ερωτήσεις⁸². Με τον τρόπο αυτό οι μεταδιδόμενες γνώσεις χρησιμεύουν «ως ελατήρια της βουλήσεως αυτού και ως εύστοχα κέντρα προς την του αγαθού πράξιν» με αποτέλεσμα να επιτυγχάνεται ο κυριότερος σκοπός της διδασκαλίας, που είναι η μετάδοση γνώσεων χρήσιμων για τη δημιουργία και ανάδειξη των αρχών της βούλησης⁸³.

Στους στόχους της διδασκαλίας στο σχολείο επικεντρώνει το ενδιαφέρον του και ο Σπ. Μωραΐτης σε κείμενά του, που δημοσιεύονται στον πρώτο τόμο του *Πλάτωνα* υπό τον γενικό τίτλο «Διδασκαλικά». Πρόκειται για αποσπάσματα από ένα «μήπω συντελεσθέν διδασκαλικό σύγγραμμά» του⁸⁴, που φέρουν τους τίτλους «Περί της εν τῷ σχολείῳ αγωγῆς»⁸⁵, «Περί του διδασκαλικού χαρακτήρος»⁸⁶ και «Περί της εν τῷ σχολείῳ τάξεως»⁸⁷.

Στο πρώτο απόσπασμα ο θεολόγος και παιδαγωγός Σπ. Μωραΐτης παρατηρεί ότι «πάν σχολεῖον οφείλει να παιδεύῃ ουχὶ ἓνα ἕκαστον, ἀλλὰ πληθύν τινα παίδων ομοῦ», γιατί, όπως εξηγεί, το σχολείο δεν είναι μόνο «διδασκαλεῖον», ἀλλὰ και «παιδαγωγεῖον», όπου «φαίνεται το πλεονέκτημα της πολλῶν ομοῦ παιδεύσεως υπὲρ τὴν ενός ἐκάστου»⁸⁸.

Ο άνθρωπος, συνεχίζει ο Μωραΐτης, «μόνον ὡς μέλος κοινωνίας καλῶς συντεταγμένης δύναται να τελειωθῇ» και για το λόγο αυτό, επισημαίνει την ανάγκη της «προάσκησής» του «εἰς τὰς ἀρετὰς ἐκεῖνας ἐν ἡλικίᾳ καθ' ἣν ἡ ἀσκήσις εἶναι καὶ δυνατὴ καὶ εὐκόλος» και μάλιστα «ἐν ἀσκητηρίῳ, ἐν ᾧ ἡ κτήσις τῶν ἀρετῶν ἐκεῖνων δὲν προϋποτίθεται, ἀλλ' ἐπιδιώκεται»⁸⁹. Το σχολεῖο, προσθέτει, εἶναι ἡ «γέφυρα, δι' ἧς ὁ ἄνθρωπος μεταβαίνει ἀπὸ τῆς οἰκογενείας εἰς τὴν πολιτικὴν κοινωνίαν», ἀρα, ὡς συμπεραίνει, το σχολεῖο «δύναται καὶ πρέπει» να εἶναι τὸ ἀσκητήριον αὐτῶν τῶν ἀρετῶν⁹⁰. Στὴ συνέχεια ἐκθέτει τοὺς λόγους, που δικαιολογοῦν τὶς ἀπόψεις του. Οἱ λόγοι αὐτοὶ εἶναι: Πρῶτον γιατί στο σχολεῖο ἀρχίζει «ἡ ἐνέργεια» τοῦ παιδιοῦ να «λαμβάνει σπουδαιότητα», ἐπειδὴ μαθαίνει να τὴν ρυθμίζει «πρὸς τινὰ σκοπὸν καὶ κατὰ κανόνας»⁹¹· δεῦτερον γιατί στο σχολεῖο μαθαίνει τὸ παιδί ὅτι ἔχει καθήκον «υπὸ νόμου ἐπιβαλλόμενον να ποιῇ τοῦτο καὶ να παραλείπει ἐκεῖνο πρὸς τήρησιν γενικῆς τινὸς τάξεως καθεστῶσης χάριν τοῦ κοι-

νού συμφέροντος» -μία τήρηση πού, όπως τονίζει, «εις ένα έκαστον κατ' ιδίαν» θα ήταν περιττή⁹²· τρίτον γιατί στο σχολείο το παιδί μαθαίνει, εξ' αιτίας της κοινής διδασκαλίας, «να λαμβάνει εμπιστοσύνην προς άλλους» και μάλιστα προς τους «αλλοτρίους», αλλά και, αντίθετα, «να προσκτάται την εμπιστοσύνην άλλων προς εαυτόν» αρχίζοντας έτσι να ασκείται στις κοινωνικές αρετές⁹³· τέταρτον γιατί στο σχολείο το παιδί αναγκάζεται να αποβάλει «τας ιδιοτροπίας και δυστροπίας του» και να «στέργη το κοινόν»⁹⁴.

Ο Μωραΐτης, παρατηρεί, βέβαια, ότι «είναι δύσκολον να αποφανθώμεν ποίον εκ των δύο είναι το σπουδαιότατον έργον του σχολείου, η διδασκαλία ή ηθική αγωγή», γιατί, όπως υπογραμμίζει, η «παιδαγωγική δύναμις και η πρακτική χρησιμότητα» της διδασκαλίας, αλλά και η «σπουδιότητα» της ηθικής αγωγής είναι «άξιον χάριν αυτών και μόνον να συνιστώνται σχολεία»⁹⁵. Και ολοκληρώνει το πρώτο μέρος των «Διδασκαλικών» του προβάλλοντας την άποψη, σύμφωνα με την οποία η ηθική αγωγή των παιδιών στο σχολείο εξαρτάται από τρεις παράγοντες: Εκ του χαρακτήρος του διδασκάλου, εκ της καθεστώσης τάξεως και εκ των αμοιβών και τιμωριών» τα οποία πραγματεύεται στα δύο μέρη, που ακολουθούν.

Ο δάσκαλος, τονίζει ο Μωραΐτης στο πρώτο από αυτά, «αν μέλλει το σχολείον να ήναι τω όντι παιδαγωγείον και αν μέλλωσιν οι παίδες να αχθώσιν επί τας έμπροσθεν καταλεχθείσας ηθικάς αρετάς» οφείλει να έχει τα κατάλληλα προς αυτά εφόδια⁹⁶.

Είναι μάλιστα ανάγκη ο δάσκαλος να «παρέχει εαυτόν» παντού και πάντοτε ως «τύπον και υπογραμμόν» προς τους μαθητές του, γιατί το παράδειγμα του έχει «θαυμασίαν δύναμιν» επάνω τους⁹⁷. Γι' αυτό και οφείλει «αδιαλείπτως να επαγρυπνή εφ' εαυτού, επί της καρδίας του, επί της συμπεριφοράς του, επί της γλώσσης του» εντός και εκτός σχολείου, στις δημόσιες συναναστροφές και στον οικογενειακό βίο⁹⁸. Και όσο ειλικρινή και καθαρά πρέπει να είναι τα «ένδον» του δασκάλου, τόσο πρέπει να φροντίζει το σώμα και την ενδυμασία του, ώστε αυτά να «ευαρμυστώσι προς εκείνα»⁹⁹. Ο «το διδασκαλικόν έργον μετερχόμενος» και «μεταχειριζόμενος ουχι άψυχα... ουδέ ζώα, αλλά παίδας» ποτέ δεν πρέπει να ισχυρισθεί ότι «κέ-

κτηται ικανήν εμπειρίαν του έργου του», αλλά κάθε μέρα οφείλει να προσθέτει «εις τα κεκτημένα νέαν κτήσιν»¹⁰⁰. Παράλληλα οφείλει να μην εισέρχεται στο σχολείο «απαράσκευος», ώστε οι μαθητές του παραδειγματιζόμενοι από αυτόν να γίνονται επιμελείς και να «σπουδάζουσι τα διδασκόμενα», ακόμη και με την «καλλιτέραν χρήσιν του οφθαλμού»¹⁰¹. Έτσι «ανά πάσαν στιγμήν» θα βλέπει «ὅ, τι γίνεται εν τῷ σχολείῳ», θα προλαμβάνει και δεν θα τιμωρεί τα «γινόμενα αμαρτήματα»¹⁰².

Κάθε ενέργεια ενός τέτοιου δασκάλου θα πρέπει, βέβαια, να έχει «κυριώτατον και μέγιστον ελατήριο την αγάπην», αγάπη προς το επάγγελμα, αγάπη προς τα παιδιά, αγάπη προς το λαό, αγάπη προς το Θεό, γιατί, όπως εξηγεί, χωρίς την αγάπη αφ' ενός μεν και ο πολυμαθέστερος δάσκαλος δεν είναι ποτέ αξιόλογος παιδαγωγός, αφ' ετέρου δε το διδασκαλικό έργο είναι «μοχθηρότατο και ανούσιο»¹⁰³. Και βέβαια, όπως παρατηρεί ο Μωραΐτης, ο δάσκαλος οφείλει να αγαπά όχι μόνον «τους παίδας τους υπό της φύσεως και υπό της τύχης αγαπηθέντας», δηλαδή τους ευφυείς, αλλά κυρίως «τους ασθενείς το σώμα και το πνεύμα, τους πτωχούς και εγκαταλελειμμένους»¹⁰⁴.

Ο δάσκαλος των δημοτικών σχολείων «παρίσταται» κατά τον Μωραΐτη μπροστά στους μαθητές ως το πρότυπο της τελειότητας, προς το οποίο αυτοί «αποβλέποντες και ζηλούντες προθυμούνται να ρυθμίζωσιν εαυτούς»¹⁰⁵. Η διδασκαλία καθεαυτή είναι γι' αυτά άψυχος, παίρνει όμως ζωή και δραστηριότητα από τον δάσκαλο. Έτσι, συμπεραίνει, ενώ οι σπουδαστές των ανώτερων εκπαιδευτηρίων πείθονται κυρίως από τη διδασκαλία, στα δημοτικά σχολεία ο διδάσκαλος είναι αυτός που πείθεται¹⁰⁶.

Το έργο, που ο δάσκαλος οφείλει να φέρει εις πέρας, δεν παραλείπει να υπογραμμίσει και ο Βλάσιος Σκορδέλης, ο οποίος σε τρία μελετήματά του ασχολείται τόσο με γενικά όσο και με ειδικά ερωτήματα της εκπαίδευσης. Στα γενικά ερωτήματα ανήκουν: Το ερώτημα «τι εστί παιδαγωγία», το οποίο θέτει άμεσα, όπως ο Γαλάνης¹⁰⁷, και το ερώτημα ποια μπορεί να είναι η εθνική αγωγή. Ως ειδικά ερωτήματα θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν: Το ερώτημα για τις περιόδους αγωγής, τη διάρκειά τους και τα μέ-

τρα επίτευξης της εθνικής αγωγής και το ερώτημα «αν πρέπει να διδάσκηται το δημόσιον και ιδιωτικόν δόκαιον εν τοις δημοτικοίς σχολείοις»¹⁰⁸.

Η απάντηση του Σκορδέλη στο πρώτο γενικό ερώτημα, που ο ίδιος θέτει στο μελέτημά του «Το έργον της παιδαγωγίας»¹⁰⁹ ξαφνιάζει ενδεχομένως κάθε αναγνώστη, γιατί συνδέει την παιδαγωγία με τη φιλοσοφία του δικαίου και συγκεκριμένα με την επίτευξη του δικαίου μέσω της νομοθεσίας. Κατά τον Σκορδέλη η παιδαγωγία αποτελεί «το θετικόν μέρος της νομοθεσίας», γιατί, όπως εξηγεί στη συνέχεια, «ενώ η νομοθεσία προτίθεται διά της τιμωρίας να επαναφέρη την υπό του εγκλήματος διαταραττομένην κοινωνικήν και ηθικήν αρμονίαν, η παιδαγωγία αγωνίζεται να στερεώση την αρμονίαν ταύτην διά της ηθικής μορφώσεως των νέων μελών αυτής και να εξασφαλίση την επί της αρετής εδραζομένην ευδαιμονίαν των πολιτών και την πρόοδον της πολιτείας»¹¹⁰.

Ο άνθρωπος ανήκει, όπως προστίθεται, «πρώτον εις οικογένειαν και δεύτερον εις έθνος», ενώ «η υψηλή της ανθρωπότητας ιδέα πραγματοποιείται, εάν μορφωθώσι κατά μέρος αγαθοί άνθρωποι, χρηστοί πολίται»¹¹¹. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο η παιδαγωγία δεν μπορεί «να ήναι κοσμοπολιτική τις», αλλά θα πρέπει «να φέρη εθνικόν χαρακτήρα», αφού «ουδείς δύναται να υψωθεί εις την ιδέαν της ανθρωπότητας, εάν μη πρότερον γένηται μέλος υγιές και χρηστόν της κοινωνίας, της μερικής πολιτείας, εις ήν εκ γενετής ανήκει»¹¹².

Ωστόσο, για να «αποφέρει καρπούς» το έργο της παιδαγωγίας θα πρέπει να αρχίζει από την παιδική ηλικία «ως προκαταρτική τις εργασία»¹¹³ και, προπάντων, να «ανατεθεί εις τον διδάσκαλον», κύριο έργο του οποίου πρέπει να είναι «το να παιδαγωγή τους παίδας, να μορφώνη το ήθος αυτών και ούτω να παρασκευάζη τον ηθικόν και θρησκευτικόν χαρακτήρα των μελλόντων πολιτών»¹¹⁴. Αυτή η παιδαγωγία «δύναται», κατά τον Σκορδέλη, να δοθεί δια των σχολείων, όμως «μερικώτερον δια του δημοτικού σχολείου», του οποίου ο σκοπός είναι διττός: Η «του ήθους των παιδων» διάπλαση και διαμόρφωση και η πνευματική ανάπτυξή τους¹¹⁵.

Ο ελληνικός λαός, παρατηρεί ο Σκορδέλης, «παιδαγωγίας προ πάντων

ανάγκην έχει, όπως εισέλθῃ εἰς τὴν οδὸν τῆς ἀληθοῦς προόδου»¹¹⁶· καὶ συμπληρώνει: «ἐν ὅσῳ ὁ λαὸς μένει ἀπαιδαγωγῆτος, οὔτε τὰ πανεπιστήμια καὶ αἱ Ἀκαδημίαι ὠφελοῦσιν», ἀν μάλιστα αὐτὰ μείνουν «ὅπως ἔχουσι ταῦτα ἐπὶ τοῦ παρόντος» τότε ἴσως νὰ γίνονται «κακοῦ πρόξενα»¹¹⁷. ΓΙΑ τὸν Σκορδέλλη μόνον «ὁ ὑπὸ τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ ζήλου ἐμπνεόμενος διδάσκαλος καὶ παιδαγωγός», μπορεῖ νὰ ἐπεκτείνει τὴν εὐεργετικὴν αὐτοῦ ἐπίδρασιν ἐπὶ ὅλην τὴν κοινωνίαν, γινόμενος» ἔτσι «ἀληθὴς ἀναμορφωτὴς τοῦ λαοῦ» καὶ εκπληρώνοντας «τὴν ὑψηλὴν ἀποστολὴν τοῦ Ἑλληνικοῦ παιδαγωγοῦ»¹¹⁸.

Με διαφορετικὸ ὀρισμὸ τῆς αγωγῆς ἀρχίζει ὁ Σκορδέλλης τὴν ἀπάντησή του στο δεῦτερο γενικὸ ἐρώτημά του, ποῖα, δηλαδή, μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἐθνικὴ αγωγή, γιὰ τὴν ὁποία μίλησε, καὶ στο κείμενο, ποῦ παρουσιάσαμε. Αγωγή εἶναι, ὅπως ὀρίζει στο μελέτημά του ποῦ δημοσιεύτηκε στὸν δέκατο τρίτο τόμο τοῦ Πλάτωνα, «οδηγία τῆς τοῦ ἥπτονος ὑπὸ τοῦ κρείττονος πρὸς ἐπίτευξιν σκοποῦ τινος, καὶ ἐν τῇ κοινωνικῇ καὶ πολιτικῇ ἐκδοχῇ τῆς λέξεως, πρὸς ἐπίτευξιν τῆς κοινῆς εὐδαιμονίας, στηριζομένης ἐπὶ τῆς ἀρετῆς»¹¹⁹.

Γι' αὐτὸ καὶ «ἡ αγωγή οὔτε δύναται οὔτε πρέπει νὰ περιορίζηται εἰς τὰ ἔτη τῆς ἐκπαιδεύσεως»¹²⁰. Παρ' ὅλα αὐτὰ, ὁ ἴδιος δὲν παραλείπει νὰ διακρίνει τρεῖς περιόδους τῆς αγωγῆς καὶ ἔτσι νὰ υπεισέλθῃ καὶ στὴν ἐξέταση ἐιδικῶν ἐρωτημάτων, ποῦ ἀπασχολοῦσαν τὴν ἐλληνικὴ γενικὰ διάνοησιν κατὰ τὰ τέλη τοῦ 19^{ου} αἰῶνα. Πρόκειται α) γιὰ τὴν περίοδο τῆς «πρώτης αγωγῆς», «τῆς ἐν τῷ οἴκῳ (μέχρι τοῦ 5^{ου} ἢ 6^{ου} ἔτους)», γιὰ τὴν ὁποία σημειώνει ὅτι «ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ χαρακτήρος, τῶν γνώσεων καὶ τῆς παιδαγωγικῆς ἱκανότητος» τῶν γονέων «καὶ ἰδίᾳ τῆς μητρὸς»¹²¹, β) γιὰ τὴν περίοδο τῆς μετ' αὐτῆς ἀκολουθοῦσας αγωγῆς (6–12 ἢ 14 ἐτῶν), ἡ ὁποία ἀποτελεῖ «κυρίως ἔργον τῶν σχολείων»¹²² καὶ γ) γιὰ τὴν «μετ' αὐτὴν τρίτην περίοδον» τὴν «περιλαμβάνουσαν ὅλον τὸν ὑπόλοιπον βίον τοῦ ἀνθρώπου», ἡ ὁποία «ὑπόκειται ... κυρίως εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῆς κοινωνίας»¹²³.

«Παρ' ἡμῖν», διαπιστώνει στὴ συνέχεια ὁ Σκορδέλλης, «ἡ αγωγή κωλαίνει καὶ κατὰ τὰς τρεῖς ταύτας περιόδους»¹²⁴ καὶ μάλιστα γιὰ δύο λόγους: Γιατί «ἡ κατ' οἶκον αγωγή σχεδὸν ἐμνηδενίσθῃ»¹²⁵ καὶ γιατί «τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα ἐξησθένῃ καὶ οὐδαμῶς ἐπιδρά ἐπὶ τοῦ ἥθους καὶ τῶν διαθέ-

σεων της ψυχής»¹²⁶. Το ίδιο παρατηρεί και για την «περίοδο της παιδεύσεως», που αποτελεί έργο των σχολείων, για την οποία γράφει χαρακτηριστικά: «Παρ' ημίν δυστυχώς η παιδείσις κατήντησε τυπική και ούτως ειπείν κερδοσκοπική τις επιχείρησις» - μία κατάσταση, που κατά την άποψή του «προέρχεται βεβαίως εκ της αμεθόδου και αψύχου διδασκαλίας»¹²⁷. Για το λόγο αυτό θα πρέπει η διδασκαλία «άρδην να μεταβληθή», οι δασκαλοι «να μορφωθώσι επί άλλων αρχών» και επιπλέον να «ζητηθή και ν' αναπτυχθεί ενδιαφέρον, ενθουσιασμός προς ανακαίνησιν, προς πρόοδον γενναίαν επί τα πρόσω»¹²⁸.

Για τη δημιουργία ιδιαίτερα του ενθουσιασμού, η ύπαρξη του οποίου θα αναπερώσει την «παρ' ημίν» αγωγή¹²⁹, ο Σκορδέλης προτείνει την προβολή των αρχαίων προγόνων μας ως προτύπου, στους οποίους «πλείστοι θεσμοί απέβλεπον εις το να διατηρώσι πάντοτε ακμαίον το εθνικόν αίσθημα, το σέβας προς τα πάτρια, τον ενθουσιασμόν προς τα προγονικά κατορθώματα κ.λ.π.»¹³⁰ - θεσμοί για τους οποίους απορεί πως «οι νομοθέται ημών... δεν ενθυμήθησαν.... να συμπεριλάβωσιν εν τη νεωτέρα του έθνους νομοθεσίαν»¹³¹.

Στη συνέχεια προτείνει μάλιστα «μέτρα...μικρά», τα οποία έχουν το προτέρημα «να είναι καθαρώς εθνικά... δυνάμενα να επιδράσωσι σωτηριωδώς επί του ήθους όχι μόνο των νέων αλλά και των ανδρών»¹³². Τα μικρά αυτά μέτρα είναι η τέλεση «χάριν των παιδων» μιας θρησκευτικής και πολιτικής τελετής¹³³, την οποία θα συνεξετάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο, και μία γιορτή ορκωμοσίας όσων πολιτών συμπληρώνουν το 21^ο έτος της ηλικίας και αποκτούν πολιτικά δικαιώματα¹³⁴.

Το δεύτερο ειδικό ερώτημα, που αφορά την διδασκαλία «εν τοις δημοτικοίς σχολείοις» του δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου, απασχόλησε τον Σκορδέλη στην «παιδαγωγική ομιλία», που εκφώνησε σε ειδική συνεδρία του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου και δημοσιεύτηκε στον *Πλάτωνα* τον Δεκέμβριο του 1880¹³⁵.

Η θέση του Σκορδέλη στο ζήτημα αυτό είναι αρνητική και διατυπώνεται έμμεσα στην αρχή κίολας της ομιλίας του, καθώς παρατηρεί ότι η θε-

τική απάντηση του ερωτήματός του θα σημάνει την «εισαγωγή δύο επιστημών εις τα δημοτικά σχολεία», και κατά συνέπεια την μετατροπή κάθε δημοτικού σχολείου σε «Πανεπιστήμιο εν μικρογραφία»¹³⁶. αυτό όμως, όπως επισημαίνει στη συνέχεια, έρχεται σε αντίθεση με το έργο του δασκάλου, το οποίο δεν είναι να «πλέκωμεν στεφάνους των επιστημών και της παιδείας εν γένει» και να ζητούμε την εισαγωγή πότε αυτής και πότε άλλης επιστήμης, αλλά να «εχώμεθα απρίξ», δηλαδή αδιαλλείπτως, του σκοπού του δημοτικού σχολείου και προς τούτο να κανονίζουμε τον κύκλο των διδασκτέων μαθημάτων¹³⁷. Κατά την άποψή του, η κύρια εργασία στο σχολείο, είναι «να αναπτύξωμεν δύναμιν τινα, δυναμένην να ενεργήση», γιατί, όπως τονίζει χαρακτηριστικά, πρέπει να ομολογήσουμε ότι είναι κακό πράγμα η αμάθεια, αλλά πολύ «χειρότερον θηρίον» για τα παιδιά είναι η ημιμάθεια και «το δοκείν τινα είναι τι», ενώ δεν είναι¹³⁸.

Το ζήτημα αυτό, που απασχολεί το σύλλογο αλλά και την εν γένει εκπαιδευτική κοινότητα, πρέπει κατά τον Σκορδέλη, να εξετασθεί από «τρεις επόψεις»: α) Από την άποψη της χρησιμότητας και της αξίας, β) από την άποψη της διδασκαλίας των προτεινόμενων μαθημάτων και γ) από την άποψη του σκοπού του δημοτικού σχολείου¹³⁹. Η τριπλή αυτή εξέταση κορυφώνεται στο βασικής σημασίας ερώτημα ποιος είναι ο σκοπός και με τα λόγια του Σκορδέλη «τις ο σκοπός του δημοτικού σχολείου»¹⁴⁰. η δική του απάντηση στο ερώτημά του είναι κατηγορηματική καθώς τονίζει ότι η «δημοτική παιδεία κύριον και μόνον σκοπόν έχει την διαμόρφωσιν του ηθικού χαρακτήρος και την πνευματικήν ανάπτυξιν των παιδών»¹⁴¹. Για την επίτευξη του σκοπού αυτού, είναι, ωστόσο, ανάγκη, α) ν' αποφεύγεται καταρχήν κάθε μηχανική και χωρίς συνείδηση εργασία, η οποία συντελεί στη νέκρωση του ενδιαφέροντος¹⁴², και β) να μην χρησιμοποιούνται ακατάλληλες έννοιες, οι οποίες δεν οδηγούν την αντίληψη του παιδιού, αλλά, αντίθετα, απομακρύνουν κάθε παιδί από τον πνευματικό κύκλο τους¹⁴³.

Αν το τελευταίο ερώτημα, που απασχόλησε τον Σκορδέλη, φαντάζει να' ναι μάλλον ρητορικό παρά πραγματικό, η αναφορά του στον «εθνικό χαρακτήρα» της αγωγής στο κείμενό του για «Το έργο της παιδαγωγίας»

μας αποκαλύπτει ένα από τα πλέον καίρια προβλήματα, για την επίλυση του οποίου κατέθεσαν τις απόψεις τους αρκετοί συνεργάτες του *Πλάτωνα*, πότε στις Γενικές Συνελεύσεις του Διδασκαλικού Συλλόγου και πότε εκτός συνελεύσεων με τη μορφή ειδικών μελετημάτων τους. Το πρόβλημα του «εθνικού χαρακτήρα» της αγωγής δεν προέκυψε, βέβαια, ξαφνικά· θα μπορούσαμε μάλιστα να το συνδέσουμε με την αναζήτηση ταυτότητας του Γένους εκ μέρους των σημαντικότερων εκφραστών του στο επίπεδο της διανόησης, οι απαρχές του οποίου εντοπίζονται με βεβαιότητα τουλάχιστον στα χρόνια του ύστερου Διαφωτισμού. Η αναζήτηση εντάθηκε στα χρόνια μετά την Επανάσταση και την αναγνώριση της Πατρίδας των Ελλήνων ως ανεξάρτητου κράτους και, θα προσθέταμε, μετά την προβολή ως στοιχείων της ταυτότητας χαρακτηριστικών, που είχαν την προέλευσή τους πότε στην ελληνική αρχαιότητα και πότε στην ιδιαιτερότητα του εκκλησιαστικού δόγματος της ορθόδοξης Εκκλησίας. Το πνεύμα αυτό αντικατοπτρίζει με περισσή ενάργεια, για παράδειγμα, το κείμενο του Αριστείδη Σπαθάκη, που ο ίδιος ανέπτυξε στην 11^η ειδική συνέλευση του Συλλόγου, η οποία πραγματοποιήθηκε στις 11 Μαρτίου 1884 με κύριο θέμα την «εν τω σχολείω εθνικήν των Ελληνοπαίδων μόρφωσιν»¹⁴⁴.

Κατά τον Σπαθάκη η θρησκεία και ο εθνισμός αποτελούν «τους δύο πόλους του ανθρωπίνου άξονος», γιατί, όπως εξηγεί, η μεν «θρησκευτικότης» ορίζει τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι συνδέονται με τον ύψιστο δημιουργό, η δε «εθνικότης» ορίζει τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι συνδέονται μεταξύ τους¹⁴⁵. Πρέπει μάλιστα, τονίζει, «αμφότερα τα στοιχεία ταύτα ενωρίς να καλλιεργηθώσι παρά τοις ανθρώποις, όπως ούτοι δυνηθώσι να καταλάβωσι ωρισμένην εν τη ανθρωπότητι θέσιν και συντελέσωσιν εις την παγκόσμιον αρμονίαν»¹⁴⁶.

Έτσι, η εθνική αγωγή των Ελλήνων ορίζεται από τον Σπαθάκη ως «η εκ του χαρακτήρος αυτών πηγάζουσα» αγωγή, «η κατ' αυτόν κανονιζομένη και προς ευδαιμονίαν αυτών τε και της ανθρωπότητος καθόλου συντελούσα»¹⁴⁷. Για να διακριβωθεί, ωστόσο, ο ελληνικός χαρακτήρας και για να ρυθμιστεί η «εθνική των Ελλήνων αγωγή» θα πρέπει να εξετασθεί πρώτα ο

βίος των Ελλήνων - ο οικογενειακός, ο επιστημονικός, ο τεχνικός, ο θρησκευτικός και ο πολιτικός¹⁴⁸.

Στη συνέχεια, ο Σπαθάκης, αφού αναλύσει διεξοδικότερα τις βασικές απόψεις του για τον βίο του Έλληνα καταλήγει στο εξής συμπέρασμα: Τα στοιχεία που απαρτίζουν τον εθνικό χαρακτήρα του είναι «εν μεν τω οικογενειακώ βίω η φιλοσοργία, εν δε τω επιστημονικώ η φιλομάθεια, εν δε τω τεχνικώ η καλλιαισθησία, εν δε τω θρησκευτικώ η ευσέβεια, εν δε τω πολιτικώ η φιλελευθερία»¹⁴⁹. Τα στοιχεία όμως αυτά, επισημαίνει, για να «φθάσωσι και νυν εις τον βαθμόν, εις όν προήχθησαν παρά τοις αρχαίοις Έλλησιν,, χρήζουσιν ού μόνον μεγίστης επιμελείας, αλλά και διηνεκούς επιτηρήσεως»¹⁵⁰. Για το λόγο αυτό, ο Σπαθάκης, στρέφεται προς όλους εκείνους που έχουν άμεση σχέση με την προαγωγή του χαρακτήρα του Έλληνα και «παρακελεύεται»: Τους γονείς να έχουν στενή σχέση με τα παιδιά τους, να διατηρούν αυστηρότερα τα οικογενειακά ήθη και έθιμα, τις εορτές και παραδόσεις και να περιφρονούν τα «οθνεία στοιχεία», τα οποία απειλούν την ελληνική οικογένεια, ώστε να προάγουν έτσι, το συναίσθημα της φιλοσοργίας¹⁵¹. Τους δασκάλους να έχουν ως καθήκον όχι μόνο τον νο των μαθητών, αλλά να διαπλάθουν και να αναπτύσσουν και την καρδιά τους, έτσι ώστε να υποθάλπουν και να δυναμώνουν την φιλομάθεια των παιδιών¹⁵². Τους ιερείς να διδάσκουν συνεχώς τους Έλληνες από τον άμβωνα την αλήθεια της θείας μεγαλειότητας και να κατηχούν κατ' οίκον τα παιδιά τους, ώστε να προάγουν το ευσεβές φρόνημα¹⁵³. Τους «ιθύντορας» της ελληνικής πολιτείας τέλος να τηρούν με «θρησκευτική ευλάβεια» τους νόμους του κράτους, να εξασφαλίζουν τα δικαιώματα του πολίτη, να μη παραβιάζουν την συνείδησή του και να κρατούν συνεχώς την πλάστιγγα της δικαιοσύνης, ώστε να προάγουν έτσι το φιλελεύθερο πνεύμα του Έλληνα¹⁵⁴.

Με την παρατήρηση ότι ο ελληνικός χαρακτήρας απειλείται να καταστραφεί «εκ των επιδραμόντων εις τον ελληνικόν βίον οθνείων και ανθελληνικών στοιχείων», από τα οποία κυριώτερα είναι οι γλωσσικοί ξενισμοί, οι φράγκικοι χοροί, οι φράγκικες θεατρικές παραστάσεις και η πολυτέλεια¹⁵⁵, ο Σπαθάκης συνεχίζει τις παραινέσεις του προς τους Έλληνες με τις

εξής προτροπές: Πρώτον να καθарίσουν την γλώσσα από κάθε ξενικό στοιχείο «λαλούντες και γράφοντες κατά το πνεύμα της ελληνικής γλώσσας», γεγονός που απαιτεί ενδελεχή μελέτη των ελληνικών συγγραμμάτων¹⁵⁶· δεύτερον να «αποσκορακίσωσι» τους άσεμνους χορούς των Φράγκων και να χορεύουν πάντα τους εθνικούς χορούς, που φέρουν τον «τύπον της ευσημιοσύνης και σεμνοπρεπείας»¹⁵⁷· τρίτον να απομακρύνουν από την θεατρική σκηνή τους «ασέμνους κορδακισμούς και τας ηθοφθόρους» παραστάσεις των Φράγκων και να ανεβάζουν ελληνικά δράματα, τα οποία είναι γραμμένα ελληνικά, έχουν ελληνική υπόθεση και διατηρούν έτσι γνήσιο και ακμαίο το ελληνικό πνεύμα¹⁵⁸· τέταρτον να «αποπτύσωσι» κάθε είδος πολυτέλειας «έξωθεν επερχομένης και επαπειλούσης να μολύνη και νοθεύση» τον ελληνικό βίο και να «εγκολποθώσι την έμφυτον τω ελληνικώ έθνει και σωτήριον λιτότητα και απλότητα»¹⁵⁹.

Στην επόμενη συνεδρίαση του συλλόγου της 30^{ης} Μαΐου 1884, ο Σπαθάκης παίρνει ξανά τον λόγο για το ίδιο θέμα για να απαντήσει στο ερώτημα το οποίο ο ίδιος έθεσε, δηλαδή «ποία είναι τα μέσα δι' ών δύναται το σχολείον να καλλιεργήσῃ τας ανωτέρω μνημονευθείσας αρετάς, τας απαρτιζούσας τον ελληνικόν χαρακτήρα, και πως δύναται ο διδάσκαλος να καταστήσῃ τους παίδας φιλοστόργους και φιλοπάτριδας, φιλομαθείς και φιλοκάλους, φιλοθρήσκους και φιλελευθέρους»¹⁶⁰.

Τα μέσα, κατά τον Σπαθάκη είναι πολλά και διάφορα, άλλα πρακτικά και άλλα θεωρητικά. Το μεν ελληνικό σχολείο μορφώνει εθνικώς όταν «επί τη βάσει των έκπαλαι εν τω ελληνικώ έθνει επικρατούντων ηθών και εθίμων» καλλιεργεί στις καρδιές των νέων τις αρετές αυτές, ο δε δάσκαλος, κατορθώνει όλα αυτά, με την πατρική διδασκαλία, η οποία εμπνέει στις ψυχές των νέων την αγάπη προς το αληθές, το καλό και το αγαθό¹⁶¹. Αυτό το επιτυγχάνει με τους εξής τρόπους: 1) Με την κατάδειξη των κυριότερων στοιχείων που απαρτίζουν τον εθνικό χαρακτήρα του Έλληνα και τη διέγερση του σεβασμού προς αυτά¹⁶². 2) Με την «εμβριθή» καλλιέργεια της νεώτερης ελληνικής γλώσσας σύμφωνα πάντα με την αρχαία¹⁶³. 3) Με την άφθονη και επαγωγική διδασκαλία των ελληνικών συγγραμμάτων, πεζών

και ποιητικών, και την κατ' αυτόν τον τρόπο μύηση στο ελληνικό πνεύμα¹⁶⁴. 4) Με την μετάδοση ακριβέστατων γνώσεων για το ελληνικό έδαφος και τον ελληνικό βίο, από όλες τις απόψεις¹⁶⁵. 5) Με την συχνή μελέτη βιβλίων που θα εμπνέουν στην ψυχή των νέων ελληνοπρεπές φρόνημα¹⁶⁶. 6) Με τη συχνή επίσκεψη ιστορικών τοποθεσιών, αλλά και με την συχνή θέα και μελέτη εθνικών καλλιτεχνημάτων και κειμηλίων, τα οποία θα αναπτύσσουν την αίσθηση του καλού και θα διεγείρουν τον εθνικό ενθουσιασμό¹⁶⁷. 7) Με την συχνή παράσταση δραμάτων που θα έχουν ελληνική γλώσσα και ελληνική υπόθεση¹⁶⁸. 8) Με το συχνό τραγούδι τραγουδιών με εθνική μελωδία και υπόθεση¹⁶⁹. 9) Με την σωματική άσκηση συνδεδεμένη με μουσική εθνικών χορών¹⁷⁰.

Στις θέσεις και απόψεις του Σπαθάκη, που εν μέρει ή εν όλω διατυπώνονται και στα χρόνια μας από χείλη φορέων εξουσίας, αντιπαρέθεσε ο Ιωάννης Γ. Θεοδωρόπουλος, τη δική του θεώρηση της τρέχουσας τότε εκπαιδευτικής πράξης.

Το ζήτημα της εθνικής μόρφωσης των παιδιών, εξαρτάται κατά τη γνώμη του Θεοδωρόπουλου αποκλειστικά από την κατάσταση των σχολείων του έθνους, γιατί, όπως εξηγεί, οι «παιδες ... θέλουσιν μορφωθή την εθνικήν μόρφωσιν» μόνον όταν μορφωθούν «οπωσδήποτε καλώς εν τοις δημοτικοίς σχολείοις, βέλτιον δε και όσον δει μορφούμενοι εν τοις ελληνικοίς και εν τοις γυμνασίοις και εν τω Πανεπιστημίω ως άριστα»¹⁷¹. Γι' αυτό και υποδεικνύει, τα κατ' αυτόν «μέσα διορθώσεως» ξεκινώντας από το δημοτικό σχολείο. Ως πρώτο μέσο θεωρεί την μόρφωση ελλήνων διδασκάλων, οι οποίοι θα διδάξουν στα ελληνικά σχολεία' για το λόγο αυτό προτείνει «να οργανωθή εν τη φιλοσοφική σχολή του Πανεπιστημίου παρά το φιλολογικόν φροντιστήριον *διδασκικόν φροντιστήριον*, εν ώ να ασκώνται οι τελειόφοιτοι της σχολής ταύτης εις το πώς δει διδάσκειν»¹⁷². Ως δεύτερο μέσο προτείνει την «ενδελεχή εποπτεία επί των σχολείων» και μάλιστα σε απρόοπτες περιστάσεις, ώστε «δι' εποπτείας δικαίας και ανεπηρέαστου και η φιλοτιμία των φιλοπόνων και ικανών διδασκάλων» να «εξάπτεται και ο ζήλος των ολιγώρων περί το καθήκον έχόντων» να «παρορμάται»¹⁷³. Ως τρίτο και

σπουδαιότερο μέσο προβάλλει την αύξηση του μισθού των διδασκάλων και ζητά από την Κυβέρνηση όπως «τάχιστα ανταμείψη τούτους αναλόγως των σημερινών περιστάσεων, ίνα λαβόντες άνεσιν ούτοι εγκύψωσι μετά μείζονος ζήλου ου μόνον εις το έργο των, αλλά και εις μείζονα εαυτών βελτίωσιν δια της μελέτης των εν τη επιστήμη προόδων»¹⁷⁴. Ως τέταρτο μέσο για την διόρθωση των σχολείων, αλλά και την γενική ηθική κατάσταση των παιδιών και κυρίως των εφήβων ζητά τη σύσταση παιδονομίας για την επιτήρηση της σπουδάζουσας νεολαίας και εκτός σχολείου. Την εκτός σχολείου επιτήρηση θεωρεί μάλιστα τόσο αναγκαία «προς την των ηθών χρησιότητα και αγνότητα» όσο και την διοικητική αστυνομία για την τήρηση της τάξης των μεγαλουπόλεων¹⁷⁵. Και, τέλος, ως πέμπτο και μάλιστα δραστικό μέσο, υποδεικνύει τη «διέγερση» των γονέων για την μέριμνα και φροντίδα των παιδιών τους ως μαθητών¹⁷⁶. Για την αποτελεσματικότερη απόδοση αυτού του μέσου προτείνει μάλιστα οι γονείς δια νόμου να υποχρεώνονται να επισκέπτονται το σχολείο, στο οποίο φοιτούν τα παιδιά τους, τουλάχιστον μία φορά το μήνα, ώστε να συνεννοούνται με τους δασκάλους για την πρόοδό και την ηθική μόρφωσή τους¹⁷⁷.

Η απήχηση της επισήμανσης του Θεοδωρόπουλου για την ανάγκη αύξησης των μισθών των δασκάλων «ίνα λαβόντες άνεσιν ούτοι» εγκύψουν «μετά μείζονος ζήλου» και στο έργο τους και στη βελτίωση «εαυτών...δια της μελέτης των εν τη επιστήμη προόδων» ήταν, βέβαια, η αναμενόμενη. Στα πρακτικά της συνέλευσης καταγράφεται σχετικά: «Εάν η Κυβέρνησις πατρικώς μεριμνά υπέρ τε των σχολείων και υπέρ των κυριωτέρων της καλής τούτων καταστάσεως οργάνων, των διδασκάλων, ως τάχιστα πρέπει να ανταμείψη τούτους αναλόγως των σημερινών περιστάσεων, ίνα λαβόντες άνεσιν ούτοι εγκύψωσι μετά μείζονος ζήλου ου μόνον εις το έργον των, αλλά και εις μείζονα εαυτών βελτίωσιν δια μελέτης των εν τη επιστήμη προόδων.»¹⁷⁸

Η οικονομική διάσταση του επιπέδου τόσο των δασκάλων ως λειτουργών όσο και του έργου, που επιτελούσαν, δεν υπογραμμίστηκε μόνο από τον Θεοδωρόπουλο στην ειδική συνέλευση του Συλλόγου της 22ας Απριλίου 1884. Και σε άλλες τακτικές και ειδικές συνελεύσεις αναφέρθηκαν

μέλη του συλλόγου στην ανάγκη βελτίωσης των αποδοχών των δασκάλων¹⁷⁹. Στο κυρίως «παιδαγωγικό και φιλολογικό» και όχι συνδικαλιστικό όργανό τους, ωστόσο, ως κύριο μέλημά τους προβάλλεται η κάποτε – κάποτε συλλογική προσπάθεια ανεύρεσης λύσεων σε παιδαγωγικά κατεξοχήν ζητήματα, που αφορούν την εκπαίδευση των Ελληνοπαίδων σε όλες τις βαθμίδες. Έτσι εξηγείται και η εκ μέρους του συλλόγου συγκρότηση επιτροπών προς επίλυση τέτοιου είδους ζητημάτων.

Την ανάγκη συγκρότησης επιτροπών, τα μέλη των οποίων θα γνωμοδοτούσαν ύστερα από μελέτη, την επίλυση παιδαγωγικών ζητημάτων επεσήμανε κατά τη διάρκεια της συνεδρίας του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου της 28^{ης} Αυγούστου του 1878, ο καθηγητής του Βαρβακείου Λυκείου και συντάκτης του περιοδικού *Σωκράτης*, που κυκλοφόρησε το έτος 1874, Νικόλαος Γεωργιάδης¹⁸⁰, ο οποίος προχώρησε και στη διατύπωση της σχετικής πρότασης. Η πρότασή του, που έγινε δεκτή μετά από μια προσθήκη του Γ. Παπαβασιλείου, έχει ως εξής: «Συνίστανται ειδικαί επιτροπείαι εν Αθήναις και εν Πειραιεί και εν ταις επαρχίαις, όπου είναι δυνατόν, αίτινες έχουσι το καθήκον να μελετώσι ποικίλα ζητήματα αναγόμενα εις τον πνευματικόν του Συλλόγου σκοπόν, ως και εις τον οικονομικόν, να υποβάλλωσι δε τας προτάσεις των εις το Διοικητικόν Συμβούλιον, όπερ θέλει εισάγει ταύτας εις την συζήτησιν και επιψήφισιν των γενικών συνελεύσεων.»¹⁸¹ Στην ίδια συνεδρία συγκροτήθηκε μάλιστα η πρώτη πενταμελής επιτροπεία, στην οποία ανατέθηκε η διερεύνηση ενός ζητήματος, που φαίνεται να απασχολούσε ιδιαίτερα τον κλάδο: «Πώς πρέπει να διδάσκηται επιτυχώς η Ιστορία της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης» στα δημοτικά σχολεία¹⁸².

Τα μέλη της Επιτροπείας, την οποία αποτελούσαν οι Ιγνάτιος Μοσχάκης ως πρόεδρος, Βλάσιος Σκορδέλης, Μιλτιάδης Βρατσάνος, Π.Π. Οικονόμος και Ν. Αναστασίου ως μέλη¹⁸³, συμφώνησαν καταρχήν ότι σκοπός της διδασκαλίας της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης στο δημοτικό σχολείο δεν είναι η μετάδοση απλών ιστορικών γνώσεων, αλλά «η δι' αυτών θρησκευτική και ηθική μόρφωσις των παιδών»¹⁸⁴. Για το λόγο αυτό, «απε-

φάνθησαν ομοφώνως» ότι πρέπει αφ' ενός μεν να διδάσκονται μόνο εκείνα τα μέρη, τα οποία συμβάλλουν στη μόρφωση αυτή, αφ' ετέρου δε η μέθοδος διδασκαλίας – συνθετική ή αναλυτική- να επιλέγεται από «τον παιδαγωγικόν διδάσκαλον», ο οποίος μπορεί «να ποιήται της μιας ή της άλλης...»¹⁸⁵.

Παράλληλα, θεώρησαν χρήσιμο να συνοδεύσουν την πρότασή τους με «τινάς χρησίμους εις την διδασκαλίαν οδηγίας», οι οποίες απορρέουν από το πνεύμα της παιδαγωγικής επιστήμης και είναι: 1) Η διδασκαλία της Ιεράς Ιστορίας θα πρέπει να γίνεται πάντοτε ανάλογα με την αντίληψη των παιδιών· στις κατώτερες τάξεις, ο δάσκαλος οφείλει να διηγείται την ιερά ιστορία σε γλώσσα απλή, χωρίς περιττά λόγια, ώστε τα ηθικά συμπεράσματα πρέπει να προκύπτουν μετά από την κατά το δυνατόν πλήρη κατανόηση εκ μέρους των μαθητών των όσων έχει διηγηθεί. Στις ανώτερες τάξεις μάλιστα η διδασκαλία της Ιεράς ιστορίας θα πρέπει να γίνεται «επί τη βάσει εγχειριδίου συντεταγμένου παιδαγωγικώς»¹⁸⁶. 2) Κατά τη διδασκαλία του μαθήματος της Ιεράς ιστορίας θα πρέπει να επιδιώκεται η «αισθητοποίησης» των αντικειμένων της «είτε δι' εικόνων είτε επί γεωγραφικών χαρτών, είτε και επί του μαυροπίνακος»¹⁸⁷. 3) Η διδασκαλία του μαθήματος πρέπει να γίνεται με τρόπο που να ευχαριστεί τον μαθητή, ενώ ταυτόχρονα να τον οδηγεί στην ανακάλυψη των χριστιανικών αρετών του δασκάλου¹⁸⁸.

Οι οδηγίες αυτές, φρονούν τα μέλη της Επιτροπείας, τότε μόνο «θα τελεσφορήσωσι», όταν μορφωθούν δάσκαλοι ικανοί να εκπληρώσουν τον «μέγα και υψηλόν σκοπόν», τον οποίον το δημοτικό σχολείο «προτίθεται εν τοις καθ' ημάς χρόνοις»¹⁸⁹.

Το ίδιο ζήτημα μελέτησε από διαφορετική σκοπιά και μια άλλη επιτροπεία, στην οποία ανετέθη να υποβάλλει «εις το Συμβούλιον την προς λύσιν... προεισαγωγικήν γνώμη αυτής» του προβλήματος, που στη συνεδρία του Απριλίου 1882¹⁹⁰ διατυπώθηκε ως εξής: «Δια τίνων μέσων και τρόπων δύναται να επιτευχθή ουχί εν λόγοις, αλλ' εν τω ήθει η θρησκευτική και εθνική των Ελληνοπαίδων μόρφωσις εν τω σχολείω συμφώνως τη προγονική αγωγή, τη χριστιανική διδασκαλία και τω πνεύματι του αληθούς

πολιτισμού;»¹⁹¹.

Η Επιτροπεία, που είχε ως πρόεδρο τον Χρήστο Παπαδόπουλο και ως μέλη τον Μιλτιάδη Βρατσάνο και τον Ιωάννη Ε. Μεσολωρά, ξεκίνησε την εισήγησή της προς το Συμβούλιο του Συλλόγου με την ανάδειξη των δύο ειδών αληθειών που «περιλαμβάνει» η θρησκεία». Στο πρώτο είδος ανήκουν οι αλήθειες για την «ημετέραν ανάγκην» του θρησκεύεσθαι, την ύπαρξη του Θεού και την σχέση του με την ανθρωπότητα· στο δεύτερο είδος οι αλήθειες, που «αφορούν» τις απαιτήσεις του Θεού «προς ημάς» με την μορφή των δέκα εντολών και εκείνες που αναφέρονται στην εκκλησιαστική κοινότητα¹⁹². Οι πρώτες αλήθειες, όπως διευκρινίζεται, αποτελούν αντικείμενο της θρησκευτικής διδασκαλίας, ενώ οι άλλες αντικείμενο της ηθικής διδασκαλίας¹⁹³.

Χωρίς να αρνείται κανείς, όπως τονίζεται χαρακτηριστικά, ότι «η ηθική γνώσις ευρίσκεται εν στενωτάτη συναφεία με την θρησκευτικήν» και ότι «αι ηθικαί ιδέαι» θα πρέπει να αναπτύσσονται «ασχέτως προς τας θρησκευτικάς, ίνα μη το κύρος και η αυθεντία προτρέχωσι της ιδίας κρίσεως και παραβλάπτηται ούτω η ηθική ανάπτυξις και η καθαρότης της ηθικής θεωρίας», είναι ανάγκη να «ζητηθώσι» πρώτα τα μέσα της ηθικής μόρφωσης και ύστερα τα αντίστοιχα της θρησκευτικής μόρφωσης¹⁹⁴. Καταγράφονται μάλιστα και οι συγκεκριμένες αρχές της ηθικής μόρφωσης του παιδιού. Πρόκειται: α) για την προαγωγή της ηθικής μόρφωσης του μαθητή όχι μόνο με την ηθική διδασκαλία και αγωγή, αλλά με την θεωρητική μόρφωση¹⁹⁵· β) για την καλλιέργεια της ηθικής κρίσης του παιδιού «εν απλαίς ηθικαίς σχέσεσιν», η ουσία των οποίων δεν πρέπει να μεταδίδεται σ' αυτό με αφηρημένη μορφή αλλά «να ευρίσκηται υπ' αυτού και ν' αναπτύσσεται εκ των υπ' αυτού εποπτευομένων μερικών περιπτώσεων»¹⁹⁶· γ) για την παιδαγωγική ενέργεια του δασκάλου, που πρέπει «να επεκτείνεται εις πάσας τας περιστάσεις, εν αίς πρόκειται περί του φρονήματος και του χαρακτήρος» του μαθητή σε όλο το σχολικό του βίο¹⁹⁷· δ) για το αξίωμα του δασκάλου να «χορηγεί» σε όλα τα παιδαγωγικά μέσα της σχολής την «προσθήκουσαν δύναμιν», γιατί μόνο η πλήρης αφοσίωση του δασκάλου στον ηθικό προο-

ρισμό του βίου μπορεί να διεγείρει και στον μαθητή «όμοιον ηθικόν φρόνημα»¹⁹⁸.

Τα μέσα που προτείνονται για την θρησκευτική μόρφωση των παιδιών και που η αλληλουχία τους αναδεικνύει ότι το καθένα τους, είτε ως προϋπόθεση του επόμενου, είτε ως λογικό προϊόν του προηγούμενου, είναι: α) Η θεμελίωση και η ενίσχυση της πίστης «δια της ισχυράς και ισορρόπου αναπτύξεως και καλλιέργειας συμπάσης της μορφώσεως του ανθρώπου», ώστε ο μαθητής να αποκτήσει τη γνώση «της απολύτου αξίας του ηθικού νόμου»¹⁹⁹. β) Η ανάδειξη της ιστορικής βάσης της χριστιανικής πίστης, που είναι ο βίος, η διδασκαλία και τα πάθη του Σωτήρος, αλλά και οι πράξεις των ευσεβών ανδρών. Η γνώση των βασικών θρησκευτικών ιδεών θα ενδυναμώσει και θα στερεώσει την ανάγκη έκφρασης του θρησκευτικού συναισθήματος. Η έννοια του Θεού «εν τη αναφορά αυτού προς την ανθρωπότητα», πρέπει να διαπερνά όλες τις επιθυμίες, τις σκέψεις και τις πράξεις των ανθρώπων²⁰⁰. Σ' αυτό θα συντελέσει γ) ο θρησκευτικός βίος «εν τη σχολή», στην οποία ο μαθητής πρέπει «να κατίδη εν εαυτώ και παρά τοις άλλοις» τη δύναμη, που προέρχεται από την θρησκευτική κοινότητα, την κοινή λατρεία του Θεού και την κοινή προσευχή²⁰¹ και έτσι θα ολοκληρωθεί δ) η θεμελίωση της πίστης του μαθητή, που θα ενισχυθεί και από το παράδειγμα του δασκάλου²⁰². Ως προς αυτό σημειώνεται ότι αν οι «δήθεν πεποιοθήσεις» του δασκάλου βρίσκονται σε πλήρη αντίθεση προς τη ζωή του, ο μαθητής εύκολα το παρατηρεί με αποτέλεσμα να θεωρεί την πίστη όχι ως ψυχική δύναμη, αλλά ως άθροισμα προτάσεων, αληθινών μεν, χωρίς όμως επηρεασμό στην επιστήμη και στη ζωή²⁰³.

Όσο αναλυτικά περιγράφονται τα μέσα, από την εφαρμογή των οποίων τα μέλη της επιτροπείας αναμένουν οι Έλληνόπαιδες να μορφωθούν θρησκευτικά, τόσο συνοπτικά προβάλλονται τα μέσα για την επίτευξη της εθνικής μόρφωσης.

Κατά την άποψη της επιτροπείας κάθε αγωγή, που τείνει όχι σε αόριστα ιδανικά γενικής μόρφωσης του ανθρώπου, αλλά σε ορισμένους ηθικούς σκοπούς, «λαμβάνει εξ' ανάγκης ήδη αφ' εαυτής εθνικόν χαρακτή-

ρα»²⁰⁴. Όμως, όπως επισημαίνεται, για να γεννηθεί «αληθής εθνική μόρφωση» και «αληθές εθνικόν φρόνημα», δεν αρκεί η αγωγή να μεταδίδει απλά έτοιμες γνώσεις για το χαρακτήρα, τον προορισμό, την αποστολή και τα μεγαλουργήματα του έθνους, αλλά είναι ανάγκη ο μαθητής «ιδίοις όμμασι να εποπτεύση ταύτα και ούτω εμβαπτιζόμενος ...εις την εθνικήν κολυμβήθραν» να αισθανθεί ως μέλος του έθνους και να κατανοήσει τον υψηλό του προορισμό²⁰⁵. Αυτού του είδους η αγωγή, οφείλει συνακόλουθα να εισάγει το νέον «εις αμφοτέρας τας εκφάνσεις» του εθνικού πνεύματος, δηλαδή στη φιλολογία και στην ιστορία²⁰⁶. η εισαγωγή στην φιλολογία θα επιτευχθεί μέσω της γλώσσας, στην οποία είναι κατατεθειμένες οι θρησκευτικές και ηθικές έννοιες του έθνους, καθώς και η αντίληψη των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων²⁰⁷, η γνώση των οποίων θα επιτρέψει σε κάθε μαθητή να «ιδιοποιείται τας θυμικάς και ηθικάς ιδιότητες του έθνους του»²⁰⁸. Η εισαγωγή στην ιστορία θα επιτευχθεί με την εκμάθηση καταρχήν της γεωγραφίας, και στη συνέχεια των δρώμενων του πρακτικού βίου του έθνους στις όποιες εκφάνσεις του - στις εκκλησιαστικές, τις καλλιτεχνικές, τις εμπορικές και τις οικιακές²⁰⁹.

Το πρώτο μέρος του πρώτου ζητήματος, «ήτοι περί της εν σχολείοις θρησκευτικής μορφώσεως των νέων» επανέρχεται προς διερεύνηση και πάλι κατά την διάρκεια της συνεδρίας των μελών του Διδασκαλικού Συλλόγου στις 19 Φεβρουαρίου 1883. Σχετικές προτάσεις υπέβαλαν ο Αριστείδης Σπαθάκης, ο Ιωάννης Αργυριάδης και ο Γεώργιος Δέρβος, οι οποίοι και ζήτησαν από το Σύλλογο να λάβει κάποιες αποφάσεις. Οι προτάσεις τους δημοσιεύτηκαν στον πέμπτο τόμο του *Πλάτωνα*²¹⁰ και ήταν με τη σειρά που αναγράφονται οι ακόλουθες:

Οι προτάσεις του Σπαθάκη:

A) Για τη διδασκαλία του μαθήματος να εκλέγονται δάσκαλοι μορφωμένοι και παιδαγωγικά.

B) Να διδάσκονται εκείνα τα «μέρη» των μαθημάτων που περιέχουν την ακριβέστερη γνώση της χριστιανικής λατρείας.

Γ) Η θρησκευτική διδασκαλία να στοχάζεται κυρίως του «συναισθητικού της ψυχής» και να μορφώνει την καρδιά του παιδιού.

Δ) Οι δάσκαλοι να ασκούν «πρακτικώς» τα παιδιά για την εκπλήρωση των θρησκευτικών καθηκόντων.

Ε) Οι δάσκαλοι «να διάγουν βίον χριστιανικόν» εντός και εκτός σχολείου και

Στ) Όλα τα μαθήματα να υποστηρίζουν το θρησκευτικό συναίσθημα²¹¹.

Οι προτάσεις του Αργυριάδου:

Α) Η διδασκαλία να είναι τέτοια, ώστε οι νέοι «ήρεμα και κατά μικρόν να προβιβάζονται» στην κατά Χριστόν ηθική τελειότητα.

Β) Αυτή να περιλαμβάνει μόνο εκείνες τις αλήθειες και γνώσεις, τις οποίες ο εκπαιδευόμενος ως μέλος της Ορθοδόξου Εκκλησίας οφείλει να πιστεύει.

Γ) Η ίδια να μεταδίδει τις αλήθειες «κατά λόγον της διανοητικής των νέων αναπτύξεως», ούτως ώστε να «χωρεί» ο μαθητής από τα «ευκαταληπτότερα» στα «δογματικότερα» γνωρίζοντας την πίστη της Εκκλησίας αλλά και τις διαφορές αυτής από τις άλλες εκκλησίες.

Δ) Να υπάρχουν εικόνες κρεμασμένες στους τοίχους του σχολείου, όπου θα απεικονίζονται όσα οι μαθητές διδάσκονται από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη.

Ε) Οι μαθητές, αν είναι δυνατόν να μαθαίνουν μουσικά τα απολυτίκια των Κυριακών του έτους, των εορτών και άλλους ύμνους της Εκκλησίας.

Στη συνέχεια ο Αργυριάδης έθεσε μια σειρά προτάσεων που αφορούν τους φοιτητές των Θεολογικών σχολών, αλλά και τους δασκάλους των ιερών μαθημάτων, οι οποίοι πρόκειται να διδάξουν στα ελληνικά σχολεία²¹².

Οι προτάσεις του Δέρβου:

Α) Οι διδάσκαλοι να έχουν κατάλληλη θρησκευτική και χριστιανική

μόρφωση και άσκηση, οι μεν «δημοδιδάσκαλοι εν τοις διδασκαλείοις», οι δε «ελληνοδιδάσκαλοι εν θεολογικῷ κατηχητικῷ φροντιστηρίῳ ἐπὶ ἑξ μηνῶς»

Β) Η θρησκευτική εκπαίδευση των παιδιῶν να ανατεθεί σε «λόγιους και ηθικῶς μεμορφωμένους ἐγγάμους ιερεῖς»

Γ) Η εκλογή της θρησκευτικῆς ὕλης «κατὰ το ποῖόν και ποσόν και η διάταξις αὐτῆς» στις διάφορες τάξεις των σχολείων να γίνεται ἀπὸ λογίους και πεπειραμένους Θεολόγους και Παιδαγωγούς για τον καταρτισμὸ καλῶν ἐγχειριδίων

Δ) Τα παιδιά να ασκούνται πρακτικὰ για την εκπλήρωση των θρησκευτικῶν καθηκόντων, ὅπως εἶναι η προσευχή στο σπίτι, η συμμετοχή στα μυστήρια της Εκκλησίας κλπ. και

Ε) Η Κυβέρνηση «να εποπτεῖ ἐπὶ του τύπου, καταστέλλουσα τούτον, ὅταν υπερβαίνει τα ὅρια της ηθικῆς»²¹³.

Μετά την κατάθεση των προτάσεων των Σπαθᾶκη, Αργυριάδου και Δέρβου, που αφορούσαν κυρίως τη «μέση και κατωτέραν παιδείαν»²¹⁴, ἀλλὰ και των προτάσεων του Π. Κομνηνοῦ για την «ζωπύρῳσιν της Θεολογικῆς Σχολῆς του Πανεπιστημίου και των ἀλλων ιερατικῶν σχολείων»²¹⁵, η συνέλευση των μελῶν του Διδασκαλικοῦ Συλλόγου ἔλαβε την ἀπόφαση «ὅπως ἐκτυπωθῶσι και διανεμηθῶσι τοῖς ἐν Αθήναις και ἐν Πειραιεὶ ἐταίροις, ἵνα μελετήσαντες ταύτας...συνέλθωσιν εἰς συνέλευσιν και διατυπώσωσι το οριστικόν τελικόν ἐξαγόμενον ὡς ἀπόφασιν του Συλλόγου ἐπὶ του συζητηθέντος ζητήματος.»²¹⁶.

Δεν γνωρίζουμε τις συζητήσεις, που πιθανότατα ἀκολούθησαν στις συνελεύσεις και στις συνεδρίες των δασκάλων στα σχολεία της Αθήνας και του Πειραιά, οι διευθυντές των οποίων ἦταν ἀποδέκτες των ἀποφάσεων του Συλλόγου. Ὅποιες και να ἦταν, πάντως, ἐκεῖνο, που εὐκόλα διαπιστώνει κανεὶς ἀπὸ τη μελέτη των πρακτικῶν των συνελεύσεων του Συλλόγου Διδασκάλων, εἶναι ὅτι ἓνα ἀπὸ τα πλέον κυρίαρχα προβλήματα των ἀνησυχιῶν τους ὡς παιδαγωγῶν πρόβαλλε η ἐθνική και θρησκευτική ἀγωγή. Αὐτὸ το ἐπιβεβαιώνουν, ἄλλωστε, και κάποια κείμενα, οι συγγραφεῖς των οποίων

πέρα από τις όποιες περί αγωγής αντιλήψεις τους συνδέουν την επίτευξή της με το έργο, που οφείλουν να επιτελέσουν οι δάσκαλοι, ώστε οι μαθητές να γίνουν καλοί πατριώτες και καλοί χριστιανοί.

Τη γραμμή αυτή υπηρετούν ένθερμα με τα κείμενά τους ο Νικόλαος Κοντόπουλος και προπάντων ο Δημήτριος Α. Μαρούλης, του οποίου οι απόψεις θα πρέπει να εκτιμηθούν από πολλές πλευρές κυρίως για την πολεμική διάθεση, που τις διακρίνει έναντι όσων προσδοκούν την βελτίωση της παιδείας των Νεοελλήνων με την εφαρμογή νεοφερμένων από την κεντρική Ευρώπη μεθόδων διδασκαλίας.

Ο Κοντόπουλος στο μελέτημά του «Σκέψεις τινές περί της του λαού εκπαιδεύσεως»²¹⁷ διατυπώνει καταρχήν την άποψη ότι «τα έθνη άτινα κέκτηνται την καλίστην και τελειοτάτην δημοτικήν εκπαιδευσιν απολαύουσιν και μείζονος ευδαιμονίας»²¹⁸, ενώ στη συνέχεια θέτει τρία ερωτήματα, που είναι ενδεικτικά του έντονου προβληματισμού του για την εθνική καταρχήν αγωγή. Τα ερωτήματα είναι: «Πρώτον μεν δια τίνος μέσου ή βάσεως ημείς οι Έλληνες... να υπερτερώμεν, ει δυνατόν, κατά την γενικήν του λαού εκπαιδευσιν, δεύτερον δε οποία και οπόσα επί τω σκοπώ τούτω δέον να ήναι τα τοις παισί διδασκόμενα και τρίτον οποίοι τινες οι διδάξαντες και παιδαγωγήσοντες αυτούς.»²¹⁹

Κατά τον Κοντόπουλο, η εκπαίδευση του λαού διαιρείται σε «ηθικήν, διανοητικήν και σωματικήν ήτοι γυμναστικήν», η οποία πρέπει να «στηρίζεται επί βάσεως καλής και στερεάς»²²⁰ που κατά την γνώμη του είναι «αναντιρρήτως η θρησκευτική»²²¹. Συγκεκριμένα προτείνει: «Η κατά Χριστόν ηθική να διδάσκηται ενδελεχώς και μετά θείου ζήλου...»²²², ενώ παράλληλα δεν παραλείπει να τονίσει ότι «η μόνη ορθή και εδραία βάση της δημοτικής εκπαιδεύσεως»²²³ είναι το να αναλάβει «ο δημοδιδάσκαλος την σπουδαίαν και ιεράν εντολήν της μορφώσεως της νεολαίας της πατρίδος του»²²⁴, που με τη σειρά του θα πρέπει να «περιβάλλεται, ούτως ειπείν χαρακτήρα ιερατικών» να είναι πλήρης αγάπης προς το υψηλόν καθήκον του» και «φιλοτιμούμενος δια του αμμέπτου βίου του να προβάλλη εαυτόν ανεπίληπτον παράδειγμα, της χριστιανικής αρετής ήν επαγγέλλεται»²²⁵.

Αν το κείμενο του Κοντόπουλου φαίνεται να γράφτηκε με την νηφαλιότητα, που χαρακτηρίζει γενικά κάθε ενδιαφερόμενο για τα ζητήματα της εκπαίδευσης, το μελέτημα του Μαρούλη (Κατοικά Ιωαννίνων 1840 – Αθήνα 1892)²²⁶ με τον μακροσκελή τίτλο «Το νοσερόν εν τη ενεστώση εκπαιδεύσει του ελληνικού έθνους και το μέσον της θεραπείας αυτού»²²⁷, που δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στον δέκατο τόμο του *Πλάτωνα* και εκτείνεται συνολικά σε 208 σελίδες όλων των τευχών του, καθώς και σε τεύχη του επόμενου τόμου, θα πρέπει μάλλον να υπήρξε προϊόν βρασμού ψυχής. Έτσι εξηγείται καταρχήν η έντονη προβολή ιδεολογικών αρχών, που ο Μαρούλης φαίνεται να ενστερνίζεται ως την μοναδική αλήθεια, προς την οποία η αγωγή θα πρέπει να προσανατολίζεται χωρίς παρεκκλίσεις. Στη συνέχεια η χρησιμοποίηση για πρώτη ίσως φορά στα μεταεπαναστατικά χρόνια αυτών των αρχών ως αφετηρία της πλήρους απόρριψης παιδαγωγικών θέσεων και απόψεων, που παρεκκλίνουν από την αλήθεια αυτή και μάλιστα κατά τρόπο, που να συνδυάζεται με την ηθική απαξίωση του εισηγητή τους.

Οι ιδεολογικές αρχές, στο όνομα των οποίων προσπαθεί ο Μαρούλης να καταδείξει όχι μόνο την νοσηρότητα της εκπαίδευσης των χρόνων του αλλά και το μέσο της θεραπείας της, έχει την πηγή της στη Βίβλο και αποτυπώνεται στο μελέτημα μάλλον υπεραπλουστευτικά: Το ότι ο άνθρωπος συνίσταται από ψυχή και σώμα ή από πνεύμα και ύλη σημαίνει ότι «διφυής έπρεπε να ήναι και η λειτουργία ή η ενέργεια αυτού εν τω κόσμω τούτω»²²⁸. Γι' αυτό και τα δημιουργήματα του ανθρώπου ενέχουν «φύσει ακώριστα απ' αλλήλων την μορφήν και την ύλην»²²⁹ και διαφέρουν μόνο ως προς τον χώρο²³⁰, ως προς την σύλληψή τους από τις γνωστικές δυνάμεις του ανθρώπου²³¹ και ως προς το δεσπόζον σε κάθε περίπτωση στοιχείο: «Εν παντί μεν εγχειμένω δημιουργήματι δεσπόζει μάλλον η ιδέα... εν παντί δε αντικειμένω τω ανθρώπω δημιουργήματι δεσπόζει μάλλον η ύλη»²³². Προς ενίσχυση όλων αυτών δεν παραλείπει, βέβαια, να υπογραμμίσει ότι οι άνθρωποι δεν διαφέρουν «κατά την φύσιν της διττής ενέργειας» και ο χαρακτήρας τους, «ο καθιστών» αυτούς «εικόνα και ομοίωσιν του

Θεού», ήταν «απ' αρχής, έστι δε και νυν και μενεί ες αεί ο κοινός» και ουσιωδέστατος»²³³. Σ' αυτό το σημείο μάλιστα φανερώνει και την πηγή της ιδεολογίας του καθώς προσθέτει: «Ο Πατήρ μου έως άρτι εργάζεται, καγώ εργάζομαι» είπεν ο Χριστός, η απολύτως τελεία έκφανσις του ανθρωπίνου όντος επί της Γής.»²³⁴

Δεν θα διαφωνούσε, βέβαια, κανείς ούτε με το διφυές του ανθρώπου ή των δημιουργημάτων του· πολλοί μάλιστα δεν θα διαφωνούσαν και με την προβολή του διφυούς σε θεολογικό πλαίσιο, που η Αγία Γραφή ορίζει, αφού ο Μαρούλης διερευνά το «νοσερόν» και το «μέσον της θεραπείας» του στην εκπαίδευση ενός λαού, που εδώ και αιώνες ασπάζεται το δόγμα του Χριστιανισμού. Στο μόνο σημείο, που πιθανόν θα' πρεπε κανείς να προβληματιστεί αρνητικά, είναι το ότι ο Μαρούλης φαίνεται να εκλαμβάνει μάλλον στατικά τον διφυή χαρακτήρα του ανθρώπου, αφού στα όσα καταγράφει δεν κάνει καμία αναφορά στην διαμόρφωση του χαρακτήρα αυτού από συνθήκες ή συγκυρίες ιστορικές, κοινωνικές κ.λ.π. Γι' αυτό, άλλωστε, και η εκ μέρους του παρουσίαση των γνωρισμάτων του ανθρώπου εύκολα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μονοδιάστατη και επομένως ως υπεραπλουστευτική.

Στη μονοδιάστατη και συνακόλουθα υπεραπλουστευτική σύλληψη της έννοιας του ανθρώπου από τον Μαρούλη οφείλεται κατά το μάλλον ή ήττον και η ακραία προσωπικού χαρακτήρα πολεμική, που ασκεί στον Χαρίσιο Παπαμάρκο (Βελβεντό Κοζάνης 1844 – Αθήνα 1906)²³⁵, κρίνοντας το γνωστό έργο του *Περί του σκοπού της εκπαιδεύσεως της ελληνίδος νεολαίας πραγματεία παιδαγωγική*²³⁶. Υβρεις του τύπου «ο κ. Χαρίσιος Παπαμάρκος πάσχει μίαν άγνοϊαν και ένα παραλογισμόν»²³⁷, «ο κ. Χ.Π. δια των λόγων τούτων τοξεύει κυρίως κατ' αυτής της φύσεως του ανθρώπου και κατ' αυτού του Χριστιανισμού»²³⁸ και «ο κ. Χ.Π. ήν ανέκαθεν, ως γνήσιον παιδί παπά... πολέμιος άσπονδος και εχθρός αδιάλλακτος του Χριστιανισμού»²³⁹ προβάλλονται στο κείμενο του Μαρούλη ως αποδείξεις για το ότι ο γνωστός παιδαγωγός και εισηγητής του εμβαρτιανού συστήματος αγωγής στην Ελλάδα²⁴⁰ Παπαμάρκου «ενόμιζεν... ότι μόνον δια της εκριζώσεως του

χριστιανισμού εκ της εθνικής εκπαιδεύσεως και δια της διδασκαλίας του καθαρού μόνον αρχαίου ελληνισμού έσται δυνατή η εθνική ημών αναγέννησις»²⁴¹. Κατά τον Μαρούλη η εθνική αναγέννηση φαίνεται να επιτυγχάνεται με την «εντελή... υποταγήν και δουλείαν του ανθρώπου εις το άγιον θέλημα του Θεού», που είναι «και η αληθής αυτού ήτε ηθική και πολιτική ελευθερία»²⁴². Γι' αυτό και θεωρεί ψευδή τη βάση των παιδαγωγικών προτάσεων του Παπαμάρκου, που κατά τη δική του ανάγνωση και ερμηνεία δέχεται «τον πλούτο, την ισχύν και την δόξαν της πατρίδος» ως τον «τελικό προορισμό του ανθρώπου, συγχέων ούτω την ακάθεκτον φυσικήν τάσιν του ανθρώπου προς το απόλυτον Αγαθόν... μετά της τάσεως του υλικού και σαρκικού ανθρώπου, όστις πλανώμενος νομίζει, ότι η παραγωγή ως πλείστων επίγειων αγαθών εστίν ο τελευταίος προορισμός αυτού»²⁴³.

Β'. Οι απόψεις των ξένων

Στην προσπάθειά του να ανασκευάσει τις θέσεις και απόψεις του Παπαμάρκου, ο Μαρούλης σχολιάζει και τα όσα επισημαίνει ο πρώτος, όταν εύλογα αναρωτιέται: «Τι αναμένει το έθνος των Ελλήνων παρά διδασκάλων εθισθέντων να τιμώσι και τον ευτελέστατον γερμανόν ή γάλλον παιδαγωγικών νοϊδίων και πραγματίων συγγραφέα, τέλειον δε αγνοούντα τον Πλάτωνα...;» Τα σχόλια του Μαρούλη στην επισήμανση του Παπαμάρκου διανθίζονται και πάλι από το πνεύμα της ακραίας πολεμικής του με κατηγορίες προσωπικού χαρακτήρα²⁴⁴, που μάλλον εξασθενούν παρά ενισχύουν την προσπάθεια ανασκευής των αντιλήψεων του Βελβεντινού παιδαγωγού. Τόσο το ερώτημα του Παπαμάρκου όσο και τα σχόλια του Μαρούλη μας αποκαλύπτουν, ωστόσο, μία διάσταση των περί αγωγής διεργασιών της ελληνικής διανόησης, στις οποίες έλαβαν μέρος, όπως γνωρίζουμε, διάκονοι αρκετών επιστημών – της παιδαγωγικής, της φιλολογίας, της φιλοσοφίας κ.λ.π. Πρόκειται για τη διάσταση της γνωριμίας των Ελλήνων διδασκάλων με τις περί αγωγής απόψεις ξένων παιδαγωγών, ως ένας δίαυλος των ο-

ποίων χρησίμευσε και ο *Πλάτων*, πότε με μεταφράσεις κειμένων τους και πότε με την συνοπτική απόδοση των σημαντικότερων θέσεών τους.

Τη γνωριμία αυτή εγκαινίασε μάλιστα στο πρώτο τεύχος του πρώτου τόμου ένας από τους τακτικότερους και ταυτόχρονα σημαντικότερους συνεργάτες του περιοδικού, ο Αριστείδης Σπαθάκης, που στο «Περί των παιδαγωγικών θεωριών του Πεσταλότση» μελέτημά του²⁴⁵ δεν παραλείπει να υπογραμμίσει ότι «ασμένως» ανταποκρίθηκε στην πρόσκληση να παραδώσει προς «καταχώρησιν διαφόρους παιδαγωγικάς πραγματείας»²⁴⁶ και ταυτόχρονα να γνωστοποιήσει την κύρια πηγή άντλησης των παιδαγωγικών θεωριών, που μέλλει να συγγράψει για τον *Πλάτωνα*: «...ουδόλως διστάζομεν να ομολογήσωμεν ότι» τις παιδαγωγικές θεωρίες των πραγματειών αυτών «αντλούμεν κατά το πλείστον εκ του πολυχεύμονος παιδαγωγικού κρατήρος των Γερμανών, εξ' ου αντλούσι και τα λοιπά της γής έθνη, τα εις τον πολιτισμόν προαγόμενα»²⁴⁷.

Ο «εκ του κρατήρος» αυτού των Γερμανών παιδαγωγός, με του οποίου τις θεωρίες ασχολείται ο Σπαθάκης, είναι ο Ελβετός Johann Heinrich Pestalozzi (Ζυρίχη 1746 – Bragg 1827), ο οποίος «ως άλλος Πλάτων» έθεσε τις βάσεις του νεώτερου παιδαγωγικού συστήματος²⁴⁸. Γι' αυτό, ακριβώς και τον επιλέγει ευελπιστώντας ότι αναγνώστες του *Πλάτωνα* θα γνωρίσουν τις βάσεις αυτές και συνεπώς το νεώτερο παιδαγωγικό σύστημα. Προς διευκόλυνση των αναγνωστών καταγράφει μάλιστα σε ιδιαίτερο υποκεφάλαιο²⁴⁹ τις «περί αγωγής καθόλου» αρχές αυτού του συστήματος κατά τρόπο συνοπτικό και αρκούντως κατανοητό.

Τις «περί αγωγής καθόλου» αρχές του Πεσταλότση που συστοιχούν με την «των χρόνων εκείνων φυσική παιδαγωγική»²⁵⁰, περιγράφει και καταγράφει ο Σπαθάκης ως εξής:

Α) Κατά τον Πεσταλότση οι θεμελιώδεις αρχές της αγωγής του ανθρώπου δεν επινοούνται, αλλά αναζητούνται στην ίδια τη φύση του ανθρώπου, η οποία στην ουσία παραμένει αμετάβλητη και αιώνια.

Β) Ο άνθρωπος έχει από την φύση του την τάση και την ορμή να αναπτυχθεί. Άρα ο άνθρωπος είναι «επιδεκτικός αναπτύξεως» με τον όρο

ανάπτυξη ο Πεσταλότση δεν εννοεί τίποτε άλλο παρά την «εσωτερική διοργάνωση» της ανθρώπινης φύσης με αρχή μεν, χωρίς όμως τέλος.

Γ) Για το λόγο αυτό, η αληθινή αγωγή του ανθρώπου επιδιώκει τον ανθρωπισμόν (*humanitatem*), το δε έργο της «το τε αρνητικόν και το θετικόν» αναφέρεται τόσο στην απομάκρυνση των «επιπροσθούντων κωλυμάτων» όσο και στη χρήση των μέσων, που συντελούν στην ελεύθερη ανάπτυξη της ανθρώπινης φύσης. Επακόλουθα της θεωρίας αυτής, ήταν η «απαίτηση» του Πεσταλότση να ανατρέφονται οι άνθρωποι «φυσικώς»· η απαίτησή του αυτή, παρατηρεί ο Σπαθάκης, διαφέρει από τη φυσική αγωγή που υποστήριζε ο γνωστός και για το φιλοσοφικό του έργο Jean Jacques Rousseau.

Δ) Η θετική ενέργεια της αγωγής βρίσκεται στη διέγερση των δυνάμεων της ανθρώπινης φύσης, που αποτελεί και το αντικείμενο της επιστήμης της αγωγής.

Ε) Η ανάπτυξη του ανθρώπου αρχίζει «μετά των αισθημάτων», δηλαδή «μετά των παθημάτων της ψυχής», που πηγάζουν από την επίδραση των αντικειμένων στα αισθητήρια όργανα. Ο μεγαλύτερος βαθμός ανάπτυξης του ανθρώπου, «πνευματικώς μεν θεωρουμένου είναι η λογικότης, πρακτικώς δε, η αυτεξουσιότητα».

ΣΤ) Το μέσο για την προαγωγή και τη διατήρηση της αυτεξουσιότητας, είναι η αυτενέργεια, στην διέγερση της οποίας πρέπει να αναφέρεται όλη η ενέργεια της αγωγής, - να αναφέρεται, δηλαδή, στην εσωτερική, ελεύθερη και αρμονική ανάπτυξη όλων των δυνάμεων της ανθρώπινης φύσης²⁵¹.

Τη γνωριμία των αναγνωστών του περιοδικού με τις αρχές του νεότερου παιδαγωγικού συστήματος, που θεμελίωσε ο Πεσταλότση, συμπληρώνει κατά κάποιο τρόπο ο Εμμανουήλ Γαλάνης, ο οποίος στον «Οδηγό διδασκάλων», που δημοσιεύει επίσης στον πρώτο τόμο του *Πλάτωνα* μεταφέρει σε γενικές γραμμές τις απόψεις του Γερμανού παιδαγωγού Karl Kehr (Goldbach bei Gotha 1830 – Erfurt 1885)²⁵² για το σχολείο. Το κείμενό του ο Γαλάνης χωρίζει σε τρία μέρη, που φέρουν τους τίτλους «Η εν τω διδασκαλείω παιδεία», «Οποίος τις πρέπει να ήνε καθόλου ο διδάσκαλος; »

και «Περί της επαγρυπνήσεως εν τω σχολείω»²⁵³. Από τα τρία μέρη το πλέον ενδιαφέρον για τη θεματική μας είναι το πρώτο, το περιεχόμενο του οποίου και αποδίδουμε.

Κατά τον KEHR, σύμφωνα με την απόδοση του Γαλάνη, «του δημοτικού σχολείου σκοπός» δεν «είνε να παράσχη εις τους παίδας του λαού τον βαθμόν εκείνον της μορφώσεως, όν πρέπει να έχη έκαστος άνευ διακρίσεως τάξεως και επαγγέλματος», γιατί σ' αυτή την περίπτωση, «το δημοτικόν σχολείον ουδέν άλλο είνε, ή απλούν γραμμάτων διδακτήριον»²⁵⁴. Η μόρφωση, δεν είναι γι' αυτόν «μόνο πνευματική, αλλά και αισθητική, ηθική και θρησκευτική» γι' αυτό και «νούς, θυμός και βούλησις ή χαρακτήρ πρέπει επίσης να μορφωθώσιν»²⁵⁵. Η «ηθική μόρφωσις» των νέων πρέπει ασφαλώς να κατέχει την πρώτη θέση στη διαπαιδαγώγηση, ώστε το σχολείο να μεταβάλλεται από «διδακτήριον» σε «παιδευτήριον», που τελικό σκοπό έχει, κατά τον Kehr, «να παιδεύση τους παίδας... εν πάση αρετή», και «το άτομον ως μέλος της κοινωνίας»²⁵⁶.

Το σχολείο είναι άλλωστε εκείνο, που ασχολείται με την «παιδευσιν του πλήθους», γι' αυτό και θα πρέπει να απαιτεί από κάθε παιδί «ως μέλος της ηθικής κοινωνίας» να πράττει σύμφωνα με τους νόμους της ηθικής και όχι να κάνει ό,τι θέλει²⁵⁷. Έτσι, το σχολείο μετατρέπεται σε «πολιτεία εν σμικρώ», με τον δικό της κανονισμό, που ορίζει «ως σχολική παιδεία» την περιοχή «πάντων των νόμων, διατάξεων και βοηθητικών μέσων, άτινα είνε αναγκαία προς κατόρθωσιν της ηθικής ιδέας του σχολείου»²⁵⁸.

Όμως, «πάσα σχολική παιδεία» εξαρτάται από την προσωπικότητα του διδασκάλου και γι' αυτό «έκαστον σχολείον είνε η πνευματική φωτογραφία» ου διδασκάλου και μάλιστα, όπως τονίζει, η «ανόρθωσις και διατήρησις καλής σχολικής παιδείας» είναι αδύνατος, αν ο «αληθής δάσκαλος» δεν έχει τις εξής τέσσερις αρετές: Την επαγρύπνηση, την «προς την τάξιν έφεςιν», την «προς την δικαιοσύνην αγάπην» και την ευστάθεια. Τις αρετές αυτές εξετάζει στα δύο επόμενα μέρη που, όπως σημειώσαμε ήδη, φέρουν τους τίτλους «Οποίός τις πρέπει να ήνε καθόλου ο διδάσκαλος;» και «Περί της επαγρυπνήσεως εν τω σχολείω».

Αν ο Σπαθάκης και ο Γαλάνης στόχευαν με τα κείμενά τους να γνωστοποιήσουν στο αναγνωστικό κοινό του *Πλάτωνα* τις παιδαγωγικές απόψεις ξένων ειδημόνων, ο στόχος του Σπυρίδωνα Μωραΐτη στο «Περί αναγνωστικών βιβλίων» μελέτημά του, που δημοσιεύτηκε επίσης στον πρώτο τόμο²⁵⁹, ήταν άλλος: Ο Μωραΐτης προσπάθησε σ' αυτό όχι να ενημερώσει τον ελληνικό διδασκαλικό κόσμο της εποχής του για τις κυρίαρχες στην κεντρική Ευρώπη αντιλήψεις περί αγωγής, αλλά να ανασκευάσει την κριτική, που κάποιοι άσκησαν στο *Εγχειρίδιον αναγνωσμάτων*, το οποίο ο ίδιος είχε συνθέσει για τους μαθητές των τριών πρώτων τάξεων του Δημοτικού Σχολείου²⁶⁰.

Παραμένει άγνωστο ποιος άσκησε την κριτική και αν η κριτική δημοσιεύτηκε σε κάποιο από τα περιοδικά, που τότε κυκλοφορούσαν. Η μελέτη του μελετήματος του Μωραΐτη μας επιτρέπει, ωστόσο, να συμπεράνουμε ότι πρόκειται για κριτική, που κατά πάσα πιθανότητα ασκήθηκε προφορικά. Άλλωστε, η ερευνά μας στα περιοδικά της εποχής αυτής απέβη άκαρπη. Από το ίδιο το κείμενο του Μωραΐτη φαίνεται πως η κριτική σε βάρος του επικεντρώθηκε στο ότι στο Εγχειρίδιό του συμπεριέλαβε «τεμάχια... εκ πάντων των εγκυκλίων μαθημάτων»²⁶¹. Προκειμένου να ανασκευάσει όσα του καταμαρτυρούσαν απέφυγε να αναπτύξει κάποια δικό του επιχειρήματα και προσέφυγε σε θέσεις και απόψεις του Γερμανού παιδαγωγού Marg, τις οποίες έτσι κατέστησε γνωστές και στους Έλληνες διδασκάλους.

Για να είναι μάλιστα πειστικότερος δεν απέδωσε με δικά του λόγια τις θέσεις και τις απόψεις αυτές, αλλά τις μετέφρασε κατά λέξη από τη γνωστή στα χρόνια του εγκυκλοπαίδεια του Schmid²⁶². Έτσι απέδειξε ότι στη Γερμανία δεν υπήρξε και δεν υπάρχει «παιδαγωγικόν σύστημα δογματίζον» την άποψη, σύμφωνα με την οποία «τα αναγνωστικά βιβλία δεν πρέπει να περιέχωσι τεμάχια παντοίας ύλης ειλημμένης εκ πάντων των εγκυκλίων μαθημάτων του δημοτικού σχολείου»²⁶³. Για να ενισχύσει δε ακόμη πιο πολύ την επιχειρηματολογία της ανασκευής, παρέθεσε επιπρόσθετα δύο παρατηρήσεις, που αφορούν τη δυνατότητα πρόσληψης των γνώσεων από τα παιδιά σύμφωνα με την ηλικιακή τους αντίληψη - παρατηρήσεις τις ο-

ποίες, όπως τονίζει, ακολούθησε κατά την συγγραφή του δικού του *Εγχειριδίου αναγνωσμάτων*. Σύμφωνα με αυτές οι τρεις πρώτες τάξεις συναποτελούν «την βαθμίδα της μάλλον ή ήττον αμέσου αντιλήψεως των αισθητών πραγμάτων και της των μύθων ή των μυθικών ιστοριών», ενώ τα τρία ανώτερα έτη συναποτελούν «τη βαθμίδα της πέραν της αμέσου αντιλήψεως γεωγραφίας, της αληθούς ιστορίας, και της δυνάμει τούτων εμμέσου αντιλήψεως των αισθητών»²⁶⁴. Ο Μωραΐτης συνθέτοντας το εγχειρίδιό του για τους μαθητές των τριών πρώτων τάξεων του Δημοτικού σχολείου έλαβε υπόψη του τις δύο παρατηρήσεις και γι' αυτό συνέθεσε το *Εγχειρίδιό* του από «τεμάχια...εκ πάντων των εγκυκλίων μαθημάτων»²⁶⁵ φροντίζοντας, όπως ισχυρίζεται, «να επιθέσωμεν και διαφυλάξωμεν τον χριστιανικόν τύπον, και να μη περιλάβωμεν μηδέν, του οποίου η κατάληψις να μη διευκολύνεται δια της άλλης διδασκαλίας και δια της καθ' ημέραν πείρας των παιδιών»²⁶⁶.

Από τον ίδιο κρατήρα, από τον οποίο άντλησαν ο Σπαθάκης, ο Γαλάνης και ο Μωραΐτης για να ενημερώσουν τους αναγνώστες του Πλάτωνα για τις κυρίαρχες στην Ευρώπη απόψεις είτε για γενικά είτε για ειδικά ζητήματα της αγωγής και του σχολικού γίνεσθαι, αντλούν και οι Γ. Δημητριάδης και Στέφανος Ρώσης, εκ των οποίων ο πρώτος μεταφράζει από τα γερμανικά τις «Σκέψεις περί παιδαγωγίας» του Ιταλού φιλόλογου και φιλοσόφου Niccolo Tomaseo²⁶⁷ και ο δεύτερος μεταφέρει «εκ του Φραϊλιν» τις απόψεις για το «Πολυμερές ενδιαφέρον» ως «θεμελιώδη έννοια της Παιδαγωγικής»²⁶⁸.

Αφειρηρία των απόψεων του Φραϊλιν για την «θεμελιώδη έννοια της Παιδαγωγικής», που συνιστά το «πολυμερές ενδιαφέρον», αποτελεί η θεώρηση του ενδιαφέροντος ως «αρχής και ρίζας της βουλήσεως»²⁶⁹ και ο ορισμός του ως μιάς ψυχικής κατάστασης «ήτις ένθεν μέν είναι ευαρέστησις εις το ασχολείσθαι περί τι πράγμα ή πρόσωπον, ένθεν δε αυτουργός προς τα περαιτέρω σπουδή»²⁷⁰. Η ψυχική αυτή κατάσταση, όπως διευκρινίζεται στη συνέχεια, αφορά πότε την περιοχή της γνώσης και πότε την περιοχή «της συμπαθείας ή της καρδίας»²⁷¹, πού αντιστοιχούν στις έννοιες φιλομάθεια και φιλοκαλία, και εμφανίζονται στην πράξη με τις μορφές του συ-

μπαθητικού ενδιαφέροντος, του κοινωνικού και του θρησκευτικού ενδιαφέροντος²⁷².

Κατά τον Φραίλιχ «πάντα ταύτα τα ενδιαφέροντα απαντώσι παρ' εκάστη ανεπτυγμένη ανθρωπίνη ψυχή»²⁷³. Γι αυτό και η οφειλή κάθε δασκάλου είναι να τα διεγείρει, να κινήσει τον «έρωτα και την δύναμιν» των μαθητών «προς το μανθάνειν» και να δείχνει σ' αυτούς «τας πηγάς και τα μέσα των γνώσεων του»²⁷⁴, διότι, όπως τονίζει «πάντα ταύτα τα υψηλά ενδιαφέροντα είναι αέναοι πηγαί ψυχικής δυνάμεως»²⁷⁵. Με βάση τον συλλογισμό αυτό οδηγείται στη συνέχεια στη διατύπωση της θεμελιώδους διδασκαλίας της παιδαγωγικής επιστήμης, προβάλλοντας ως πρώτιστο σκοπό της διδασκαλίας τη μόρφωση «του εξ ίσου αιωρουμένου πολυμερούς ενδιαφέροντος»²⁷⁶, και καταλήγοντας στην διαπίστωση ότι το ενδιαφέρον είναι «ο σύνδεσμος μεταξύ του θεωρητικού (της κρίσεως, του κύκλου των ιδεών) και του πρακτικού (της βουλήσεως και πράξεως)»²⁷⁷. Σημαντική είναι, ωστόσο, η σχέση του ενδιαφέροντος «προς τα καθ' έκαστα διδακτικά μαθήματα» για την οποία σχέση παρατηρείται επιπρόσθετα α) ότι «τα διδακτικά αντικείμενα έχουν προς το ενδιαφέρον ως το μέσον προς τον σκοπόν»²⁷⁸, και β) ότι «τα διδακτικά αντικείμενα χρησιμεύουσι προς επιμέλειαν των διαφόρων ενδιαφερόντων»²⁷⁹.

Αν η συνοπτική παρουσίαση αυτών των απόψεων για μία «θεμελιώδη έννοια της παιδαγωγικής επιστήμης» οφείλεται αναμφίβολα στην υψηλή εκτίμηση του Ρώση για τον Φραίλιχ ως παιδαγωγό, η μετάφραση των «Σκέψεων περί παιδαγωγίας»²⁸⁰ του Νικολάου Θωμαζαίου (Sebenico Δαλματίας 1802 – Βενετία 1874) και μάλιστα από τα γερμανικά και όχι από την ιταλική γλώσσα θα πρέπει να συνδεθεί με τον θαυμασμό του μεταφραστή του Γ. Δημητριάδη για το όλο έργο του Ιταλού φιλολόγου, κριτικού και λογοτέχνη.

Οι «περί παιδαγωγίας» σκέψεις ενός συγγραφέα, που διακρίθηκε όχι ως διάκονος της παιδαγωγικής επιστήμης, μπορεί, βέβαια, να προέρχονται από τη γενική θεώρησή του για τον κόσμο. Όμως αυτό δεν σημαίνει ότι οι σκέψεις τους δεν ενδιαφέρουν τους παιδαγωγούς. Για τις σκέψεις του Θω-

μαζαίου ίσως μάλιστα να υπήρχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον μεταξύ των Ελλήνων δασκάλων και παιδαγωγών και εξ' αιτίας των σχέσεών του με τη χώρα μας²⁸¹. Όποιοι πάντως και να ήταν οι λόγοι, για τους οποίους ο Δημητριάδης μετέφρασε το κείμενο του Ιταλού συγγραφέα, η γνωριμία των αναγνωστών του *Πλάτωνα* με τις «Περί παιδαγωγίας σκέψεις» του σίγουρα τους βοήθησε για την συμπλήρωση της όποιας εικόνας, είχαν ως τότε διαμορφώσει για την αγωγή των νέων. Σ' αυτό βοήθησε, άλλωστε, και το ότι το κείμενο του Θωμαζαίου χωρίζεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο, που έχει θέμα του τη δύναμη της παιδαγωγίας και το δεύτερο που προσεγγίζει την «εν τη οικία και τω σχολείω παιδαγωγία»²⁸².

Το πρώτο μέρος ο Θωμαζαίος αρχίζει με την ερμηνευτική απόδοση των λατινικών λέξεων *creatura*, *creato* και *creanza*²⁸³, συνεχίζει με την καταγραφή των δύο «στοιχείων ανατροφής και παιδεύσεως του ανθρώπου» κατά τον Κικέρωνα²⁸⁴, σχολιάζει στίχους του Οράτιου και του Δάντη²⁸⁵, και καταλήγει με την κατάθεση των δικών του περί παιδαγωγίας θέσεων και απόψεων. Κατά τον Τομμαζέο «το ανατρέφειν ουδέν έτερον κατ' ουσίαν» είναι «ή το μεταβιβάζειν πλαστικήν ενέργειαν από μιας εις άλλην ανθρώπου ψυχήν»²⁸⁶. Στη συνέχεια παρατηρεί, ότι «ο λόγος, όστις εν αρχή ήν», επιδρά στον ανθρώπινο βίο με τρεις τρόπους: «πλάττων, σώζειν, ελευθερών»²⁸⁷. Γι' αυτό, συμπεραίνει, ότι «ο ενθουσιώδης και ενθουσιασμόν εμποιών λόγος του παιδαγωγού» είναι η «πλαστική δύναμις», αν και, όπως τονίζει, αυτή «ως επί το πολύ μετά κόπου και βραδέως πλάττει»²⁸⁸. Σύμφωνα με τις απόψεις του Τομμαζέο, το «ανατρέφειν» σημαίνει «εκτρέφειν, εις φώς εκφέρειν και αύξειν τας εμφύτους δυνάμεις του ανατρεφομένου», γι' αυτό και η παιδαγωγία κατά την γνώμη του δεν αποβλέπει τόσο «εις το να διεγείρη το πνεύμα και την φαντασίαν του παιδαγωγουμένου», όσο στο να μην αφήσει να σβηστούν κατά την παιδική ηλικία «τα υπάρχοντα έμφυτα προτερήματα και καλαί κλίσεις αυτού»²⁸⁹.

Την παιδαγωγία, χαρακτηρίζει ο Θωμαζαίος, «αληθώς ελευθερία», όταν αυτή είναι ικανή να κάνει «τον παιδευόμενον» να ασπάζεται καθ' όλα την τάξη και να μη «ρυμουλκείται» από ξένες ή «ίδιες συνήθειες»²⁹⁰. Για το

λόγο αυτό τονίζει, ότι στην παιδαγωγία «δεν αρκεί μόνον το παρατηρείν και παραβάλλειν», αλλά πρέπει οι παρατηρήσεις να αποβλέπουν σε ορισμένο σκοπό, δηλαδή, όπως επεξηγεί, «δέον να γινώσκωμεν περί που, τι ζητούμεν, όπως εύρωμέν τι»²⁹¹. Έτσι, επισημαίνει, απευθυνόμενος στους παιδαγωγούς, ότι «πάσα απερίσκεπτος εποικοδόμησις επί αγνώστου ή μη ικανώς εγνωσμένου θεμελίου» είναι ή ανωφελής ή επικίνδυνος, επειδή ο παιδαγωγός σ' αυτή την περίπτωση και την καλύτερη θέληση να έχει «δεν συνεπιλαμβάνεται αλλά παρακωλύει την φύσει καλήν και κανονικήν ανάπτυξιν του παιδευομένου»²⁹².

Σύμφωνα με τις απόψεις του Θωμαζαίου, κακός παιδαγωγός είναι τόσο «ο μη εγκρατής της γλώσσης και ανίκανος ευχερώς και γλαφυρώς» να εκφράζεται, όσο και «ο μη δυνάμενος να κερδίση δια του τρόπου αυτού το σέβας και την υπόληψιν των περί αυτόν»²⁹³ γι' αυτό, όπως υπογραμμίζει στη συνέχεια, «δεν δυνάμεθα να διδάξωμεν αληθώς μη παιδαγωγούντες συνάμα»²⁹⁴. Κατά τον Θωμαζαίο ο παιδαγωγός «έχει να πολεμήσει»: καταρχήν με τα δικά του ελαττώματα, στη συνέχεια με τις «πολλάκις ουχί αδίκους» συμπάθειές του και αντιπάθειές του, και τέλος, με τις αδυναμίες, «τας ευμενείας και δυσμενείας» των προσώπων, που τον περιστοιχίζουν και τους «υπ' αυτού παιδαγωγουμένους»²⁹⁵. Έτσι, συμπληρώνει, αν ο δάσκαλος «επί στιγμήν αποβάλῃ την ετοιμότητα του πνεύματος», τότε «κινδυνεύει να προσεήνη μεγίστην βλάβην εαυτώ τε και τοις υπ' αυτού παιδευομένους»²⁹⁶. Γι' αυτό παρατηρεί ότι «όσω πλείω και μείζω εν γένει» είναι τα δικαιώματα του ανθρώπου και ιδίως του παιδαγωγού «τοσούτω πλείω και μείζω» είναι και τα καθήκοντα του²⁹⁷.

Το σχολείο, κατά τον Θωμαζαίο, «αμα παύση του να είνε ναός, γίνεται σταύλος»· ως ναός είναι, ναός της φιλανθρωπίας, της αγάπης και τιμής, πνευματικής συνάθροισης και της ευλαβείας· όχι δεσποτικό και κολαστήριο, «μη τόπος της ακάμπτου ακινησίας, της βασάνου και της κακώσεως», του φόβου και του τρόμου²⁹⁸. Γι' αυτό και προτρέπει τους δασκάλους των θρησκευτικών μαθημάτων να μην διδάσκουν «ουδέν αντιφατικόν ταίς επιστήμαις», γιατί έτσι «βλάπτουσι μάλλον ή ωφελούσι», καθώς διεγείρουν στις

ψυχές των νέων «παντοίας αντιφάσεις και διαμάχας», οι οποίες τους στερούν την απαιτούμενη γαλήνη για τις σπουδές τους και που ολοκληρώνονται με την «περιφρόνησιν πάσης θρησκείας»²⁹⁹. Ο Θωμαζαίος ολοκληρώνει το μελέτημά του με την παρατήρηση, που μας είναι γνωστή και από τη θέση του Διδασκαλικού Συλλόγου³⁰⁰, πως κάποιοι κληρικοί «ποθούνσι λίαν την ανωτάτην εποπτείαν των σχολείων, ουχί ως καθήκον αλλ' ως δικαίωμα, και ουχί όπως βελτιώσωσι την νεολαίαν, αλλ' όπως δεσπόζωσιν αυτής»³⁰¹.

Το δεύτερο μέρος του μελετήματος του Θωμαζαίου που φέρει τον ειδικό τίτλο «Η εν τω οικεία και τω σχολείω παιδαγωγία»³⁰², καταγράφει τις αρχές αγωγής των παιδιών στα πλαίσια τόσο της οικογενειακής ζωής όσο και του σχολικού γίγνεσθαι. Για τον Θωμαζαίο οι γονείς, δεν είναι μόνο γεννήτορες των παιδιών τους, αλλά και οι πρώτοι παιδαγωγοί «τα μάλα επιδρώντες» σ' αυτά «κατά την καλήν και την κακήν σημασίαν»³⁰³· γι' αυτό και διατυπώνει μία σειρά συμβουλών και παραινέσεων προς αυτούς για την σωστή και αποτελεσματικότερη ανατροφή των παιδιών τους. Οι συμβουλές αυτές αφορούν κυρίως την «πρώτη πνευματική και ηθική παιδαγωγία» κάθε παιδιού, η οποία κατά τον Θωμαζαίο είναι η «παιδεία των αισθήσεων» του· και έχουν σχέση με την φαντασία του, τη συμπεριφορά των ανθρώπων, που το περιβάλλουν, αλλά και με τα αντικείμενα, που πρέπει να χρησιμοποιούνται για τη σωματική και την πνευματική του υγεία τόσο από ιατρική όσο και παιδαγωγική άποψη³⁰⁴. Παράλληλα διατυπώνει τις επιφυλάξεις του για την «κατ' οίκον διδασκαλία», από δασκάλους που δεν ανταποκρίνονται στο έργο τους, ενώ δεν παραλείπει να τονίσει ότι «δημοσία παιδαγωγία εστερημένη του πνεύματος της ελευθερίας εν λόγω και γραφή, εν τω κοινωνικώ βίω, είνε χείρων της κακής ιδιωτικής παιδείας»³⁰⁵· παρ' όλα αυτά, η τελική άποψή του είναι, οι μαθητές θα πρέπει «οι μόνον» να διδάσκονται «κατ' ιδίαν» αλλά «επί τινας μήνας τουλάχιστον να φοιτήσωσι και εν τοις δημοσίοις σχολείοις»³⁰⁶.

Το σχολείο, δεν οφείλει κατά την γνώμη του, να είναι «στρατών μηδέ μοναστήριον»· το σχολείο οφείλει «να εκπαιδεύη ανθρώπους, αλλ' ουχί στρατιώτας, μήτε μοναχούς»³⁰⁷.

Τέλος, στρέφεται ειδικά προς την γυναίκα, ως μητέρα και παρατηρεί ότι είναι εκείνη, που δίνει όχι μόνο σώμα και ζωή, αλλά «διαπλάττει την καρδίαν και το θυμικόν» του παιδιού και έτσι συμβάλλει τα μέγιστα στην εκ μέρους του κατάκτηση «της πρώτης αυτού γλώσσας»³⁰⁸.

Όση αξία κι αν αποδώσει κανείς στις παιδαγωγικές απόψεις είτε ειδικών, όπως ο Πεσταλότση, ο Kehr, ή ο Φραίλιχ, είτε μη ειδικών, όπως ο Θωμαζαίος, άλλη βαρύτητα έχουν τα συμπεράσματα, στα οποία κατέληψαν μετά από διεξοδικές κατά κανόνα συζητήσεις συχνά μετά από κάποιες αντεγκλήσεις όσοι συμμετείχαν σε συνέδρια και μάλιστα διεθνή για τα εκπαιδευτικά γενικά δρώμενα, όπως το «Εν Βρυξέλλαις εκπαιδευτικό συνέδριο»³⁰⁹ για τις εργασίες του οποίου ενημέρωσε τους αναγνώστες του *Πλάτωνα* ο φιλόσοφος και πολιτειολόγος Νεοκλής Καζάζης³¹⁰. Το μεγάλο αυτό διεθνές παιδαγωγικό συνέδριο οργανώθηκε, με την ευκαιρία της εορτής της πεντηκονταετηρίδος της εθνικής ανεξαρτησίας των Βρυξελλών από τον βελγικό εκπαιδευτικό σύλλογο, ο οποίος, όπως μας διαβεβαιώνει ο Καζάζης, απέστειλε προσκλήσεις συμμετοχής προς «άπαντας τους περί τα παιδαγωγικά ασχολούμενους εν Ευρώπη και εν Αμερική»³¹¹.

Τα αντικείμενα του συνεδρίου αναπτύχθηκαν από τους συνέδρους σε έξι ξεχωριστά τμήματα, στα οποία οι συνεδρίες συνερχόταν κάθε πρωί και συζητούσαν για όλα τα εκπαιδευτικά ζητήματα, για τις μεθόδους και για τον υλικό οργανισμό των σχολείων³¹². Από τα ζητήματα αυτά, εκείνα που αναφέρονται στην «πρώτη εκπαίδευση» είναι:

1) «Τις ο σκοπός, όν δέον ν' ακολουθήση ο νομοθέτης, εν τη συντάξει του προγράμματος της πρώτης εκπαιδεύσεως; η πρόκτησις ωρισμένων γνώσεων, ή η ολοσχερής καλλιέργεια των φυσικών, πνευματικών και ηθικών ιδιοτήτων;»³¹³

2) «Τι δέον να πράξη το προκαταρτικόν σχολείον, καθ' όσον αφορά εις την πολιτικήν του λαού ανατροφήν;»³¹⁴

Ανάμεσα στις πολλές εισηγήσεις, που ανέπτυξαν οι διάφοροι συνέδριοι, τρεις προσέγγισαν ζητήματα της αγωγής των μικρών παιδιών. Πρόκειται για τις εισηγήσεις του Salicis, του Sluys, και του Pisko, των οποίων τα

βαπτιστικά ονόματα δεν αναγράφονται.

Στην εισήγηση του πρώτου εξ' αυτών, ο οποίος, όπως σημειώνεται, ήταν «προγυμναστής εν τη πολυτεχνική σχολή» και διευθυντής κάποιας άλλης σχολής στο Παρίσι³¹⁵, επισημαίνεται μεταξύ των άλλων η κατεπείγουσα ανάγκη για μια μεγάλη σχολική εξέλιξη, που θα ερείδεται στη μικρότερη μεριμνα της κοινωνίας για την παροχή μεταφυσικής παιδείας. Με τα λόγια του Καζάζη: «Όπως η κοινωνία μεριμνήση περί της παιδικής ηλικίας ήπτον μεταφυσικώς.»³¹⁶ Στη συνέχεια επεσήμανε ότι για κάθε παιδί, που τελειώνει το «προκαταρτικό σχολείο» αρκούν η ανάγνωση, η ευανάγνωστη γραφή, η επαρκής ορθογραφία, η γνώση των μέτρων και σταθμών του τόπου, κάποια μαθήματα ηθικής, καθώς και κάποιες αρχές ιστορίας και γεωγραφίας όπως και η «ίση θρησκεία»³¹⁷. Ο ίδιος πρότεινε μάλιστα να προστεθεί μόνο «η δια των χειρών διδασκαλία», όπως το πριόνισμα, το ροκάνισμα, το τόννευμα «δι' όλας τας εγασίας ενί λόγω»³¹⁸. Η πρακτική εφαρμογή τους σε κάποιο σχολείο του Παρισιού, κατέδειξε, όπως υποστήριξε, πως η «δια χειρών διδασκαλία» δεν βλάπτει καθόλου την παιδαγωγική διαδικασία³¹⁹.

Ο δεύτερος ξένος παιδαγωγός, που πήρε μετά τον λόγο τάχθηκε κατά της προκαταρτικής διδασκαλίας, δηλαδή εκείνης που αποσκοπεί στην απόκτηση ωρισμένων μόνο γνώσεων, γιατί όπως εξήγησε, «αι πρώιμοι γνώσεις δεν απομένουσιν εν νεαρώ εγκεφάλω»³²⁰· το καλύτερο που πρέπει να γίνει, κατά τον Shuys είναι «η πνευματική των παιδων καλλιέργεια να είναι ολοκληρωτική», και ως μέθοδος για την επίτευξη του σκοπού αυτού θα πρέπει να θεωρείται «η άμεσος υπό των παιδων παρατήρησις των πραγμάτων»³²¹.

Ο Pisko, διευθυντής, κατά τον Καζάζη, του «ανώτερου πραγματικού σχολείου» της Βιέννης, έθεσε τέλος τα εξής τρία ζητήματα: 1) Κάθε τι που διδάσκεται στο παιδί θα πρέπει να είναι πλήρως κατανοητό· 2) δεν θα πρέπει να διδάσκεται στα παιδιά μόνο η αλήθεια, αλλά και η μέθοδος προς ανεύρεση της αλήθειας· 3) η διδασκαλία του παιδιού θα πρέπει να αρχίζει πάντα από ότι το περιβάλλει. Να μαθαίνει, για παράδειγμα για το σχολείο του και τον κήπο του σχολείου του και όχι τι συμβαίνει στην Αφρική³²².

ΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΓΩΓΗ ΤΩΝ ΝΗΠΙΩΝ

Α. Ο γενικότερος προβληματισμός

Στο παιδαγωγικό και φιλολογικό περιοδικό σύγγραμμα ενός συλλόγου, τα μέλη του οποίου κύρια αποστολή έχουν την κατά το δυνατόν άρτια εκπαίδευση των μαθητών του Δημοτικού σχολείου, δεν θα ανέμεινε κανείς να συναντήσει πολλά μελετήματα συνεργατών του για ζητήματα, που αφορούσαν και αφορούν την αγωγή των παιδιών της προσχολικής ηλικίας. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για το όργανο του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου *Πλάτων*, η έκδοση και η κυκλοφορία των τευχών του οποίου άρχισε και ολοκληρώθηκε σε μια εποχή, που στη χώρα μας δεν είχαν ιδρυθεί και λειτουργήσει δημόσια νηπιαγωγεία.

Όπως έχουν ήδη επισημάνει οι ιστορικοί της εκπαίδευσης γενικά και ειδικά της προσχολικής αγωγής στην Ελλάδα³²³, οι υπηρεσίες του ελληνικού Υπουργείου Παιδείας δεν έδειξαν αρκετά νωρίς ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ίδρυση νηπιαγωγείων. Ο κυριότερος λόγος γι' αυτό – πέρα από τους οικονομικούς – ίσως να ήταν το ότι οι εκπρόσωποι αυτών των υπηρεσιών δεν διαισθάνθηκαν τη μεγάλη σημασία της δημόσιας αγωγής των νηπίων για την αποτελεσματικότερη επίτευξη των στόχων της πολιτικής στον τομέα της εκπαίδευσης.

Στη στάση τους μάλιστα απέναντι στην αγωγή των νηπίων μπορούμε να διακρίνουμε, όπως ήδη παρατήρησε ο Γεώργιος Δημ. Κιτσαράς, τέσσερις περιόδους: την περίοδο της αδιαφορίας (ως το 1895), την περίοδο του φαινομενικού ενδιαφέροντος (1895 – 1929), την περίοδο του υποτονικού ενδιαφέροντος (1929 – 2001) και τέλος την περίοδο, κατά την οποία η αγωγή των οποίων ετέθη στο «επίκεντρο του κρατικού και παιδαγωγικού ενδιαφέροντος»³²⁴.

Σύμφωνα με την περιοδολόγηση αυτή του κρατικού ενδιαφέροντος, ο

Πλάτων κυκλοφορεί στα χρόνια της αδιαφορίας των υπηρεσιών του Υπουργείου Παιδείας για την προσχολική αγωγή. Σ' αυτή την αδιαφορία αρχίζει να αντιπαρά τίθεται, ωστόσο, βαθμιαία η εγρήγορση παιδαγωγών, οι οποίοι μέσω και του *Πλάτωνα* προβάλλουν ζητήματα της προσχολικής αγωγής και προτείνουν τις κατ' αυτούς ορθές λύσεις πότε στα πλαίσια γενικότερων παιδαγωγικών μελετημάτων τους και πότε κατά συστηματικό τρόπο σε αξιοπρόσεκτες από πολλές πλευρές ειδικές εισηγήσεις για την επέκταση της αγωγής και στα νήπια. Από αυτή την άποψη, οφείλουμε να παρατηρήσουμε, κάθε σύγχρονός μας αναγνώστης εκπλήσσεται ευχάριστα, όταν φυλλομετρώντας τους τόμους του οργάνου του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου συναντά όχι μόνο σποραδικές, αλλά και εκτενείς συχνά αναφορές σε ζητήματα αγωγής των νηπίων και, προπάντων, όταν συναντά εμπεριστατωμένα μελετήματα, όπως, για παράδειγμα, το «Περί νηπιαγωγείων» μελέτημα, που προέρχεται από τη γραφίδα ενός από τους πλέον αξιολογότερους Έλληνες παιδαγωγούς του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα.

Οι σποραδικές αναφορές, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε, ήταν βέβαια σχεδόν κατά κάποιο τρόπο αναπόφευκτες, αφού κάθε συνεργάτης του *Πλάτωνα*, όταν ασχολείται με γενικά ζητήματα της αγωγής των παιδιών του δημοτικού σχολείου δεν ήταν δυνατόν να μη συμπεριλάβει στις σκέψεις του και τις όποιες παρατηρήσεις του για την ομαλή είσοδό τους στο επίσημο οργανωμένο μαθησιακό γίγνεσθαι· αυτό, όμως, δεν φαίνεται να ίσχυε για πολλούς, και προπάντων για τον Αριστείδη Σπαθάκη, ο οποίος, όπως θα δούμε στη συνέχεια, συγγράφοντας το «Περί νηπιαγωγείων» μελέτημά του στόχευε κυρίως στην ανάδειξη της αναγκαιότητας επέκτασης της αγωγής και στα παιδιά προσχολικής ηλικίας με την ίδρυση δημόσιων νηπιαγωγείων και στη πατρίδα μας.

Άλλωστε, η προβληματική για τη σημασία της παρεχόμενης αγωγής στα νηπιαγωγεία και επομένως για την ανάγκη ίδρυσης δημόσιων νηπιαγωγείων στην Ελλάδα δεν ήταν πρωτόφαντη στα χρόνια της κυκλοφορίας του *Πλάτωνα*.

Ο ίδιος ο Σπαθάκης είχε καταθέσει μάλιστα τους περί νηπιαγωγείων

προβληματισμούς του οκτώ περίπου χρόνια πριν από την κυκλοφορία των τευχών του Ιουλίου – Αυγούστου (Θ' - Ι') και Σεπτεμβρίου – Οκτωβρίου (I-A' - IB') 1881 του *Πλάτωνα* στο γνωστό περιοδικό *Αθήναιον*³²⁵. Τυ μελετήματός του αυτού είχαν εξάλλου προηγηθεί αρκετές εργασίες περί των νηπιαγωγείων και των αρχών του «νηπιακού κήπου» του πρώτου παιδαγωγού, που ανέπτυξε μία ολοκληρωμένη θεωρία για την αγωγή των νηπίων – του Γερμανού Friedrich Wilhelm Fröbel (Oberweissbach/Thuringen 1782 – Marienthal bei Leibenstein 1852).

Σ' αυτές τις εργασίες ανήκουν κατά χρονολογική σειρά το βιβλίο *Εγχειρίδιον διδασκαλίας προς χρήσιν των νηπιακών σχολείων*³²⁶, τα μελετήματα του Κωνσταντίνου Σ. Ξανθόπουλου (Τραπεζούντα 1822 - Τραπεζούντα 1889) «Περί σωματικής θεραπείας του νηπίου», «Περί της πρώτης ανατροφής του νηπίου» και «Περί κήπων των παιδων»³²⁷, το δεύτερο μέρος του *Εγχειριδίου περί Δημοτικής Εκπαιδείσεως ή Οδηγός περί μεθόδων διδακτικών συνδιδασκτικής και μικτής και περί Νηπιακών σχολείων* του Ιωάννου Π. Κοκκώνη (Καστρί Κονουρίας 1796 – Αθήνα 1864)³²⁸ και τα βιβλία *Συμβουλαί και οδηγία περί διευθύνσεως Σχολείων και Νηπιαγωγείων*³²⁹ και *Άσματα παιδαγωγικά προς χρήσιν των Νηπιαγωγείων και των Δημοτικών σχολείων* της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας³³⁰.

Ο προβληματισμός για τη προσχολική αγωγή συνεχίστηκε, βέβαια, και μετά τη δημοσίευση στο *Αθήναιον* του «Περί νηπιαγωγείων» μελετήματος του Σπαθάκη: Το 1877 δημοσιεύτηκε «το μεν μετεφρασθέν, το δε συνεργανισθέν» έργο της Ιφιγένειας Παπαγεωργίου *Συμβουλαί περί διευθύνσεως των Νηπιαγωγείων και Παιριδογνωσία*³³¹ και ακολούθησαν οι εξειδικευμένες εργασίες της παιδαγωγού Αικατερίνης Λασκαρίδου (Βιέννη 1842 – Αθήνα 1916) «Περί Φροβελιανών νηπιακών κήπων»³³², «Περί του Φροβελιανού συστήματος»³³³, «Το Φροβελιανόν σύστημα εν Ελλάδι»³³⁴ και *Ολίγα τινά περί Φρειδερίκου Φροέμπελ κατά την εορτήν της εκατονταετηρίδος των γενεθλίων αυτού*³³⁵.

Η συγκομιδή ελληνικών μελετημάτων και πραγματειών για τη προσχολική αγωγή από την έκδοση του *Εγχειριδίου διδασκαλίας προς χρήσιν*

των νηπιακών σχολείων το 1854 ως την έκδοση του εορταστικού έργου της Λασκαρίδου για την εκατονταετηρίδα των γενεθλίων του Froebel το 1885 δεν θα μπορούσε, βέβαια, να χαρακτηριστεί ιδιαίτερα πλούσια, ούτε, όμως, και ιδιαίτερα φτωχή. Πλούσια ή φτωχή πάντως, μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε ότι και στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος αναπτύχθηκε αρκετά νωρίς έντονος προβληματισμός για την αγωγή των παιδιών προσχολικής ηλικίας και ότι οι πρωταγωνιστές αυτού του προβληματισμού έτειναν μάλλον να υιοθετήσουν ως πρότυπό τους το Φροβελιανό σύστημα αγωγής των νηπίων³³⁶.

Τόσο ο προβληματισμός όσο και η υιοθέτηση του συγκεκριμένου συστήματος έχουν, βέβαια, την ιστορική τους εξήγηση. Ο προβληματισμός, που μπορεί να θεωρηθεί και ως συνέχεια του αντίστοιχου προβληματισμού όσων εκπροσώπων του ύστερου Νεοελληνικού Διαφωτισμού γνωρίσαμε ήδη στην εισαγωγή της διατριβής³³⁶, αποτελεί αναμφίβολα μια απόρροια του γενικού προσανατολισμού της ελληνικής κοινωνίας προς τα δυτικά πρότυπα για την ανάγκη παροχής παιδείας και στα παιδιά της προσχολικής ηλικίας.

Η ανάγκη αυτή θα πρέπει μάλιστα να συνειδητοποιήθηκε και από ευρύτερα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας μετά την ίδρυση των πρώτων ιδιωτικών νηπιαγωγείων είτε από ξένους ιεραπόστολους στην Ερμούπολη της Σύρου το 1830, και στην Αθήνα το 1831, είτε από την Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία στην Αθήνα το 1840³³⁷.

Η υιοθέτηση του Φροβελιανού συστήματος για την προσχολική αγωγή έχει επίσης την ιστορική εξήγησή της: Η συνάρτηση – αν όχι εξάρτηση – της ελληνικής διανόησης κατά τον 19^ο αιώνα από την αντίστοιχη της γερμανική είναι γενική και πλήρως αιτιολογημένη. Ας μη ξεχνούμε ότι ήδη από τον 18^ο κυρίως αιώνα στις γερμανόφωνες χώρες είχαν ακμάσει κατεξοχήν οι κοινότητες των Ελλήνων της διασποράς και ότι στην ακολουθία του πρώτου Βασιλέα των Ελλήνων ανήκε κι ένας μεγάλος αριθμός επιστημόνων, μερικοί από τους οποίους υπήρξαν μάλιστα και οι θεμελιωτές κάποιων επιμέρους επιστημών και τεχνών στην Ελλάδα, όπως, για παράδειγ-

μα, της βοτανικής ή της χαρακτικής. Γι' αυτό ακριβώς και κατανοούμε τα όσα ο Σπαθάκης αναφερόμενος στην έκδοση του *Πλάτωνα* «ομολόγησε» χαρακτηρίζοντας τον «πολυχεύμονα παιδαγωγικό κρατήρα των Γερμανών» ως την κύρια πηγή όχι μόνο της διανόησης των Ελλήνων, αλλά και των «λοιπών της γης εθνών», που βαθμιαία προάγονταν τότε στον πολιτισμό³³⁸.

Στην κατεύθυνση της πολιτιστικής προαγωγής των Ελλήνων του τέλους του 19^{ου} αιώνα μέσω της γνωριμίας τους κυρίως με τη γερμανόφωνη διανόηση θα πρέπει επομένως να βρίσκονται – εν μέρει ή εν όλω – και αρκετά παιδαγωγικά κείμενα του *Πλάτωνα*, οι συγγραφείς των οποίων – όπως ο Σπαθάκης, ο Δέρβος, ο Χρηστομάνος, ο Σκορδέλης και ο Καζάζης, που σπούδασαν στη Λειψία, στο Μόναχο ή σε κάποια άλλη πόλη της Γερμανίας και της Αυστρίας – ανταποκρινόμενοι στην κοινωνική ανάγκη για την επέκταση της δημόσιας αγωγής και στα παιδιά της προσχολικής ηλικίας ασχολήθηκαν διεξοδικά ή μη διεξοδικά και με την αγωγή των νηπίων και τα επί μέρους ζητήματά της.

B. Η αγωγή των νηπίων κατά τους συνεργάτες του *Πλάτωνα*

Ο «πολυχεύμων παιδαγωγικός κρατήρας των Γερμανών» μπορεί να υπήρξε η κύρια πηγή για τη γνωριμία των Ελλήνων παιδαγωγών του 19^{ου} αιώνα με τις αρχές του νεώτερου παιδαγωγικού συστήματος, που διατύπωσε γενικά ο Ελβετός Πεσταλότσι «ως άλλος Πλάτων» ή - ειδικά για την αγωγή των νηπίων - ο Γερμανός Fröbel, όμως δεν ήταν η μόνη³³⁹.

Ως προς αυτό ο *Πλάτων* αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα. Στα τεύχη του φιλοξενήθηκαν, όπως γνωρίζουμε, τρία κείμενα του Δέρβου για την εκπαίδευση στη Γαλλία, μία μετάφραση αποσπασμάτων ενός έργου άγγλου συγγραφέα για τον τρόπο ανατροφής των παιδιών στην πατρίδα του, μελετήματα για την αγωγή των Κινέζων, για το Κορνηλιανό Πανεπιστήμιο της Νέας Υόρκης κ.λ.π., ενώ σπουδαίο δίαυλο προς το εκπαιδευτικό γίγνεσθαι σε πολλές χώρες του εξωτερικού αποτέλεσαν και τα κείμενα

των ανακοινώσεων στις γενικές συνελεύσεις του Διδασκαλικού Συλλόγου για τα πεπραγμένα εκπαιδευτικών συνεδρίων σε πόλεις της κεντρικής κυρίως Ευρώπης.

Όποια, πάντως, και να ήταν η πηγή, από την οποία άντλησαν οι Έλληνες παιδαγωγοί του 19^{ου} αιώνα για να γνωρίσουν τις βασικές αρχές του νεώτερου παιδαγωγικού συστήματος ή τις αρχές της αγωγής των νηπίων, γεγονός παραμένει, όπως απέδειξε, άλλωστε, και η συστηματική παρουσία των σχετικών απόψεων τους στο προηγούμενο κεφάλαιο, ότι στα μελετήματά τους αρθρώνουν δικό τους κατά κανόνα λόγο. Αυτό σημαίνει ότι ο σύγχρονος αναγνώστης των μελετημάτων αυτών μάλλον θα απογοητευθεί, αν αναμένει κάθε σκέψη και κάθε πρόταση των συνεργατών του *Πλάτωνα* να συνοδεύεται και με την παραπομπή στην όποια πηγή τους ή στην όποια αυθεντία της εποχής τους περί τα παιδαγωγικά. Όπως διαπιστώσαμε ήδη στην εισαγωγή της διατριβής μας, στον ελληνικό χώρο είχε ήδη διαμορφωθεί ένα είδος παράδοσης για την παιδεία των Ελληνοπαίδων, η οποία βοήθησε και στην άνετη πρόσληψη των νεώτερων παιδαγωγικών αρχών. Οι κληρονόμοι αυτής της παράδοσης ήταν, οφείλουμε να υπογραμμίσουμε, σε θέση να ενστερνιστούν τις όποιες νεώτερες αρχές ενσωματώνοντάς τις στον δικό τους παιδαγωγικό λόγο, που δεν είχε ασφαλώς την ανάγκη συνεχών παραπομπών. Γι' αυτό και τα παιδαγωγικά κείμενα του *Πλάτωνα*, όσο κι αν απηχούν αρχές, που αποκρυσταλλώθηκαν είτε στη Γερμανία είτε αλλού, οφείλουν να διαβάζονται πρώτιστα ως αποτυπώσεις της νεοελληνικής παιδαγωγικής επιστήμης και δευτερευόντως ως εξακτινώσεις της επιστήμης άλλων χωρών.

Η αλήθεια αυτή δεν ισχύει ασφαλώς για τις μεταφράσεις κειμένων, που προέρχονται από τη γραφίδα ξένων παιδαγωγών, ή για τα κείμενα, των οποίων οι Έλληνες συγγραφείς τους περιορίζονται απλώς στην παρουσίαση θέσεων και απόψεων, νεώτερων παιδαγωγικών συστημάτων ή γνωστοποιούν πτυχές του εκπαιδευτικού γίνεσθαι σε χώρες του εξωτερικού παρόλο που η εκ μέρους τους επιλογές ενέχουν ως ένα σημείο και το στοιχείο των προτιμήσεών τους.

Όποιες, πάντως, και να είναι οι θέσεις και οι απόψεις είτε των Ελλήνων είτε των ξένων για την αγωγή των νηπίων, που φιλοξενούνται στον *Πλάτωνα* αυτές θα πρέπει να θεωρηθούν ως αναπόσπαστο μέρος και μάλιστα, ως η κορύφωση του γενικού προβληματισμού για την εκπαίδευση των Ελληνοπαίδων, που σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις απασχόλησε έντονα την ελληνική διανόηση στο τέλος του 19^{ου} αιώνα.

Οι επισημάνσεις μας αυτές ορίζουν, βέβαια, και τη διάρθρωση του υποκεφαλαίου αυτού: Θα προταχθεί η παρουσίαση των κειμένων του *Πλάτωνα* για την αγωγή των νηπίων σε χώρες, η εκπαιδευτική πολιτική των οποίων αποτέλεσε ένα είδος προτύπου για τους Έλληνες παιδαγωγούς· στη συνέχεια να καταγραφούν οι θέσεις και οι απόψεις των Ελλήνων παιδαγωγών για την προσχολική αγωγή, που διαμόρφωσαν αυτές τις θέσεις και αυτές τις απόψεις με βάση τις δικές τους παρατηρήσεις αλλά και με βάση τη γνώση των πεπραγμένων σε άλλες χώρες.

α) Τα κείμενα για την προσχολική αγωγή σε άλλες χώρες

Ο Σπαθάκης στο πρώτο «Περί νηπιαγωγείων» μελέτημά του, που δημοσιεύτηκε στον δεύτερο τόμο του περιοδικού *Αθήναιον*³⁴⁰, μας αποκαλύπτει ότι τις «περί σχολείων» γνώσεις του απέκτησε «εκ τε της ακροάσεως σοφών παιδαγωγών και εκ της επιθεωρήσεως διαφόρων σχολείων» της Λειψίας, στο Πανεπιστήμιο της οποίας σπούδασε, «έτι δε», όπως προσθέτει, «και εκ της αναγνώσεως διαφόρων συγγραμμάτων, πραγματευομένων περί αυτών»³⁴¹. Αυτές ακριβώς τις «περί σχολείων» γνώσεις επιθυμούσε να καταστήσει γνωστές και «εις την ημετέραν πατρίδα, την πολλών πραγμάτων και γνώσεων στερουμένην»³⁴². Δεν παραλείπει μάλιστα να αιτιολογήσει, γιατί οι πρώτες περί σχολείων γνώσεις, που με το μελέτημά του μεταφέρει από τη Λειψία στην πατρίδα του, είναι οι περί νηπιαγωγείων γνώσεις: «Εν ταις περί σχολείων πραγματείαις αρχόμεθα από των νηπιαγωγείων, διότι ταύτα θεωρούμεν ως την βάσιν, εφ' ἧς ερείδονται πάντα τα λοιπά εκπαιδευτικά καθήκοντα· όπως δε ουδέν οικοδόμημα δύναται να στηριχθή άνευ θεμελίων,

ούτως αδύνατον είναι και παν εκπαιδευτήριον να ευδοκιμήση μη στηριζόμενον επί των νηπιαγωγείων.»³⁴³

Η μεταφορά «πολλών πραγμάτων και γνώσεων» για την προσχολική αγωγή από ξένες χώρες στην «στερουμένην» πατρίδα τους αποτέλεσε μέλημα και αρκετών συνεργατών του *Πλάτωνα*. Άλλοι από αυτούς πραγματοποίησαν αυτή τη μεταφορά έμμεσα – ενσωματώνοντας, δηλαδή, τις όποιες γνώσεις απέκτησαν στα ξένα ιδρύματα στη δική τους θεώρηση για την αγωγή των νηπίων – και άλλοι άμεσα – μεταφράζοντας κείμενα ξένων στα ελληνικά, ή απλώς κοινοποιώντας τις όποιες γνώσεις κατείχαν για την αγωγή των νηπίων σε ξένες χώρες.

Έτσι στον πρώτο κιόλας τόμο του *Πλάτωνα*, ο Χαρίσιος Πούλιος μεταφράζει τον φανταστικό διάλογο μεταξύ του δικαστή Γουλιέλμου και του φίλου του Καρόλου «παρά το λίκνον του τεσσάρων μόνον εβδομάδων υιού» του πρώτου, που έγραψε ο κατά τα άλλα άγνωστός μας διδάκτωρ Karl Oppel θέλοντας να διερευνήσει κατά πόσον «ο άνθρωπος μένει, όπως είναι» κι αν «η όλη ανατροφή είναι μηδέν»³⁴⁴. Κατά τον Oppel «η όλη ανατροφή» δεν μπορεί να «είναι μηδέν». Τη θέση του αυτή τη συνδέει με την ανατροφή των παιδιών κατά την προσχολική και σχολική ηλικία κυρίως από τη μητέρα τους, της οποίας το έργο δεν παραλείπει να συναρτήσει τόσο με τον αριθμό των παιδιών, που ανατρέφει, όσο και με την εν γένει οικονομική κατάσταση της οικογένειάς της³⁴⁵.

Το παράδειγμα του Πούλιου ακολουθεί ο Γ. Δημητριάδης, που μεταφράζει από τα γερμανικά και όχι από τα ιταλικά τις «Σκέψεις περί παιδαγωγίας» του Θωμαζαίου, ο οποίος – αντίθετα από τον Oppel, που σχεδόν παρεπιπτόντως αναφέρεται στην αγωγή των παιδιών προσχολικής ηλικίας από τη μητέρα τους – ασχολείται με το πρόβλημα της «εν τη οικία... παιδαγωγίας» εκτενώς. Ο Θωμαζαίος προβάλλει καταρχήν τους γονείς κάθε παιδιού ως τους «πρώτους τα μάλα επιδρώντας παιδαγωγούς κατά την καλήν και κακήν σημασίαν» και επομένως ως τους πρώτους, που επιβαρύνονται με «την μεγάλην περί των τέκνων ευθύνην»³⁴⁶. Επιμερίζει μάλιστα την ευθύνη του πατέρα, από τον οποίον ο γιός κληρονομεί τις ιδιότητες, «αίτι-

νες τη σωματική και πνευματική ενεργεία και τω προαιρετικῶ ἀνήκουσι», ἀπὸ τὴν εὐθύνῃ τῆς μητέρας, ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ γιὸς κληρονομεῖ τὶς ιδιότη-
τες «τῆς θυμικῆς δυνάμεως καὶ τῆς καρδίας»³⁴⁷. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς καὶ δὲν
φείδεται κατηγοριῶν ἰδιαίτερα ἐναντὶ τῶν «διεφθαρμένων ἐν ματαιότητι καὶ
ιδιοτελείᾳ» μητέρων, ποὺ «ἐν τῇ ἀσπλαχνίᾳ καὶ ἀσυνειδησίᾳ» τοὺς ἐπιτρέ-
πουν νὰ «διαμένωσι» τὰ παιδιὰ τοὺς «ἐπὶ 18 μῆνες μέχρι 2 ἐτῶν...παρὰ ξέ-
νοις καὶ ἀσυμπαθέσι» καὶ «πολλάκις κατωτάτης τάξεως ἀνθρώποις», δηλα-
δὴ σὲ τροφούς, «αἵτινες ἀντὶ εὐτελοῦς μισθορίου μισθοῦνται» γιὰ «να πω-
λώσιν εὐονώτερον οὐδαίῳ γάλακτος» τὸ «αἷμα τῆς ἡβῆς αὐτῶν»³⁴⁸.

Ὁ Θωμαζαῖος δὲν σταματᾷ, ὥστόσο, ἐδῶ: Ἐπισημαίνει τὶς ἐπιπτώσεις
τῆς «αἰφνίδιας» μετάβασης τῶν νηπίων «ἀπὸ τῆς τροφῆς εἰς τὴν μητέρα»³⁴⁹,
τὸ «ιερόν καθήκον τῶν γονέων καὶ κυβερνήσεων» νὰ ἀπαιτοῦν «ιδίως παρὰ
τῶν μελλονύμφων τὰς πρώτας ἀναγκαιοτάτας γνώσεις» γιὰ τὴν «πρώτην ἐ-
πιμέλεια τοῦ παιδιοῦ, ἐμβρύου ἐτι καὶ εἴτα νεογνοῦ βρέφους»³⁵⁰, διακη-
ρύττει ὅτι «ἡ πρώτη πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ παιδαγωγία τοῦ παιδιοῦ εἶναι ἡ
παιδεία τῶν αἰσθήσεων αὐτοῦ»³⁵¹, καὶ προβαίνει στὴ διατύπωση μιᾶς σει-
ρᾶς εὐστοχῶν παρατηρήσεων γιὰ τὴν κατὰ τὸ δυνατόν ἀνεμπόδιστη παρο-
χὴ αὐτῆς τῆς δια «τῶν αἰσθήσεων» παιδείας³⁵².

Μεταξὺ τῶν ἀξιωματικῶν παρατηρήσεων τοῦ Θωμαζαίου ποὺ ἰ-
σχύουν ἀκόμη καὶ στὶς μέρες μας, ξεχωρίζουν: Ἡ ἀνάγκη τῆς μὴ μεταφο-
ρᾶς τῆς ἀντιπάθειας τῶν γονέων στὸ παιδί τοὺς γιὰ πρόσωπα³⁵³· ἡ προπαί-
δευση τῶν παιδιῶν «εἰς ἀβρότητα αἰσθημάτων» μετὰ τὴν ἐπίδειξη τοῦ «κό-
σμου, οὐκ ὅπως εἶναι, ἀλλ' ὅσο τὸ δυνατόν ὑπὸ τὴν ὡραιότεραν καὶ εὐαρι-
στοτέραν ὄψιν»³⁵⁴· ἡ ἀποφυγὴ τῆς ἀνταμοιβῆς τοὺς μετὰ δῶρα ἢ χρήματα³⁵⁵·
ἡ «δια τοῦ ομιλητικοῦ καὶ τῆς εὐτραπείας» ἀπάλυνση τῶν «ἀπαραίτητων
εἰς τὴν κανονικὴν ἀνάπτυξιν καὶ ῥώμης τοῦ παιδιοῦ» σωματικῶν ἀσκήσε-
ων³⁵⁶· τέλος, ἡ ἀνάληψη τῆς μόρφωσης τῶν παιδιῶν ὄχι ἀπὸ οἰκοδιδασκά-
λους, τοὺς ὁποίους δὲν διστάζει νὰ παρομοιάσῃ μετὰ χύτρες «διαφόρου με-
γέθους καὶ ποιότητος» ποὺ «περίστανται τὴν ἐστίαν τοῦ παρέχοντος αὐτοῖς
τροφὴν καὶ στέγην»³⁵⁷.

Τὰ ὅσα ἀνέπτυξαν παρεπιπτόντως ἢ μὴ παρεπιπτόντως οἱ δύο ξένοι

συγγραφείς, τα κείμενα των οποίων φιλοξένησε σε μετάφραση ο *Πλάτων*, αναμφίβολα δεν συνέβαλαν ιδιαίτερα ούτε στον εμπλουτισμό των γνώσεων των Ελλήνων διδασκάλων για την προσχολική αγωγή ούτε στην ωρίμανση των συνθηκών, που θα επέτρεπαν ή και θα επέβαλαν την ίδρυση δημόσιων νηπιαγωγείων στην Ελλάδα. Πρόκειται για θέσεις και απόψεις, που σε τελευταία ανάλυση ο κάθε παιδαγωγός θα μπορούσε να είχε σκεφθεί απλώς παρακολουθώντας τα δρώμενα σε κάθε οικογένεια ή σε κάθε σχολείο.

Στην ωρίμανση των συνθηκών για την ίδρυση δημόσιων νηπιαγωγείων στην Ελλάδα θα πρέπει να συνέβαλαν, ωστόσο, τα κείμενα του *Πλάτωνα*, στα οποία, όπως ήδη σημειώσαμε, οι συγγραφείς τους απλώς κοινοποιούσαν τα όσα γνώριζαν για την προσχολική αγωγή σε ξένες χώρες. Η κοινοποίησή τους στον ελληνικό εκπαιδευτικό κόσμο συνέβαλε το δίκως άλλο στην εκ μέρους του συνειδητοποίησης για την ανάγκη ίδρυσης δημόσιων νηπιαγωγείων στη χώρα μας. Αυτά τα κείμενα θα μπορούσε κανείς να τα κατατάξει μάλιστα ανάλογα με τη σπουδαιότητά τους σε δύο ομάδες. Στην πρώτη, των όχι ιδιαίτερα σημαντικών, ανήκουν: α) Το μελέτημα στον πρώτο τόμο του αγνώστου μας Hippereux «Η εν Αγγλία δημοσία εκπαίδευσις», στο οποίο όχι μόνο αναφέρεται ότι τα νηπιαγωγεία της Αγγλίας «υπάγονται εις την δικαιοδοσίαν των διδασκαλείων»³⁵⁸, αλλά και καταγράφεται ότι για τον «μαθητεύοντα διδάσκαλον» ωφέλιμη είναι «η παρ' αυτού γινομένη παράδοσις εις τάξιν τινά νηπίων, ενώπιον του διευθυντού και των συμμαθητών του», με τους οποίους μάλιστα ο ίδιος συζητά εκ των υστέρων τα όποια προβλήματα έχουν κατά τη διάρκεια της παράδοσης ανακύψει³⁵⁹. β) Το μελέτημα στον έκτο τόμο του Ι. Αργυριάδη «Ολίγα περί της εν Λονδίνω δημοτικής παιδείσεως», στο οποίο μνημονεύεται η ύπαρξη των Babyrooms, «όπου», όπως σημειώνεται, «φοιτώσι τα νεώτατα την ηλικίαν παιδιά» και όπου «είναι αναγεγραμμένα» τα ονόματα των «εις τα μαθήματα ευδοκιμησάντων» μαθητών τους³⁶⁰.

Στη δεύτερη ομάδα, των κειμένων δηλαδή αυτών που πρέπει να συνέβαλαν κατά πολύ στην ωρίμανση των συνθηκών για την ίδρυση δημόσιων νηπιαγωγείων στη χώρα μας, ανήκουν επίσης δύο κείμενα. Πρόκειται για

το κείμενο μιας έκθεσης «Περί δημοσίας εκπαιδεύσεως», που έγραψε «το 1880 κατ' εντολήν του κ. Ν. Α. Μαυροκορδάτου, υπουργού των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως» ο γνωστός καθηγητής της Χημείας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Αναστάσιος Κ. Χρηστομάνος και δημοσιεύτηκε «αναλλοίωτος τη αδεία» του μετέπειτα υπουργού Δημητρίου Βουλπιώτη στον έβδομο τόμο του *Πλάτωνα* (1884) καθώς και για το μελέτημα «Βραχεία τινά περί της δημοτικής εκπαιδεύσεως της Γαλλίας» του επίσης γνωστού καθηγητή της Πατρολογίας και της Χριστιανικής Αρχαιολογίας στο ίδιο Πανεπιστήμιο Γεωργίου Ι. Δέρβου, που δημοσιεύτηκε στον δέκατο τρίτο και τελευταίο τόμο (1891).

Όπως δηλώνει ο Χρηστομάνος στην αρχή της έκθεσής του «η παρούσα διατριβή συνετάχθη...πρό πάντων όπως και παρ' ημίν γνωσθή το εν Αυστρία κρατούν σύστημα της δημοσίας εκπαιδεύσεως και προκύψη ίσως ωφέλειά τις εκ του παραλληλισμού του συστήματος τούτου προς το παρ' ημίν ισχύον»³⁶¹. Το σύστημα, που ίσχυε στην Αυστρία, περιγράφει, οφείλουμε να σημειώσουμε, με βάση τις γνώσεις του για τους «διοργανισμούς της εκπαιδεύσεως, ούς έτυχεν» ο ίδιος «είτε να διεξέλθει είτε εμπράκτως να ίδη λειτουργούντας»³⁶², ο ίδιος ο Χρηστομάνος με βάση τις εμπειρίες του ως μαθητή ή φοιτητή των ιδρυμάτων της χώρας, στην πρωτεύουσα της οποίας γεννήθηκε.

Από την περιγραφή του δεν λείπουν οι αναφορές στην προσχολική αγωγή· αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι το κυρίως κείμενό του για την δημοσία εκπαίδευση στην Αυστρία αρχίζει με την επισήμανση της οφειλής του νομοθέτη «να προνοήση περί εκπαιδευτηρίων εν τοις οποίοις χορηγείται εις τα νήπια η πρώτη εκείνη διδασκαλία, η βασιζομένη επί της αναγνώσεως, της γραφής, της αριθμήσεως και της δι' εκείνων και απλών πειραμάτων ευκόλως αντιλαμβανομένης πραγματογνωσίας»³⁶³. Αυτή την οφειλή φαίνεται πως έφερε εις πέρας ο νομοθέτης στην Αυστρία, στην οποία «εγκαταλήφθη προ πολλού η δι' αποστηθίσεως κανόνων και δι' απαγγελίας δυσλήπτων κατά την νεαράν ταύτην ηλικίαν ορισμών επιζητούμενη προπαρασκευή» και στην οποία «ωρμήθησαν...τα διάφορα των νηπίων εκπαι-

δευτικά συστήματα, εν οίς διαπρέπει το Φροβελιανόν»³⁶⁴. Αφετηρία τόσο της εγκατάλειψης των παλαιότερων όσο και της υιοθέτησης των νεώτερων εκπαιδευτικών συστημάτων για τα νήπια αποτέλεσε κατά τον Χρηστομάνο η σκέψη «ότι ο άνθρωπος δια της πείρας και της δια των αισθήσεων αντιλήψεως πολύ ευκολώτερον διδάσκεται»³⁶⁵. Έτσι, όπως συμπεραίνει, «ο νους του παιδός» μορφώνεται «επί το μεθοδικώτερον, διότι από των πρώτων αυτού βημάτων διδάσκεται να συστηματοποιή τας γνώσεις αυτού»³⁶⁶. Και συμπληρώνει την περί των νηπιαγωγείων της Αυστρίας περιγραφή του με δύο παρατηρήσεις, από τις οποίες η πρώτη αφορά το έργο των νηπιαγωγείων και η δεύτερη την οφειλή και πάλι του νομοθέτη: «Τα...κατώτατα ταύτα εκπαιδευτήρια, περιλαμβάνοντα την διδασκαλία των νηπιαγωγείων και των πρώτων τάξεων των παρ' ημίν αλληλοδιδασκτικών, δημοτικών ή προπαιδευτικών σχολείων, μορφούσι τους παίδας αρκούντως, ίνα εισέλθωσιν εις τα παρακατιόν μνημονευμένα ανώτερα σχολεία, χωρίς όμως να παρέχωσιν αυτοίς εισέτι τοσαύτην ύλην εκπαιδεύσεως, ώστε να δύναται απαλλαπτόμενα της περαιτέρω εξακολουθήσεως της εν σχολείοις εκπαιδεύσεως αυτών, να εισέλθωσιν εις τι πρακτικώτερον του βίου στάδιον.» Γι' αυτό ακριβώς «οφείλει» ο νομοθέτης, όπως γράφει, «να προνοήση, όπως η νηπιακή διδασκαλία ή τοιαύτη, ώστε να παρασκευάζη τους παίδας είτε εις την εξακολουθήσιν των σπουδών των, είτε εις την ταχείαν είσοδον εις τον πρακτικόν βίον»³⁶⁷.

Αν ο Χρηστομάνος στην έκθεσή του για το εκπαιδευτικό σύστημα της Αυστρίας περιορίστηκε μόνο σε μια γενικόλογη περιγραφή του τρόπου λειτουργίας και του βασικού στόχου των νηπιαγωγείων, ο Δέρβος στο αντίστοιχο μελέτημά του για τη Γαλλία είναι αρκούντως αναλυτικός. Άλλωστε, τις σχετικές γνώσεις του αντλεί από διάταγμα της Γαλλικής κυβέρνησης, που εκδόθηκε στις 18 Ιανουαρίου 1887 και ορίζει την ίδρυση νηπιαγείων «εν πόλεσι και κώμαις, περιεχούσαις πληθυσμόν 2000 ψυχών, εν αίς αι μητέραι απησχολημένοι εις βιοποριστικά επαγγέλματα δεν έχωσι καιρόν να φροντίζωσι περί της ανατροφής των τέκνων αυτών»³⁶⁸. Δεν παραλείπει μάλιστα να παραθέσει ακριβώς και τα μαθήματα, που οφείλουν να διδά-

σκονται στα νηπιαγωγεία και στις αποκαλούμενες παιδικές τάξεις:

«Παιγνίδια και βαθμιαία κινήσεις συνοδευόμεναι υπό ασμάτων·

Μικρά εργόχειρα·

Αρχαί ηθικής αγωγής, δι' ὧν μανθάνουσι, τι εἶνε ἀγαθόν, τι κακόν κτλ.

Πραγματογνωσία·

Προφορά της γλώσσης και εκμάθησις ασμάτων, μύθων και διηγήσεων·

Στοιχεία της ιχνογραφίας, της καλλιγραφίας και της αριθμήσεως.»³⁶⁹

Την απαρίθμηση ακολουθεί η περιγραφή των προϋποθέσεων τόσο της λειτουργίας των νηπιαγωγείων όσο και της προαγωγής των νηπίων στις παιδικές τάξεις, «αίτινες εἶνε ἠνωμένα ὅτε μὲν μετὰ τῶν νηπιαγωγείων, ὅτε δὲ μετὰ τῶν στοιχειωδῶν δημοτικῶν σχολείων»: «Τα φοιτῶντα εἰς τα νηπιαγωγεία παιδιά διαιροῦνται εἰς δύο τμήματα κατὰ τὴν ἡλικίαν καὶ τὴν διανοητικὴν ἀνάπτυξιν αὐτῶν. Ἐάν ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν υπερβαίνει τα 50, τότε ἡ διδασκαλία αὐτῶν ἀνατίθεται εἰς δύο δημοδιδασκαλίσσας. Ἐκ τῶν δύο δημοδιδασκαλισσῶν ἡ μὲν μία εἶνε διευθύντρια (*directrice*), ἡ δὲ ἐτέρα βοηθός (*adjointe*). Επιτροπεία δὲ ἐκ κυριῶν διοριζομένη ἐπὶ τριετίαν ὑπὸ τοῦ δημάρχου μεριμνᾷ καὶ φροντίζει περὶ τῆς υγιεινῆς καὶ καλῆς συντηρήσεως τῶν νηπιαγωγείων. Πρόεδρος δὲ τῆς επιτροπείας ταύτης εἶνε ὁ δήμαρχος. Τα παιδιά ἀποπερατοῦντα τα μαθήματα τῶν νηπιαγωγείων εἰσέρχονται εἰς τὰς παιδικὰς καλουμένας τάξεις (*Classes enfantines*)....Ἐν ταῖς παιδικαῖς τάξεσι τὰ τέκνα διαμένουσιν ἐπὶ δύο ἔτη, εἴαν εἰσῆλθον ἐν ἡλικίᾳ 6 ἐτῶν (6-7). Κατὰ τὸ πρόγραμμα τῶν παιδικῶν τάξεων, ὅπερ μετέχει ἐν μέρει μὲν τοῦ προγράμματος τῶν νηπιαγωγείων, ἐν μέρει δὲ τοῦ προγράμματος τῶν στοιχειωδῶν δημοτικῶν σχολείων, τὰ παιδιά διδάσκονται ὑπὸ δημοδιδασκαλισσῶν μαθήματα, ἅτινα εἶνε τὰ εξῆς:

«Ἠθικά διηγήματα καὶ ποιήματα·

Ἀνάγνωσις καὶ ἀριθμητικὴ·

Ἱστορία καὶ γεωγραφία·

Πραγματογνωσία·

Καλλιγραφία, ιχνογραφία καὶ ὠδική·

Διάφορα παιγνίδια και ρυθμικά ασκήσεις και
Αρχαί κοπτικής, ραπτικής και καλαθοποιίας.»³⁷⁰

Δεν γνωρίζουμε την απήχηση που είχαν στον ελληνικό εκπαιδευτικό κόσμο οι αναφορές του Χρηστομάνου στην προσχολική αγωγή των παιδιών της Αυστρίας και η μεταφορά από τον Δέρβο των όσων προέβλεπε το διάταγμα της Γαλλικής κυβέρνησης για την ίδρυση, τη λειτουργία και τα διδασκτέα μαθήματα των νηπιαγωγείων· όποια και να ήταν η απήχυσή τους, ένα παραμένει βέβαιο: Η βελτίωση της παρεχόμενης στους Ελληνόπαιδες αγωγής αρχίζει μάλλον να προβάλλεται επιτακτικά ως κοινωνικό αίτημα. Δεν είναι τυχαίο ούτε το ότι δύο υπουργοί της παιδείας ενδιαφέρονται άμεσα ή έμμεσα για τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αυστρίας ούτε το ότι ένας διάσημος στα χρόνια του καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών μεταφέρει στον *Πλάτωνα* αυτούσιο έναν νόμο της Γαλλίας. Το ότι τόσο η έκθεση για τα της Αυστρίας όσο και ο νόμος για τα της Γαλλίας συμπεριλαμβάνουν και τη μέριμνα των κυβερνήσεων των δύο χωρών για τη προσχολική αγωγή, ίσως να πρέπει να εκτιμηθεί ως μία ακόμη μεταφορά γνώσεων από τον Χρηστομάνο και τον Δέρβο στη στερουμένη δημόσιων νηπιαγωγείων πατρίδα τους.

β) Η αγωγή των νηπίων ως παιδαγωγικό ζήτημα στον *Πλάτωνα*

Η μελέτη των δύο κειμένων, των οποίων τις αναφορές στην αγωγή των νηπίων καταγράψαμε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, αναδεικνύει κάποιες όχι ορατές στην πρώτη ανάγνωσή τους συγγένειες. Οι συγγένειές τους δεν έχουν μόνο σχέση με το ότι προβάλλουν - το πρώτο άμεσα και ρητά, το δεύτερο έμμεσα - ως πρότυπο μιας αναγκαίας γενικής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης στην Ελλάδα κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα τα σχολικά δρώμενα σε δύο ευρωπαϊκές χώρες· έχουν σχέση και με το ότι και τα δύο είναι ενδεικτικά της διαρκούς αναζήτησης μιας διεξόδου στα αδιέξοδα, που και πάλι άμεσα ή έμμεσα επικαλούνται: Ο Χρηστομάνος άμεσα αποδίδοντας στον τότε υπουργό της παιδείας Μαυροκορδάτο τη θέση, σύμφωνα με την οποία «το μέχρι μαρασμού και σαπρότητος νοσούν δέντρον της

παρ' ημίν εκπαιδεύσεως, μόνον δια της εκ των ριζών αρχομένης και είτε εις τον κορμόν και την κορυφήν προβαινούσης θεραπείας δύναται εισέτι να ιαθή»³⁷¹. ο Δέρβος έμμεσα υπενθυμίζοντας ότι η συντριπτική ήττα των Γάλλων στον πόλεμο με τη Γερμανία το έτος 1870 ήταν εν μέρει ένα ακόμη επακόλουθο και της προγενέστερης εκπαιδευτικής πολιτικής³⁷².

Από την άποψη αυτή θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η συγγένεια, που συνδέει την έκθεση του Χρηστομάνου με την καταγραφή των αλλαγών στην παιδεία της Γαλλίας από τον Δέρβο, είναι κυρίως το ότι αποτυπώνουν την υπερδεκαετή προσπάθεια της διανόησης των Ελλήνων για την αλλαγή του τότε ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος σε όλα τα επίπεδά του – από την αγωγή των νηπίων ως την οργάνωση των πανεπιστημιακών σπουδών. Την αγωνία γι' αυτήν την αλλαγή σε κάθε επίπεδο χωριστά αποτυπώνουν, άλλωστε, όπως προκύπτει από το τρίτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους της εργασίας μας, αρκετά κείμενα του *Πλάτωνα*.

Είναι αλήθεια ότι τα δημοσιευμένα στον *Πλάτωνα* μελετήματα, που προσεγγίζουν την αγωγή των νηπίων ως ξεχωριστό παιδαγωγικό ζήτημα είναι μόνο δύο. Το πρώτο προέρχεται από τη γραφίδα του Σπαθάκη³⁷³, το δεύτερο από τη γραφίδα του Κοντόπουλου³⁷⁴. Στα δύο αυτά μελετήματα για τα νηπιαγωγεία και τη βρεφική και νηπιακή ανάπτυξη θα πρέπει, ωστόσο, να προσθέσουμε και τις σχετικές με το ζήτημα αυτό παρατηρήσεις και προτάσεις άλλων παιδαγωγών, που καταθέτουν τις θέσεις και τις απόψεις τους για την κατά το δυνατόν πιο καλή παροχή παιδείας στους Ελληνόπαιδες της εποχής τους γενικά αρχίζοντας από την προσχολική τους ηλικία. Εδώ ανήκουν όχι μόνο τα όσα γνωστοποιούν στους αναγνώστες του *Πλάτωνα* ο Χρηστομάνος και ο Δέρβος για την αγωγή, που προσφέρονταν στα νήπια της Αυστρίας και της Γαλλίας, αλλά και τα όσα αναπτύσσουν για την κατ' αυτούς συνάδουσα με την ελληνική πραγματικότητα ανατροφή των μικρών παιδιών είτε από τους γονείς τους είτε από την πολιτεία ο γνωστός παιδαγωγός Βλάσιος Σκορδέλης στο μελέτημά του «Εθνική αγωγή»³⁷⁵ και ο επίσης γνωστός παιδαγωγός Δημήτριος Μαρούλης στο μελέτημά του «Το νοσερόν εν τη ενεστώση εκπαιδεύσει του ελληνικού έθνους και το μέ-

σον της θεραπείας αυτού»³⁷⁶.

Κατά τον Σκορδέλη θα πρέπει να ορισθεί από την ελληνική πολιτεία η τελευταία Κυριακή του Αυγούστου κάθε έτους ως ημέρα της εισόδου του μικρού παιδιού στη μικρή κοινωνία του σχολείου, «εν ή μέλλει να προετοιμασθή δια τον βίον». Την ημέρα αυτή προτείνει να «τελείται ιδία τις θρησκευτική και πολιτική τελετή χάριν των παιδών», που θα συμπληρώνουν το πέμπτο έτος της ηλικίας τους. Με αυτήν την «πάνδημη», όπως προσθέτει, εορτή θα «εγκαινίζεται» ο σχολικός τους βίος, που θ' αρχίζει ουσιαστικά τον Σεπτέμβριο με την εγγραφή τους στο μαθητολόγιο του σχολείου, στο οποίο θα φοιτήσουν. Ο Σκορδέλης δεν παραλείπει, βέβαια, να υπογραμμίσει τη μεγάλη εντύπωση, που θα προκαλέσει ένας τέτοιος θεσμός κυρίως στα μικρά παιδιά, αλλά και στους γονείς, και να υπενθυμίσει τις παρεμφερείς εορτές των εφηβίων και απατουριών της αρχαιότητας³⁷⁷. Για την καλύτερη μάλιστα οργάνωση της «πάνδημης» αυτής εορτής θεωρεί ότι οι λεπτομέρειές της οφείλουν «να κανονισθώσιν υπό του υπουργείου εν συνεννοήσει μετά της Ι. Συνόδου» και ότι είναι απαραίτητα να περιλαμβάνονται σ' αυτήν «άσματα κατάλληλα, παιδιαί και χοροί εθνικοί»³⁷⁸.

Αντίθετα από τον Σκορδέλη, η πρόταση του οποίου είναι συγκεκριμένη και αφορά την διοργάνωση μιας σχολικής εορτής, ο Μαρούλης διατυπώνει στο γνωστό μας κείμενό του για το «νοσερόν» της ελληνικής εκπαίδευσης και το «μέσον της θεραπείας» της στα τέλη του 19^{ου} αιώνα μία ολοκληρωμένη και θεμελιωμένη στα διδάγματα κυρίως του Χριστιανισμού θεωρία για τον άνθρωπο γενικά και την αγωγή, που οφείλει να του παρέχει η πολιτεία ιδιαίτερα.

Αυτό που εντυπωσιάζει τον σύγχρονό μας αναγνώστη του κειμένου του είναι αναμφίβολα τόσο ο τονισμός της «εφήμερης» δημοσιογραφίας ως «ευθυνόν κοινόν και πρόχειρον» αλλά ταυτόχρονα «επιβλητικόν και επιδραστικόν» μέσον μόρφωσης³⁷⁹, όσο και οι προτάσεις του για την ίδρυση μιας σειράς διδακτηρίων – μορφωτηρίων, στα οποία συναριθμεί μεταξύ των άλλων τους στρατώνες, «εν οίς η ακμαία νεολαία εκπαιδεύεται και μορφούται σωματικώς τε και πνευματικώς»³⁸⁰, εσπερινές σχολές και σχολές «στοι-

χειωδών χειροτεχνιών»³⁸¹ ακόμη και τη φυλακή, «ήτις εν Ευρώπη μεταβάλλεται... κατά μικρόν εις διδακτήριον και μορφωτήριον των πεφυλακισμένων θεωρητικών και πρακτικών»³⁸².

Εκτός από αυτά τα «τεχνητά», όπως τα ονομάζει διδακτήρια³⁸³, υπάρχουν κατά την άποψη του Μαρούλη και «έτερα τρία φυσικά μάλλον διδακτήρια της ανθρωπότητας, ήτοι 1) η φύσις, 2) η οικογένεια και 3) το μεσοχώριον»³⁸⁴.

Από τα τρία διδακτήρια στα δύο – της οικογενείας και του μεσοχωρίου – επικεντρώνει ο Μαρούλης ιδιαίτερα το ερευνητικό του ενδιαφέρον ως σχολείων της αγωγής των παιδιών προσχολικής ηλικίας καταγράφοντας όλες τις ευεργετικές επιδράσεις στην ενηλικίωσή τους.

Στην οικογένεια, όπως επισημαίνεται, «μορφούνται και διδάσκεται ο άνθρωπος ως τέκνον αυτής κατά την τρυφεράν ηλικίαν αυτού υπό διαφόρων ειδικών φυσικών διδασκάλων τους διαφόρους κλάδους και τα διάφορα συστήματα της στοιχειώδους ανθρωπίνης γνώσεως»³⁸⁵.

Ως ειδικοί διδάσκαλοι αναφέρονται: Η μητέρα, η «θηλάζουσα, καθαρίζουσα, εκδύουσα, ενδύουσα, αποκοιμίζουσα ή διασκεδάζουσα το μικρόν αυτής νήπιον», που με τα νανουρίσματα και τα ασμάτια «θέλγει μεν... την ακοήν αυτού», ενώ ταυτόχρονα «εθίζει ... τα ότα αυτού εις τους ήχους και τους τόνους της μητρικής γλώσσας και οικειοποιεί αυτώ τα πρώτα απλούστατα ονόματα των αμέσως περιστοιχούντων και ενδιαφερόντων αυτό αντικειμένων»· η μάμμη, που «διηγείται εις τα μικρά παιδιά μετά χάριτος, ευφραδείας και θρησκευτικής ευλαβείας τα ανδραγαθήματα των πατέρων κατά των εχθρών της θρησκείας και της πατρίδος»· ο «προς πατρός θείος», που έχει «την μανίαν να διηγείται εις τα παιδιά παραμύθια, εν οίς ου μόνον τα ζώα υπό ονόματα ανθρώπων, αλλά και πάσα η λοιπή άψυχος φύσις ζώσα κινείται, δρά, σκέπτεται και λαλεί»· ο «προς πατρός πάππος», που «εξηγεί τοις μικροίς εγγόνις αυτού την σημασίαν των κυριακών και εορτών, οδηγεί αυτούς εις την εκκλησίαν και επιμελείται της ευσεβούς και θρησκευτικής μορφώσεως αυτών κατά την πάτριον πίστιν» καθώς και άλλα μέλη της οικογένειας, η «πρεσβυτέρα αδελφή» και ο «πρεσβύτερος αδελφός»

τα οποία συνεισφέρουν ποικιλοτρόπως στη βαθμιαία ανάπτυξη των μικρών παιδιών κυρίως με το παράδειγμά τους³⁸⁶.

Στη «σχολή» της οικογένειας, όπως τη χαρακτηρίζει, κατατάσσει ο Μαρούλης και «τας μορφωτηρίους εκείνας ποικίλας παιδιάς», που παίζουν συνήθως τα παιδιά κάθε γειτονιάς «υπό την διεύθυνσιν του πρεσβυτέρου εξ αυτών... απομιμούμενα πάντα τα έργα και τας ενασχολήσεις των μεγάλων μετά σοβαρότητος ανδρικής»³⁸⁷. Απαριθμεί μάλιστα και κάποιες παιδιές, για την ανάδειξη της σημασίας των οποίων επικαλείται ακόμη και τον Πεσταλότη και επιμένει ιδιαίτερα στην σπουδαιότητα μιας εξ αυτών «καθ' ήν ο μὲν διευθύνων την παιδιάν, μάννα ονομαζόμενος, κάθηται έχων προ ε-αυτού τους παίκτορας εν ημικυκλίω ισταμένους και περιγράφει αυτοίς ε-ναργέστατα αντικείμενόν τι των φυσικών ή τεχνητών, ίδια δε εκ του βασιλείου των ζώων και του των φυτών και εκ των τεχνών του βίου, απαριθμών ακριβώς πάντας τους ουσιώδεις χαρακτήρας αυτού» και οι «συμπαίκτορες σπεύδουσι να εύρωσιν εκ του χαρακτηρισμού τούτου και ονομάσωσι το περιγραφόμενον αντικείμενον»³⁸⁸.

Το έργο της «σχολής» της οικογένειας συμπληρώνει η «σχολή» του μεσοχωρίου, την οποία ο Μαρούλης θεωρεί ως την «τελειοτέραν φυσικήν σχολήνπασών των συγγενών αυτή τεχνητών σχολών», που μόνο με το θέατρο θα μπορούσε να συγκριθεί «κατά την ποικιλίαν»³⁸⁹. Σ' αυτή τη «σχολή» ο λαός μας μορφώνεται, κατά τη γνώμη του, τόσο «κατ' είδος», δηλαδή ως προς το καλόν, όσο και «κατ' ήθος», δηλαδή ως προς το αγαθόν, αφού στο μεσοχώρι «οφθαλμοί και ώτα των παρισταμένων ουδέποτε κουράζονται, ουδέποτε χορτάζονται, θεωμένων μὲν την τοσαύτην ποικιλίαν των ηλικιών, των μορφών, των ενδυμασιών και των κινήσεων, ακουόντων δε τα πλήρη αισθημάτων άσματα του λαού κατά τον χορόν αδόμενα»³⁹⁰.

Οι επισημάνσεις αυτές για το έργο της «σχολής» της οικογένειας και της «σχολής» του μεσοχωρίου δεν είναι, βέβαια, λανθασμένες και αναμφίβολα θα συμφωνούσε κανείς ότι και οι δύο «σχολές» συμβάλλουν στην αγωγή των παιδιών προσχολικής ηλικίας, αν και ο Μαρούλης περιγράφοντας το έργο της δεύτερης «σχολής» επιμένει μόνο στην ανάδειξη της αξίας

των ελληνικών χορών στο μεσοχώρι γενικά χωρίς να μνημονεύει την ευεργητική επίδρασή τους στα νεώτερα μέλη της κοινωνίας του χωριού ή της πόλης. Αυτή η παράλειψη δεν είναι, ωστόσο, η μόνη. Ο Μαρούλης στο εκτενέστατο μελέτημά του παραλείπει να συμπεριλάβει στα διδακτήρια – μορφωτήρια, τα δημόσια σχολεία και τα ακόμη μη δημόσια νηπιαγωγεία, παρόλο που γνωρίζει τα της λειτουργίας των τελευταίων στη Γερμανία και παρόλο που επαινεί ειδικά τον άγνωστό μας κατά τα άλλα μαθητή του Froebel και «διευθυντή ιδίου διδασκαλείου εν Γότθη» Koehler, ο οποίος «περιελθών πολλὰς χώρας και κώμας της Γερμανίας, συνήγαγε τα διάφορα διδάγματα της γερμανικής οικογενειακής σχολής και ευσυστηματοποίησεν αυτά συμπληρώσας προς χρήσιν των εν ταις πόλεσιν φροιβελίων παιδικών κήπων, εις οὓς οι παῖδες των ἀρίστων ἀστών φοιτῶσιν»³⁹¹.

Αν ο Μαρούλης στο μελέτημά του, που βαθμιαία και σταθερά το μετατρέπει από παιδαγωγικό σε ακραιφνώς θεολογικό εξετάζοντας στα περισσότερα κεφάλαιά του ζητήματα της Αγίας Γραφής και της χριστιανικής παράδοσης³⁹², ξεχνάει να αναφερθεί στον ρόλο των δημόσιων σχολείων κάθε βαθμίδας στην αγωγή των Ελληνοπαίδων, ο Κοντόπουλος και ο Σπαθάκης είναι κατά πάντα συγκεκριμένοι.

Ο γνωστός περισσότερο ως λεξικογράφος παρά ως παιδαγωγός Κοντόπουλος εντυπωσιάζει τον σημερινό αναγνώστη των κειμένων του *Πλάτωνα* τόσο για τη συστηματικότητα, με την οποία προσεγγίζει το ζήτημα της «βρεφικής και νηπιακής ανάπτυξης», όσο και με την προσπάθεια θεμελίωσης των σχετικών με το ζήτημα αυτό απόψεών του σε αρχές θεωρητικού χαρακτήρα. Τη θεμελίωση των απόψεών του για τη «βρεφική και νηπιακή ανάπτυξη», που θεματοποιεί σε ξεχωριστό μελέτημα, την επιτυγχάνει στο μελετημά του «Περί εκπαιδεύσεως εν γένει» με τον υπέρτιτλο «Παιδαγωγικά σταχυολογήματα»³⁹³. Σ' αυτό διατυπώνει κατ' αρχάς την άποψη πως «ὅ,τι διακρίνει τον ἄνθρωπον ἀπὸ των ἄλλων ὄντων» είναι « ο οργανισμός αὐτοῦ», γιατί, ὅπως ἐξηγεί, «ο ἄνθρωπος προστίθουσιν εἰς ἀπάσας ταύτας τὰς κατωτέρω δυνάμεις» των ἄλλων ὄντων, «εἰτέραν τινὰ ἀνωτέραν δύναμιν τὴν τοῦ νοεῖν καὶ συλλογίζεσθαι», ἄρα ο ἄνθρωπος «αὐξάνει, ζῇ, αἰσθάνεται καὶ δι-

ανοείται»³⁹⁴.

«Αλλά», παρατηρεί, «το λογικόν συνεπάγεται την ελευθερίαν», όπως επίσης και «η ελευθερία συνεπάγεται το λογικόν», άρα συμπεραίνει, αυτά τα δύο «συνδέονται προς άλληλα και υποτίθενται ως συνυπάρχοντα», που «διακρίνουν» τον άνθρωπο από τα άλλα πλάσματα. Ο άνθρωπος, κατά τον Κοντόπουλο, φαίνεται «αληθώς προορισμένος , ίνα δια της ορθής αγωγής και της διδασκαλίας αναπτυσσόμενος εκπροσωπή επί της γής εν σμικρώ τας θείας τελειότητας». Ετσι, «παρά την ζωικήν και αισθητήριον ζωήν, υπάρχει και ανωτέρα τις ζωή εν τω ανθρώπω, η εκ του λογικού και της ελευθερίας πηγάζουσα», που κατά την άποψή του αποτελεί τον « κυρίως ανθρώπινο βίο»³⁹⁵.

Μόνο στον άνθρωπο, «δέδοται να γινώσκη ότι επλάσθη επί τινι σκοπώ, και ότι οφείλει να εργασθή όπως φθάση όσον κάλλιστα εις τον προορισμόν του»· ο προορισμός αυτός, κατά τον Κοντόπουλο, «συνίσταται εις την μεγίστην τελειοποίησιν αυτού», διανοητικώς μεν «αναλόγως των δυνάμεων, της θέσεως, του επαγγέλματος και των αναγκών εκάστου», ηθικώς δε «συμφώνως προς την θεότητα μετέχουσιν φύσιν αυτού»³⁹⁶.

Η ανατροφή του ανθρώπου, σύμφωνα με τον Κοντόπουλο, αρχίζει από την βρεφική ηλικία και τελειώνει με τον θάνατο· πρώτοι οι γονείς «άρχονται του ιερού αυτών και υψηλού έργου», ενώ «καθ' όσον ηλικιούται» ο κάθε άνθρωπος έχει ανάγκη «υπό εναρέτων και όσον οίον τε πεπαιδευμένων γονέων παιδαγωγών και διδασκάλων», ώστε να «χειραγωγείται εις τον βίον, εις τον προορισμόν του, εις το του αγαθού και χρησίμου πολίτου στάδιόν του μορφούμενος» και επομένως να μαθαίνει «έν τε τω οίκω και εν τω σχολείω, εκείνα όσων θέλει έχει χρείαν εν τω βίω»³⁹⁷.

Ειδικότερα για το δάσκαλο και τον παιδαγωγό, ο Κοντόπουλος τονίζει στη συνέχεια, ότι δεν πρέπει να είναι «ανήρ τυχαίος», αλλά «όσον οίον τε σοφός, γνώστης της ανθρωπίνης φύσεως και φιλοσοφικής παιδεύσεως, ουχί άμοιρος»³⁹⁸. Θέτοντας ως σκοπό του ν' αναπτύξει, να φωτίσει και να πλουτίσει το νού του παιδιού και να διαπλάσει την καρδιά του, πρέπει επομένως να είναι «καλός ψυχολόγος και παντοίων γνώσεων κάτοχος»³⁹⁹.

Εξ' άλλου, όπως δεν παραλείπει να επισημάνει, «βλέπομεν εν τη Εσπερία διακεκριμένης παιδείας άνδρες», οι οποίοι δεν απαξιούσι να επιδοθώσιν εις το της παιδαγωγήσεως και ορθής εκπαιδεύσεως της νεολαίας μέγα και υψηλόν έργον»⁴⁰⁰. Πρόκειται για τους άνδρες, που πιστεύουν «ότι εκ τούτου και μόνου εκ τούτου κρέμεται η ευημερία και το μεγαλείον της πατρίδος»⁴⁰¹. Οι «αληθείς και ισχυροί παράγοντες της ευδαιμονίας και δόξης των εθνών της γης», συμπεραίνει είναι πρώτα «οι χρηστοί γονείς», έπειτα οι «ε-νάρετοι, πεπειραμένοι και δραστήριοι παιδαγωγοί και δάσκαλοι» και, τέλος, όπως προσθέτει χωρίς να το αιτιολογεί, ο «ευσεβής και πλήρης θείου ζήλου προς διδασκαλίαν του λαού ευπαιδευτος κλήρος»⁴⁰².

Με τη θεωρία του περί ανθρώπου και την αρμόζουσα σ' αυτόν αγωγή, που μόλις παρουσιάσαμε, ο Κοντόπουλος θεμελίωσε αναμφίβολα τα όσα καταθέτει στο μελέτημά του «Βρεφική και νηπιακή ανάπτυξη», που δημοσιεύτηκε στο επόμενο τεύχος του πέμπτου τόμου του Πλάτωνα⁴⁰³ και παρακολουθεί τη σταδιακή μεταβολή του παιδιού από βρέφος σε νήπιο, ενώ παράλληλα απευθύνεται σε γονείς και παιδαγωγούς με οδηγίες και παραινέσεις για την εκ μέρους τους ορθότερη κατανόηση των μεταβολών αυτών και επομένως για την καλύτερη αντιμετώπιση των προβλημάτων, που συνεπιφέρει η μεταβολή αυτή.

Σύμφωνα με τον Κοντόπουλο ο πρώτος βαθμός ανάπτυξης του ανθρώπου, που αντιστοιχεί στη βρεφική ηλικία, σταματά τη στιγμή κατά την οποία, ενώ αναπτύσσονται οι δραστηριότητες του σώματος και των μελών του παιδιού, εκείνο ζητά να «εκδηλώσει αυτομάτως το ένδον εις τα εκτός»⁴⁰⁴. Τότε, όπως χαρακτηριστικά γράφει, χρονικά «παύει ο πρώτος βαθμός της αναπτύξεως του ανθρώπου... και άρχεται» ο δεύτερος βαθμός, ο βαθμός «του νηπίου ή παιδίου»⁴⁰⁵.

Στο στάδιο αυτό της ζωής του παιδιού, κατά το οποίο «εκφαίνεται δια του εξωτερικού ο εσωτερικός κόσμος», αρχίζει η κυρίως ανατροφή του και «επέρχεται η έτι μάλλον επιτακτική αυτού ανάγκη», που συνίσταται στην «της διανοίας επιμέλεια»⁴⁰⁶.

Μέχρι την ηλικία αυτή, παρατηρεί ο Κοντόπουλος, το παιδί «ανετρέ-

φετο κατ' οίκον» από τους γονείς του και την οικογένεια, αλλά κατά την παιδική ηλικία ο άνθρωπος «θεωρούμενος καθ' εαυτόν» πρέπει να εκπαιδευτεί «δια του σχολείου»· να εκπαιδευτεί όχι μόνο ως προς «τα εις αυτόν ατομικώς αφορώντα», αλλά κυρίως ως προς αυτά που αφορούν την μεγάλη και γενική ενότητα των ανθρώπων. Για το λόγο αυτό, απευθύνεται στο δάσκαλο και επισημαίνει δύο οφειλές του: Πρώτα να επιστήσει την προσοχή του στις «κλήσεις», στις «ορμές» και τους «πόθους» του παιδιού· έπειτα να σκεφθεί το «πώς κάλλιον παρασκευάζων» μπορεί να φέρει το παιδί σε επαφή με τον εξωτερικό κόσμο⁴⁰⁷. Η διπλή αυτή οφειλή του δασκάλου, κατά την οποία θα συνεχίζει την «ηθικήν διάπλασιν» του παιδιού και παράλληλα θα πλουτίζει και το νου του με ποικίλες ωφέλιμες στον μετέπειτα βίο του γνώσεις⁴⁰⁸, αποτελεί κατά τον Κοντόπουλο, το σκοπό και το έργο του σχολείου. Στο σχολείο, όπως ο ίδιος διατυπώνει στη συνέχεια, το παιδί «κτάται γνώσιν τελείαν των εκτός αυτού αντικειμένων, ήτοι των του κόσμου πραγμάτων εν γένει», όχι επειδή αποχωρίζεται την οικογένεια και την «της ηθικής ενεργείας και συμπράξεως αυτής», αλλά για να υποβληθεί σε «τακτικήν σειράν μαθημάτων» και μάλιστα σε «βαθμιαίαν, εύρυθμον, εναρμόνιον και σκόπιμον εκπαίδευσιν»⁴⁰⁹.

Για την επιτυχία του σκοπού αυτού, τονίζει ο Κοντόπουλος, ο δάσκαλος με το παράδειγμα και το λόγο του πρέπει να κατευθύνει τις προσπάθειες του προς την καρδιά του παιδιού, η οποία είναι «γονιμωτάτη πηγή ενεργείας», γιατί αν η καρδιά δεν αποκτήσει «ενεργόν δύναμιν και σταθερότητα», τότε η θέληση «καθίσταται αδρανής» ως προς την εκτέλεση του αγαθού· ενώ αντίθετα αν η καρδιά καταστεί ισχυρή, θα γίνει το ίδιο και η δύναμη της θέλησης⁴¹⁰.

Μετά τις οδηγίες και παραινέσεις του προς τους δασκάλους, ο Κοντόπουλος απευθύνεται προς τους γονείς, εφιστώντας τους την προσοχή στην «κυριωτέραν έκφρασιν» της ηλικίας αυτής, που είναι η επιθυμία των παιδιών για παραγωγή, σύνθεση, μίμηση και εφεύρεση, καθώς και η ευχαρίστηση της συμμετοχής στα έργα των γονέων τους⁴¹¹. Για το λόγο αυτό, τους συμβουλεύει: «Μη παροράτε την τοιαύτην διάθεσιν» των παιδιών και μην

«απωθήτε τους μικρούς τούτους εργάτας», γιατί «η διεγειρομένη κλίσις» προς την εργασίαν είναι προάγγελος του μέλλοντός τους και η επιμονή τους για τη χρησιμοποίηση των δυνάμεών τους «έμφυτος υπεράσπισις» της μελλοντικής τους ανάπτυξης⁴¹².

Όσο μας εντυπωσιάζει η συστηματικότητα και ο θεωρητικός λόγος του Κοντόπουλου, τόσο θα πρέπει να αναρωτηθούμε για την έλλειψη κάθε αναφοράς στα δύο του μελετήματα – όπως, άλλωστε, και στα μελετήματα άλλων συνεργατών του *Πλάτωνα* – στα νηπιαγωγεία και στο έργο που αυτά επιτελούν είτε ως δημόσια και ιδιωτικά σε άλλες χώρες, είτε μόνο ως ιδιωτικά στη χώρα μας. Την έλλειψη αυτή από τον *Πλάτωνα* έρχεται να καλύψει ακριβώς το «Περί νηπιαγωγείων» μελέτημα του Σπαθάκη, η βερύτητα του ονόματος του οποίου ως παιδαγωγού στα τέλη του 19^{ου} αιώνα θα πρέπει να συνυπολογισθεί και για την εκτίμηση της απήχησης, που θα πρέπει να είχαν στον τότε εκπαιδευτικό κόσμο της Ελλάδας οι απόψεις του για την προσχολική αγωγή.

Ο Σπαθάκης, όπως γνωρίζουμε, δεν ασχολήθηκε πρώτη φορά με την ιδιοσυστασία και το έργο των νηπιαγωγείων. Στο ομότιτλο με το μελέτημα του *Πλάτωνα* κείμενό του, που δημοσιεύτηκε στο *Αθήναιον*, ασχολήθηκε κυρίως με τις αρχές που διέπουν το «παιδαγωγικό σύστημα του Φρειδερίκου Φροιβέλου», του οποίου τη ζωή δεν παρέλειψε μάλιστα να εκθέσει με συντομία ως πρώτο μέρος της εκ μέρους του προσέγγισης του ζητήματος της αγωγής των νηπίων⁴¹³. Δεύτερο μέρος της προσέγγισής του αυτής δεν δημοσιεύτηκε στο *Αθήναιον* κι αυτό μας επιτρέπει να υποθέσουμε καταρχήν ότι δεν αποκλείεται το «Περί νηπιαγωγείων» μελετημά του στον τρίτο τόμο του *Πλάτωνα* να αποτελεί συνέχεια του προγενέστερου ομότιτλου μελετήματός του.

Σε κάθε περίπτωση πάντως οφείλουμε να επισημάνουμε ότι τα δύο μελετήματα του Σπαθάκη συνδέονται μεταξύ τους κατά τρόπο που το πρώτο να πρέπει να θεωρηθεί ως αφετηρία του δευτέρου.

Την αλήθεια αυτή έρχεται να επιβεβαιώσει και ο τρόπος έκθεσης των «Περί νηπιαγωγείων» απόψεων του Σπαθάκη στο *Αθήναιον*: Μετά από ένα

σύντομο εισαγωγικό σημείωμα, στο οποίο εκθέτει τα της γνωριμίας του με το έργο των νηπιαγωγείων στη Λειψία κατά τη διάρκεια των εκεί σπουδών του και επισημαίνει την ανάγκη μεταφοράς «πολλών πραγμάτων και γνώσεων» στην «στερουμένην» αυτών των πραγμάτων και γνώσεων «ημετέραν πατρίδα»⁴¹⁴, ο Σπαθάκης βιογραφεί τον Γερμανό παιδαγωγό Froebel τονίζοντας ιδιαίτερα καταρχήν τη μαθητεία του στα συγγράμματα του Πεσταλότση⁴¹⁵ και στη συνέχεια τη συνεργασία των δύο ανδρών στο Vverdun της Ελβετίας. Τις περί αγωγής των νηπίων απόψεις του Froebel μεταφέρει στη «ημετέραν πατρίδα» μεταφράζοντας κατά λέξη ένα εκτενές παράθεμα από την αρχή του έργου του τελευταίου *Menschenenerziehung* (*Περί ανθρωπίνης αγωγής*)⁴¹⁶, που δημοσιεύτηκε το 1826. Το «Περί νηπιαγωγείων» μελέτημά του στο *Αθήναιον* ολοκληρώνει ο Σπαθάκης παρακολουθώντας τη δράση του Froebel μετά την ίδρυση στο Keilhun του νηπιαγωγείου του το έτος 1817, απαριθμώντας τα τέσσερα ιδρύματα, που «έπρεπε να περιλαμβάνη» το «γερμανικόν του Φροιβέλου νηπιαγωγείον» [1) «σχολείον πρότυπον δια την των νηπίων επιμέλειαν· 2)σχολείον μορφωτικόν των διδασκάλων και διδασκαλισσών των νηπίων· 3)σχολείον προς καθολίκευσιν των παιγνίων και του τρόπου του παιζειν· 4)σχολείον, συνάπτον δια περιοδικού τινός συγγράμματος άπαντας τους κατά το αυτό πνεύμα ενεργούντας»]⁴¹⁷, περιγράφοντας τα της «παιδιάς δώρα»⁴¹⁸ και υπενθυμίζοντας την ίδρυση του «παρά τω Αρσακείω παρθεναγωγείω» πρώτου νηπιαγωγείου στην Ελλάδα «κατά τον τύπον των εν Γαλλία νηπιαγωγείων» από την «εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικήν Εταιρείαν»⁴¹⁹.

Τις βασικές αξίες του Froebel για την αγωγή των νηπίων δεν παραλείπει να παραθέσει ο Σπαθάκης και μάλιστα κατά τρόπο πιο εύληπτο από ό,τι στο *Αθήναιον* και στο «Περί νηπιαγωγείων» μοναδικό μελέτημα του Πλάτωνα αποδίδοντας την μεν σύλληψη της ιδέας της προσχολικής αγωγής - στον αρχαίο φιλόσοφο Πλάτωνα - τις σχετικές αναφορές στην Πολιτεία και στους Νόμους του οποίου φροντίζει να καταγράψει σε σημείωση⁴²⁰ -την δε πραγμάτωσή της στον Γερμανό παιδαγωγό, του οποίου το έργο αποδέχεται μάλλον χωρίς επιφυλάξεις. Σ αυτό το δεύτερο μελέτημά του, ω-

τόσο, δεν μεταφέρει απλώς «εις την ημετέραν πατρίδα» γνώσεις από τη χώρα των σπουδών του, αλλά αναπτύσσει τις δικές του απόψεις για την αγωγή των νηπίων με βάση τη βασική θέση του Frobel, σύμφωνα με την οποία «η αγωγή οφείλει να συμβαδίζει μετά της οργανικής αναπτύξεως του ανθρώπου»⁴²¹.

Το «Περί νηπιαγωγείων» μελέτημα του Σπαθάκη θα πρέπει γι' αυτό να εκτιμηθεί ως μία από τις πρώτες προσπάθειες για την άρθρωση ελληνικού ολοκληρωμένου παιδαγωγικού λόγου με σαφή αναφορά στην ανάγκη θεσμοθέτησης των νηπιαγωγείων στη χώρα μας σε μία περίοδο, που, όπως γνωρίζουμε, χαρακτηρίστηκε από την παντελή έλλειψη ενδιαφέροντος γι' αυτά από τις υπηρεσίες του υπουργείου παιδείας⁴²². Εξάλλου, δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας ότι η μοναδικότητά του στον *Πλάτωνα* το καθιστά άξιο ιδιαίτερης μελέτης, αφού απ' αυτό και μόνον πολλά μέλη του Διδασκαλικού Συλλόγου θα πρέπει να διαμόρφωσαν τις όποιες απόψεις τους τόσο για τον «Σκοπόν και το έργον του Νηπιαγωγείου», όσο και «Περί των παιδαγωγικών μέσων του Νηπιαγωγείου καθόλου».

Την ανάγκη γνωριμίας των μελών με την έννοια του νηπιαγωγείου ως ιδρύματος φαίνεται να υπηρετεί, άλλωστε, και η διαίρεση του μελετήματος του Σπαθάκη σε δύο μέρη με τους τίτλους, που μόλις παραθέσαμε.

Στο πρώτο μέρος ο Σπαθάκης ορίζει κατ' αρχάς ότι «Νηπιαγωγείο, ως και το όνομα δηλοί, καλείται το καθίδρυμα εκείνο, εν ώ παιδαγωγούνται τα νήπια, ήτοι οι άγοντες ηλικίαν τριών μέχρι έξ ετών»⁴²³. Αμέσως μετά τον ορισμό αυτόν αναφέρεται στον Πλάτωνα, στον οποίο αποδίδει «την έννοια των μετά ταύτα κληθέντων νηπιαγωγείων», διότι, όπως δεν παραλείπει να προσθέσει, «πρώτος» αναγνώρισε «ού μόνον την αξίαν των παιγνίων, των αποτελούντων την βάσιν της εν τοις τοιούτοις καθυδρύμασιν εκπαιδεύσεως, αλλά και την ανάγκην της επί το αυτό συγκεντρώσεως των εκόντων ηλικίαν τριών μέχρι έξ ετών και της μορφώσεως αυτών και διευθύνσεως υπό ωρισμένης γυναικός, της μετά ταύτης κληθείσης νηπιαγωγού»⁴²⁴. Όμως, όπως καταλήγει, «η ιδέα ...η εν τη κεφαλή του Πλάτωνος συλληφθείσα» μόνον «μετά δύο χιλιετηρίδας και επέκεινα διετυπώθει εναργέστερον και

επραγματώθει υπό του γερμανού Φρειδερίκου Φροιβέλου (1782–1852)»⁴²⁵.

Κατά τον Σπαθάκη, ο γνωστός γερμανός μεταρρυθμιστής και ιδρυτής των πρώτων νηπιαγωγείων στην πατρίδα του Γερμανία Friedrich Wilhelm August Fröbel «παρετήρησεν ότι μεταξύ εκείνου, όπερ η οικιακή αγωγή απεργάζεται, και εκείνου, όπερ το σχολείον απαιτεί, υπάρχει μέγα χάσμα», το οποίο μάλιστα αφ' ενός μεν «διακόπτει την οργανικήν του ανθρώπου ανάπτυξιν», αφ' ετέρου δε «αποτελεί την πρώτην και ουσιώδη αιτίαν της ματαιώσεως του τε σκοπού, όν το σχολείον επιδιώκει και της περαιτέρω του ανθρώπου αγωγής»⁴²⁶. Για το λόγο αυτό ο Fröbel «διενοήθη» να συμπληρώσει το χάσμα αυτό με την ίδρυση «μεσάζοντός τινός εκπαιδευτικού καθιδρύματος», δηλαδή του «παιδικού κήπου (Kindergarden) ή νηπιαγωγείου», που βρίσκεται «μεταξύ οίκου και σχολείου» και αποτελεί την «γέφυρα» ανάμεσα στην οικογενειακή και σχολική αγωγή του ανθρώπου⁴²⁷. Διαπιστώνοντας ο Fröbel ότι υπάρχει «ελλιπής και πλημμελής εν τω οίκω αγωγή», οδηγήθηκε στη θέση, σύμφωνα με την οποία το νηπιαγωγείο «διττήν απηγγέλλετο ωφέλειαν». Την ωφέλεια αυτή αναγνώρισε «πρώτον μεν» στην «συμπλήρωσιν και διόρθωσιν», δεύτερον δε «στην παρέκτασιν και σύνδεσιν της οικογενειακής αγωγής μετά της σχολικής»⁴²⁸.

Ο Σπαθάκης διατυπώνει και την πιθανή ένσταση ως προς τις θέσεις του Fröbel. Γι' αυτό και γράφει: «Ίσως είπη τις ότι η συμπλήρωσις και βελτίωσις της οικιακής αγωγής, γινομένης εν αυτώ τω οίκω, ηδύνατο να καταστήσῃ περιττήν την ίδρυσιν του νηπιαγωγείου»⁴²⁹. Στην ένσταση αυτή απαντά ότι «οιαδήποτε και αν εγίνετο εν τω οίκω συμπλήρωσις και βελτίωσις της αγωγής», αυτή θα ήταν «αδύνατον να επαρκέσῃ» στις απαιτήσεις της ανάπτυξης των παιδιών που έχουν ηλικία τριών έως έξι ετών και μάλιστα για τους εξής λόγους: α) γιατί πολλά παιδιά στερούνται αρκετά νωρίς τους γονείς τους, που είναι οι «πρώτοι φυσικοί παιδαγωγοί αυτών»· β) γιατί οι περισσότεροι γονείς αγνοούν το «έν οίκω παιδαγωγικόν αυτών καθήκον»· γ) γιατί οι γονείς δεν έχουν τον απαιτούμενο χρόνο «προς την οικιακήν διαπαιδαγώγησιν των τέκνων»· δ) γιατί το κράτος και η «δύναμις του οίκου» επιδρούν «λίαν ασθενώς» σε παιδιά τριών έως έξι ετών· ε) γιατί «εν τω οίκω ελλείπει το κέ-

ντρον της αμίλλης», που προάγει την φυσική ανάπτυξη των παιδιών⁴³⁰. Το παιδί, όπως με έμφαση τονίζει, έχει «ποικίλας δυνάμεις σωματικάς τε και πνευματικάς», τις οποίες «ευκολώτερον και ταχύτερον» μπορεί να αναπτύξει «ευρισκόμενο μεταξύ των πολλών και διαφόρων παιδιών, ποικίλας ιδιότητας εκδηλούντων»⁴³¹. Άλλωστε «εν τω κύκλω πολλών και ποικίλων παιδιών» το παράδειγμα του ενός «χρησιμεύει προς διόρθωσιν» του άλλου, και η γλώσσα του ενός χρησιμεύει στον άλλον «ως διερμηνεύς»⁴³².

Στο χώρο μάλιστα του νηπιαγωγείου, «το γνωστόν ουδένα προξενεί κόρον», αλλά και το άγνωστο ακόμη «ουδεμίαν παρέχει δυσκολίαν και ουδεμίαν εμποιεί αποστροφήν»⁴³³. Και συνεχίζει: «Ενταύθα» -εννοώντας το νηπιαγωγείο- δεν παρατηρείται «ίχνος αηδίας», αλλά αντίθετα «αδιάλειπτος» επικρατεί «χαρά και ευθυμία, ευφροσύνη και θυμηδία, προθυμία και φιλοτιμία», ακόμη και η «μίμησις», που είναι «ευεργετική και έμφυτος» ιδιότητα των παιδιών αυτής της ηλικίας, «ενταύθα ενεργεί ακατασχέτως και καταπληκτικώς»⁴³⁴. Συμπερασματικά καταλήγει ότι τα αποτελέσματα «της αλληλενεργείας και αλληλεπιδράσεως πολλών και ποικίλων παιδών, συνδιατρίβόντων και συνδιδασκομένων είναι προδηλώτατα και θαυμασιώτατα»⁴³⁵.

Στη συνέχεια του κειμένου του ο Σπαθάκης, εξηγεί τους λόγους για τους οποίους η «μομφή η έκπαλαι επιρριπτομένη» κατά των νηπιαγωγείων «είναι ουδόλως άδικος». Οι λόγοι αυτοί είναι οι εξής: α) Γιατί τα παιδιά μένουν στο νηπιαγωγείο μόνο τέσσερις έως πέντε ώρες της ημέρας και «είναι αδύνατον να αποξενωθώσι και απαλλοτριωθώσι προς τον οίκον», β) γιατί «τον δεσμόν» προς τα μέλη της οικογένειας «ου μόνον» δεν διακόπτουν τα νηπιαγωγεία, αλλά αντίθετα «συνάπτουσι στενώτερον και συσφίγγουσιν ισχυρότερον», διότι καλλιεργούν αφ' ενός μεν στις καρδιές των παιδιών «σέβας» προς τους γονείς και «ευγνωμοσύνην» προς τους ευεργέτες, αφ' ετέρου δε διεγείρουν και ζωογονούν «την προς τους αδελφούς και καθόλου την προς τον πλησίον αγάπην»⁴³⁶.

Το γεγονός ότι το παιδί «αισθάνεται περισσότεραν αγάπην και κλίσιν προς το νηπιαγωγείον ή προς τον οίκον», συνηγορεί «υπέρ της ανάγκης της υπάρξεως των νηπιαγωγείων»⁴³⁷. Γιατί, όπως παρατηρεί ο Σπαθάκης, το

παιδί των τριών έως έξι ετών «δεν ευχαριστείται πλέον εν τω οίκω», γιατί δεν βρίσκει σ' αυτό «άπαντα τα στοιχεία, τα απαιτούμενα προς πλήρη ανάπτυξιν του οργανισμού αυτού», με αποτέλεσμα να στενοχωριέται, να ατακτεί και να «παρέχει μυρίας ζημίας και ενοχλήσεις προς τους γονείς»⁴³⁸. Ενώ αντίθετα, «η εν τω νηπιαγωγείω διατριβή» του το ευχαριστεί και το τέρπει, επειδή βρίσκει σ' αυτό αφ' ενός «άπαντα τα στοιχεία εκείνα, άπερ προάγουσι φυσικώς και κανονικώς τας τε σωματικές και πνευματικές αυτού δυνάμεις», αφ' ετέρου πολλούς και «ποικίλους» συνομήλικους με τους οποίους «ευχαριστείται να συνδιατρίβη και να συμπαιζή», αλλά και «πολλάς αφορμάς, πληρούσας τας πρώτας και αθώας αυτού κλίσεις και επιθυμίας»⁴³⁹. Έτσι, υπογραμμίζει ο Σπαθάκης, το νηπιαγωγείο όχι μόνο «ουδεμίαν βλάβην» προξενεί στην οικογένεια, αλλά «πλείστης ωφελείας παραίτιον γίνεται εις αυτήν», γιατί «συμπληρούν το παιδαγωγικόν έργον του οίκου» απαλλάσσει τους γονείς από «πολλών και ανυποφόρων παιδικών ενοχλήσεων» και τους υποδεικνύει «τον αρμόζοντα και κατάλληλον τρόπον της των παιδων διαπαιδαγωγήσεως»⁴⁴⁰.

Στις ωφέλειες αυτές του νηπιαγωγείου ο Σπαθάκης, προσθέτει στη συνέχεια μία ακόμη, εκείνη που αφορά το δημοτικό σχολείο, την οποία διατυπώνει ως εξής: «Τα νηπιαγωγεία ού μόνον τον οίκον ωφελούσι, την οικιακήν συμπληρούντα και διορθούντα αγωγήν, αλλά και το σχολείον, προπαρασκευάζοντα τα παιδιά εις την σχολικήν αγωγήν δι' αρκούσης εξεγέρσεως και αναπτύξεως των πνευματικών αυτών δυνάμεων.»⁴⁴¹ Όμως δεν παραλείπει να διαπιστώσει, ότι και σ' αυτό το θέμα «ενίστανται οι των νηπιαγωγείων πολέμιοι», οι οποίοι ισχυρίζονται ότι «η πρόωρος πνευματική ενσχόλησις επενεργεί επιβλαβώς εις τους παίδας» και μάλιστα με τα εξής επιχειρήματα: α) Το κεφάλι του παιδιού «στεναχωρείται και ζαλίζεται», β) το νευρικό του σύστημα «υπερβαλόντως ερεθίζεται», γ) η κανονική ανάπτυξις του σώματος «ουσιωδώς παρακωλύεται και παραβλάπτεται» και δ) «η ταχεία και πρόωρος ανάπτυξις καθιστά τους παίδας παλαιόφρονas, αφαιρούσα απ' αυτών την φυσικήν ευθυμίαν και χαράν»⁴⁴². Στην ένσταση των πολεμίων του νηπιαγωγείου ο Σπαθάκης απαντά κατ' αρχάς με μία υποθε-

τική σκέψη τονίζοντας: «Αν εν τοις νηπιαγωγείοις» επεκρατούσε η διδασκαλία «αφηρημένων αντικειμένων», η οποία μάλιστα θα γινόταν «δια μεθόδου τινός επιστημονικής» και θα είχε σκοπό την ανάπτυξη των «υψηλοτέρων δυνάμεων της ψυχής», τότε η μεν «γινόμενη ένστασις» θα ήταν «αξία μεγάλης προσοχής», τα δε νηπιαγωγεία «δικαίως ήθελον κατηγορείσθαι» όχι μόνον ως «ματαιοπονούντα», αλλά ακόμη και ως «κακουργούντα»⁴⁴³. Όμως, στα νηπιαγωγεία, κατά τον Σπαθάκη, τα διδακτικά αντικείμενα και η διδακτική μέθοδος είναι «διάφορα ...των εν τοις σχολείοις επικρατούντων» και «ανάλογα προς την παιδικήν φύσιν» και μάλιστα «εξ' αυτής και μόνης απορρέοντα και κατ' αυτήν και μόνην κανονιζόμενα»⁴⁴⁴. Η διαφορά βρίσκεται, κατά την άποψή του, στο γεγονός ότι τα μεν «διδασκόμενα εν τοις νηπιαγωγείοις», δηλαδή τα «προς αντίληψιν προβαλλόμενα αντικείμενα» είναι μόνον όσα υποπίπτουν άμεσα ή έμμεσα στις αισθήσεις τους και «καταγινώσκονται ραδίως και άνευ πολλού πόνου», η δε «διδασκτική μέθοδος», την οποία χαρακτηρίζει «εποπτική», όχι μόνον «δεν τυραννεί» το παιδί και δεν το αναγκάζει «να ενεργεί εντός κύκλου, απάδοντος είς τε την ηλικίαν και τας δυνάμεις αυτού», αλλά αντίθετα, η εποπτική μέθοδος «διαγράφει όρια» και μάλιστα εκείνα, από αυτά, μέσα στα οποία το παιδί μπορεί «να ενεργήση ελευθέρως και ν' αναπτύξη βαθμηδόν τας τε σωματικές και πνευματικές αυτού δυνάμεις», και κυρίως, «ως η πείρα αποδεικνύει», χωρίς να αισθανθεί καθόλου την εξωτερική επίδραση της αγωγής⁴⁴⁵.

Με την παρατήρηση ότι «πρό της ευρέσεως και ιδρύσεως του νηπιαγωγείου» τα παιδιά των πέντε και έξι ετών «μετέβαινον άμέσως από του οίκου εις το σχολείον» χωρίς να κατέχουν ούτε την «δέουσα των γνώσεων ποσότητα» ούτε και την «δέουσα του πνεύματος ανάπτυξιν», ο Σπαθάκης θέτει την ερώτηση «τι δε είπετο εντεύθεν;»⁴⁴⁶ Η απάντηση, που ο ίδιος διατυπώνει άμέσως μετά, είναι βέβαια η αναμενόμενη: «Εντεύθεν είπετο η μεγίστη δυσκολία, μεθ' ής οι παίδες εμάνθανον τα εν τοις σχολείοις διδασκόμενα μαθήματα και η αποστροφή και η απέχθεια, ήν οι περισσότεροι αυτών τούτου ένεκα εδείκνυον προς τε το σχολείον και το σχολικόν βίον.»⁴⁴⁷ Η αποστροφή αυτή των παιδιών, οφειλόταν κατά τον Σπαθάκη, στην αντίθε-

ση, που παρατηρούσαν τα παιδιά, τα οποία πήγαιναν «αποτόμως» στο σχολείο, μεταξύ των «πραγμάτων» που συνέβαιναν στο σπίτι και στο σχολείο. Την αντίθεση αυτή περιγράφει ο Σπαθάκης αναδεικνύοντας τρία «γεγονότα»: α) Το γεγονός ότι στο σπίτι «εκάθητο επί μητρικής αγκάλης», ενώ στο σχολείο «ήτο αναγκασμένος» να κάθεται «επί σκληρών θρανίων· β) το γεγονός ότι στο σπίτι «ησθάνετο την επίδρασιν της μητρικής αγάπης», ενώ στο σχολείο «την διδασκαλική αυστηρότητα· γ) το γεγονός ότι στο σπίτι «διήγεν ελευθέρως», ενώ στο σχολείο «ηναγκάζεται να διάγη υπό τάξιν και νόμον»⁴⁴⁸. Όμως, τελικά, συμπεραίνει ο Σπαθάκης, οι αντιθέσεις αυτές «ουδεμίαν διήγειρον εν ταίς των παιδων καρδίαις» αποστροφή και απέχθεια μετά την ίδρυση των νηπιαγωγείων και την «εις ταύτα φοίτησιν αυτών»⁴⁴⁹. Έτσι, τα νηπιαγωγεία, «συμπληρώσαντα το μεταξύ του οίκου και του σχολείου χάσμα» με την συγκέντρωση και συγχώνευση «στοιχείων οικογενειακών τε άμα και σχολικών», έκαναν την μετάβαση των παιδιών από το σπίτι στο σχολείο «κανονικωτέραν και φυσικωτέραν»⁴⁵⁰. Γιατί τα παιδιά, μέσα από το νηπιαγωγείο «κτησάμενα την δέουσαν πνευματικήν ανάπτυξιν, πορισάμενα των στοιχείων των σχολικών γνώσεων και εξοικειωθέντα πως και προπαρασκευασθέντα προς την σχολικήν τάξιν και τον σχολικόν καθόλου βίον», πηγαίνουν πλέον στο σχολείο «μετά πλείονος χαράς και ευθυμίας, ακόπως και απόνως μανθάνοντες τα εν αυτοίς διδασκόμενα μαθήματα». Και ο Σπαθάκης ολοκληρώνει το πρώτο μέρος του μελετήματός του με το συμπέρασμα ότι το νηπιαγωγείο προβάλλει «προς μέν τον οίκον» ως καθίδρυμα παιδαγωγικό, προς δε το σχολείο ως καθίδρυμα διδακτικό⁴⁵¹.

Στο δεύτερο μέρος του μελετήματός του «Περί νηπιαγωγείων», που φέρει, όπως ήδη σημειώσαμε, τον υπότιτλο «Περί των παιδαγωγικών μέσων του Νηπιαγωγείου καθόλου», ο Σπαθάκης υπογραμμίζει πριν απ' όλα ότι «τα παιδαγωγικά μέσα» του νηπιαγωγείου «πηγάζουσιν» από το σκοπό, τον οποίο αυτό επιδιώκει «κατά την διττήν αυτού αναφοράν προς τε τον οίκον και το σχολείον»⁴⁵². Γι' αυτό και, όπως επισημάνθηκε ήδη στο πρώτο μέρος του μελετήματος του, «η εξακολούθησις της διακοπείσης οικιακής αγωγής», που αποτελεί έναν από τους κύριους σκοπούς του, επιβάλλει το

νηπιαγωγείο να «οργανίζεται εσωτερικώς τε και εξωτερικώς», ώστε να μπορέι αφ' ενός μεν ν' αντικαταστήσει το σπίτι αφ' ετέρου δε να «παράσχη» στα παιδιά την εικόνα μιας ευτυχισμένης μελλοντικής οικογενειακής ζωής⁴⁵³.

Ο καταλληλότερος τόπος, για την αγωγή αυτή των νηπίων θεωρείται κατά τον Σπαθάκη ο κήπος, γιατί μέσα σ' αυτόν υπάρχουν συγκεντρωμένα τα φυσικά εκείνα αντικείμενα, «περί ά πάνυ ασμένως» ασχολείται το παιδί⁴⁵⁴. Κατά την άποψή του, το παιδί είναι το «υψηλότετον και ευγενέστατον πάντων των φυσικών δημιουργημάτων» και μέσα στην καρδιά του, η οποία μοιάζει με κήπο, βρίσκονται «εγκατεσπαρμένα διάφορα πνευματικά σπέρματα», που περιμένουν την «δέουσα εξωτερικήν επιμέλειαν προς βλάστησιν και ανάδοσιν ωραίων ανθέων και καρπών» – εξ' αιτίας αυτού, άλλωστε, και «οι Γερμανοί ονόμασαν τα νηπιαγωγεία παιδικούς κήπους ήτοι Kindergarten»⁴⁵⁵.

Και ο καταλληλότερος άνθρωπος για την διαπαιδαγώγηση των νηπίων, τονίζει ο Σπαθάκης, δεν είναι ο άνδρας, αλλά η γυναίκα, γιατί το νήπιο «μόλις αρχόμενον να περίζει», έχει ανάγκη τη μητρική περίθαλψη και περιποίηση⁴⁵⁶. Τη θέση του αιτιολογεί και με άλλους λόγους στη συνέχεια: α) Γιατί μόνο το τρυφερό χέρι της γυναίκας μπορεί να οδηγήσει «τους τέως» στη μητρική αγκαλιά «βαυκαλιζομένους παίδας» στην οικογένεια· β) γιατί μόνο η γυναίκα μπορεί να συναισθανθεί και να καταδείξει το φίλτρο εκείνο, με το οποίο η ίδια η μητέρα ενθάρρυνε τα βρέφη της στο σπίτι· γ) γιατί μόνο η ψυχή της γυναίκας είναι «επιτηδεία» για την πρώτη διέγερση και επιμέλεια του παιδικού πνεύματος· δ) γιατί μόνο με τη γυναικεία καλλιέργεια μπορούν τα «θεόθεν εγκατεσπαρμέμα εν τη παιδική ψυχή σπέρματα» να βλαστήσουν και να καρποφορήσουν· ε) γιατί μόνο με την προσοχή και επιμέλεια «τρυφεράς γυναικός» μπορεί το τρυφερό σώμα του παιδιού και η απαλή καρδιά του να «διαπλασθή και επιρρωσθή προσηκόντως»⁴⁵⁷.

Ο Σπαθάκης δεν παραλείπει μάλιστα να αναφερθεί και στα παιδαγωγικά μέσα του νηπιαγωγείου τονίζοντας καταρχήν ότι «άπαντα πρέπει να ήναι ή παίγνια ή παιγνιώδη», γιατί το παιδί με αυτά ασχολείται ευχαρίστως και γιατί ενώ παίζει, «μανθάνει απόνως» χωρίς να «εννοήση»⁴⁵⁸. Στο παιχνί-

δι αυτό, κατά την άποψή του, έχει ως συμπαίκτη τη διευθύντρια (:«διευθύνουσα») του νηπιαγωγείου, η οποία «παρίσταται πανταχού» και η οποία, ενώ παίζει με το παιδί, αναπτύσσει και μορφώνει τις πνευματικές του δυνάμεις χωρίς αυτό να εννοεί τον αληθινό σκοπό των ενεργειών της και βέβαια χωρίς να αισθάνεται κάποια ενόχληση ή αηδία από τις ενέργειές της αυτές⁴⁵⁹. Μέσα από μία σειρά καταστάσεων, εξηγεί ο Σπαθάκης - όπως είναι η παρατήρηση τερπνών αντικειμένων, η εκτέλεση εύκολων εργασιών, η ακρόαση μικρών και περίεργων διηγήσεων με θέματα από την παιδική ζωή, και η «ωδή διαφόρων ασμάτων» - το πνεύμα του παιδιού «τίθεται εις κίνησιν κατά διαφόρους διευθύνσεις» και μαθαίνει με ευχαρίστηση και ευθυμία όλες εκείνες τις στοιχειώδεις γνώσεις, οι οποίες θα μεταδοθούν «μεθοδικώτερον και επιστημονικώτερον» αργότερα στο σχολείο⁴⁶⁰. Όλες οι έννοιες, καταλήγει ο Σπαθάκης, όπως είναι οι έννοιες του μεγέθους, της ποικιλίας, του αριθμού, της κίνησης κ.λ.π., γίνονται κατανοητές στο παιδί μέσα από τα παιχνίδια και τις παιγνιώδεις εργασίες και με τον τρόπο αυτό «προδίδεται ο προορισμός του παιδός», του οποίου η γνώση είναι αναγκαία στον παιδαγωγό, που επιδιώκει την προαγωγή του παιδιού⁴⁶¹.

Τα παιδαγωγικά αυτά μέσα του νηπιαγωγείου, δηλαδή τα παιχνίδια και οι παιγνιώδεις εργασίες, μπορούν μάλιστα κατά τον Σπαθάκη «ν' αναχθώσιν εις τρία είδη, τουτέστιν εις κινήσεις σωματικάς, εις διηγήσεις και άσματα», στα οποία είδη αναφέρεται στη συνέχεια επεξηγώντας το καθένα τους χωριστά⁴⁶².

Για το πρώτο είδος απ' αυτά - τις σωματικές κινήσεις - παρατηρεί, ότι άλλες μεν χρησιμεύουν για να «ενισχύσωσι και επιρρώσωσι το σώμα και καταστήσωσιν αυτό επιτήδειον εις τας βουλήσεις του πνεύματος»⁴⁶³, άλλες δε για να διατηρήσουν και να προαγάγουν την ευθυμία και την ιλαρότητα, η οποία απαιτείται «προς αμοιβαίαν των ανθρώπων επιμιξίαν» και η οποία αποτελεί τον ισχυρότερο δεσμό του κοινωνικού βίου⁴⁶⁴, και άλλες για να «εισαγάγωσι» τα παιδιά στις έννοιες των διαφόρων ενασχολήσεων και επαγγελμάτων, στα οποία «μέλλουσι κατόπιν ν' αποδυθώσι προς συντήρησιν αυτών τε και των εαυτών οικογενειών»⁴⁶⁵. Έτσι, πολλές φορές τα παιδιά εκτε-

λούν «διάφορα γυμνάσια», πολλές φορές παίζουν μεταξύ τους ή χορεύουν «παριστώντες» διάφορες σκηνές από την ανθρώπινη ζωή και πολλές φορές ασχολούνται σε διάφορες εργασίες, οι οποίες είναι απομιμήσεις των διάφορων επαγγελματιών του βίου, όπως είναι του γεωργού, του ναυτικού, του μηχανικού, του βιομηχανικού, του στρατιωτικού και άλλων⁴⁶⁶.

Στη συνέχεια του κειμένου του ο Σπαθάκης αναφέρεται στο δεύτερο είδος των παιδαγωγικών μέσων, τις διηγήσεις, οι οποίες έχουν σκοπό αφ' ενός μεν να «αυξήσωσι, συμπληρώσωσι και διορθώσωσι» τις γνώσεις του παιδιού, αφ' ετέρου δε να τον «προπαρασκευάσωσι» για την κοινωνική ζωή και να διεγείρουν στην καρδιά του την αγάπη προς την φύση, προς τους ανθρώπους και προς τον Θεό⁴⁶⁷. Γι' αυτό η ύλη των διηγήσεων γενικά πρέπει να προέρχεται ή από την ιστορία, ή από την μυθολογία ή από την φύση. Το «ταμείον» της ιστορίας, όπως εξηγεί, περιέχει «ακένωτον» θησαυρό αληθινών γεγονότων, με τα οποία η νηπιαγωγός μπορεί να διεγείρει στην καρδιά των παιδιών «την του αγαθού έφεσιν»⁴⁶⁸. Για τον ίδιο λόγο και η διήγηση «εκλεκτών μύθων» συντελεί, στη μόρφωση των μικρών παιδιών που έχουν ζωντανή φαντασία, γιατί στο μύθο «ως εν πανοράματι γραφικότητι» το παιδί «κατοπτρεύει» όλες τις εκφάνσεις και τις περιπέτειες του ανθρώπινου βίου, τις οποίες το «ανανάπτυκτον» πνεύμα του εξ' αιτίας της «αώρου» ηλικίας δεν μπορεί στην πραγματικότητα να «κατίδη», και η ιστορία δεν μπορεί να τις συμπλέξει και να τις παραστήσει σε ένα σώμα αυτοτελές και οργανικό⁴⁶⁹. Στο «μυθικό» σχολείο, δηλαδή στη διδασκαλία του μύθου, το παιδί μαθαίνει τα «ηθικά ελατήρια», τα οποία διέπουν τις καρδιές των ανθρώπων και προσδιορίζουν την τύχη τους και έτσι διαμορφώνει βαθμιαία την πεποίθηση ότι η μεν κακία οδηγεί πάντα προς την καταστροφή, η δε αρετή προς την σωτηρία και την ευδαιμονία⁴⁷⁰. Αλλά και η φύση, συνεχίζει ο Σπαθάκης, έχει αφθονότατη ύλη και άπειρα θέλγητρα, με τα οποία η νηπιαγωγός μπορεί να διαπλάσει και να μορφώσει τις καρδιές των παιδιών, γιατί όπου και αν στρέψει το παιδί τις αισθήσεις του, όπου και αν πορευθεί βλέπει παντού αντικείμενα, που διεγείρουν την χαρά και τον θαυμασμό του, αλλά κυρίως «εφελκύει» την περιέργεια και την προσοχή

του «ο προς τον βίον αυτών παρεμφερής βίος» των μικρών ανθών, πτηνών, εντόμων κ.τ.λ., με τα οποία μπορεί η νηπιαγωγός όχι μόνο να ευχαριστήσει το παιδί, αλλά και να αναπτύξει και να μορφώσει τις πνευματικές του δυνάμεις⁴⁷¹.

Η δύναμη της διηγήσεως, την οποία ο Σπαθάκης χαρακτηρίζει ως «διαπλαστική», είναι μεγίστη, γιατί αυτή μεταβιβάζει «απόνως και ραδίως» στην παιδική διάνοια το πνευματικό υλικό, το οποίο διεγείρει στην ψυχή του παιδιού την περιέργεια και προκαλεί έτσι την παιδική ερώτηση⁴⁷². Το παιδί, προσθέτει ο Σπαθάκης μιμούμενος τον Αρστοτέλη, από τη φύση του «του ειδέναι ορεγόμενον», τείνει και σπεύδει να βρεί την τελευταία αιτία των όντων και αναγκάζεται ακούγοντας την διήγηση να θέτει ερωτήσεις. Έτσι, κατά την πρώτη περίοδο της ανάπτυξής του το παιδί εκδηλώνει την έμφυτη ορμή του για την αναζήτηση της αλήθειας με την ερώτηση «τι;», ερώτηση που αφορά το όνομα του πράγματος που αναζητά, ενώ κατά την δεύτερη περίοδο, στην οποία προάγεται ακόμη περισσότερο η ανάπτυξή του, η φιλομάθειά του εκδηλώνεται με την ερώτηση «πώς;», που αφορά το σκοπό και την αναφορά των όντων⁴⁷³.

Ο Σπαθάκης δεν παραλείπει να αναφερθεί και στο τρίτο είδος των παιδαγωγικών μέσων που χρησιμοποιεί το νηπιαγωγείο για την διαπαιδγωγή των παιδιών, δηλαδή τα «άσματα», για τα οποία γράφει ότι «αδόμεινα» στο νηπιαγωγείο - πότε μεν από την νηπιαγωγό, πότε δε από τα παιδιά και πότε και από τους δύο μαζί - έχουν σκοπό όχι μόνο την ευχαρίστηση και την ανακούφιση των παιδιών από τις άλλες εργασίες, αλλά επιδιώκουν και τη διάπλαση της ψυχής και τη «διέγερση της ευσχημοσύνης»⁴⁷⁴. Στηρίζει μάλιστα τις απόψεις του αυτές καταρχήν μεν στο λόγο του Πλάτωνα σύμφωνα με τον οποίο «καταδύεται εις το εντός της ψυχής ό τε ρυθμός και αρμονία, και ερρωμενέστατα άπτεται αυτής, φέροντα την ευσχημοσύνη και ποιεί ευσχήμονα, αν τις ορθώς τραφή, ειδέ μη, τουναντίον»⁴⁷⁵, έπειτα δε στους αρχαίους παιδαγωγούς, που την «τοιαύτην ιδιότητα του άσματος, εν ώ συνάπτεται η μουσική μετά της ποιήσεως», όχι μόνο την γνώριζαν, αλλά και την χρησιμοποιούσαν⁴⁷⁶. Έτσι, πληροφορούμαστε, όπως τονίζει, ότι οι

μεν μητέρες ή «αι τίτθαι και οι τροφοί» ησύχαζαν και κοιμίζαν τα βρέφη «σειύουσαι αυτά και άδουσαι ωδήν τινα βαυκάλημα ή καταβαυκάλησιν καλουμένην», ο δε Πυθαγόρας «κατεκλήλει ρυθμοίς και μέλεσι και επωδαίς τα ψυχικά πάθη και τα σωματικά»⁴⁷⁷.

Ο Σπαθάκης, παρατηρεί ακόμη, οτι τα «μικρά άσματα, τα αδόμενα εν τοις νηπιαγωγείοις» περιέχουν ποικίλη ύλη, και άλλες φορές εξηγούν την έννοια «των εν τοίς παιγνίοις παριστανομένων υποθέσεων», που αναλογούν προς το χορικό μέρος των αρχαίων δραμάτων, ενώ άλλες φορές περιέχουν παροτρύνσεις και «παρακελεύσεις προς εκτέλεσιν έργων αγαθών»⁴⁷⁸. Άλλες φορές πάλι, όπως προσθέτει, εκφράζουν επαίνους προς «τας θαυμασίας ιδιότητας των φυσικών αντικειμένων και δοξολογίαν» προς τον πανάγαθο, πάνσοφο και παντοδύναμο του κόσμου δημιουργό⁴⁷⁹.

Ο Σπαθάκης ολοκληρώνει τις απόψεις του, με την επισήμανση ότι το άσμα εξ' αιτίας «της σωματικής τέρψεως, ήν παρέχει, και της ηθοποιού δυνάμεως, ήν ενέχει», χρησιμοποιείται σε μεγάλο βαθμό στο νηπιαγωγείο, αφού, όπως καταλήγει, «μετά του άσματος άρχεται και δια του άσματος αποπερατούται πάσα νηπιαγωγική εργασία»⁴⁸⁰.

Με τις αναφορές του στη σημασία της μουσικής για την αγωγή των νηπίων ο Σπαθάκης ολοκληρώνει το «Περί νηπιαγωγείων» μελέτημά του, το οποίο, οφείλουμε να παρατηρήσουμε, διακρίνεται για την πληρότητα της προσέγγισης των επιμέρους ζητημάτων και τη συστηματικότητα της όλης επιχειρηματολογίας του. Από αυτήν την άποψη αποτελεί έναν ακόμη ισχυρό κρίκο στην αλυσίδα των προσπαθειών του εκπαιδευτικού κόσμου να πείσει την πολιτική ηγεσία του τόπου για την αναγκαιότητα επέκτασης της παρεχόμενης παιδείας και στα παιδιά προσχολικής ηλικίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Όπως ήδη γνωρίζουμε από το πρώτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους οι στόχοι αυτοί καταγράφηκαν αργότερα σε δύο καταστατικά, που δημοσιεύτηκαν στον τρίτο και ένατο τόμο.
2. Προλογικά σημειώματα δημοσιεύονται, για παράδειγμα, τόσο στον *Λόγιο Ερμή* (τ. Α΄, Βιέννη 1811, σσ. 3 – 4) όσο και στην Επετηρίδα του Κέντρου Ερευνών της Ελληνικής φιλοσοφίας. Φιλοσοφία τ. 1^{ος}, Αθήνα 1971, σσ. 5 - 6
3. Ο κυριότερος λόγος ήταν πιθανόν το ότι ο Γαλάνης εκείνο το χρόνο ίσως να προήδρευε του Συλλόγου των Διδασκάλων.
4. Πρβλ. *Πλάτων*, τ. Α΄, τχ. 1, 31-10-1878, σ. α΄.
5. *Ο.π.*
6. *Ο.π.*, σ. β΄.
7. *Ο.π.*
8. *Ο.π.*, σ. δ΄.
9. Πρβλ. στο πρώτο μέρος της διατριβής μας.
10. *Πλάτων*, *ό.π.*, σ. γ΄.
11. *Ο.π.*, σ. δ΄.
12. *Ο.π.*
13. *Ο.π.*, σ. ε΄.
14. *Ο.π.*
15. *Ο.π.* Για την ιστορία των ελληνικών Διδασκαλείων πρβλ. Χρ. Λέφα, *ό.π.*, σσ. 215 – 270· Αλέξη Δημαρά, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, *ό.π.*, σ. μα΄ κ. έ.
16. *Ο.π.*, σ. στ΄.
17. *Ο.π.*
18. *Ο.π.*
19. Πρβλ. *ό. π.*, τ. Α΄, τχ.1, 31 – 10 – 1878, σσ. 1-11. Για τη ζωή και το έργο του Χρήστου Παπαδοπούλου, που, ας σημειωθεί, υπήρξε από τους σημαντικότερους

συμβούλους του Χαριλάου Τρικούπη, πρβλ. Ρωξάννης Δ. Αργυροπούλου, *Η φιλοσοφική σκέψη στην Ελλάδα από το 1828 ως το 1922 – Ανθολογία κειμένων με εισαγωγή και σχόλια*. Τόμος Β΄: *Η φιλοσοφία μεταξύ επιστήμης και θρησκείας 1876 – 1922*, εκδόσεις «Γνώση», Φιλοσοφική και πολιτική βιβλιοθήκη αρ. 50, Αθήνα 1998, σ. 652 – 653. Στον ίδιο τόμο αναδημοσιεύονται κείμενά του (σσ. 223 – 227 και 419 – 424).

20. Τα παραθέματα από τη σ. 2, του τχ.1, του τόμου Α΄, 31 -10 - 1878.
21. Ο.π.
22. Ο.π., σ.3
23. Ο.π.
24. Ο.π.
25. Ο.π., σ.5.
26. Ο.π., σ. 5-6.
27. Ο.π., σ. 6.
28. Ο.π.
29. Ο.π., σ. 7.
30. Ο.π., σ. 10.
31. Πρβλ.*Πλάτων*, τ.Α΄, τχ. 9, 30-6-1878, σσ. 299- 318. Για τη συμβολή του Πετρίδη στα πεπραγμένα της δημόσιας εκπαίδευσης πρβλ. Χαράλαμπου Γ. Χαρίτου, *ό.π.*, σ. 194 (σημ. 159).
32. Ο.π., σ. 303.
33. Ο.π., σ. 305.
34. Ο.π., σ. 302.
35. Ο.π., σ. 306.
36. Ο.π.
37. Ο.π.
38. Ο.π.
39. Ο.π.

40. Ο.π., σ. 307.
41. Ο.π.
42. Ο.π., σ. 310.
43. Ο.π.,σ. 311.
44. Ο.π., τ. Γ', τχ. 5 - 6, Μάρτιος -Απρίλιος 1881, σσ. 145.
45. Ο.π., σ. 353.
46. Ο.π.,σσ. 129 – 133.
47. Ο.π., σσ. 133 – 136.
48. Ο.π., σσ. 136-138.
49. Ο.π., σσ. 138-145.
50. Πρβλ., ό.π., τχ. 3 - 4, Ιανουάριος – Φεβρουάριος 1881, σσ. 108-117.
51. Ο.π. σ.129.
52. Ο.π.
53. Ο.π., σ. 130.
54. Ο.π.
55. Ο.π.
56. Ο.π., σ. 131.
57. Ο.π.
58. Ο.π.
59. Ο.π., σ. 132.
60. Ο.π.
61. Ο.π.
62. Ο.π.
63. Ο.π.
64. Ο.π.
65. Ο.π.,σσ. 132- 133.
66. Ο.π.,σ. 133.

67. Ο.π. Σύνοψη αυτών των κανόνων παραθέτει και ο Χρ. Λέφας στην Ιστορία της εκπαιδεύσεως, *ό.π.*, σσ. 122 – 125.
68. Ο.π.
69. Ο.π., σ.135.
70. Ο.π.
71. Ο.π., σ. 136
72. Ο.π.
73. Ο.π.
74. Ο.π.
75. Ο.π., σ. 138
76. Ο.π.
77. Ο.π., σ. 139.
78. Ο.π., σ. 142.
79. Ο.π., σ. 139.
80. Ο.π., σ. 143.
81. Ο.π., σ. 140.
82. Ο.π., σ. 144.
83. Ο.π. Σημειώνουμε ότι οι κανόνες – οδηγίες του Πετρίδη τυπώθηκαν σε ξεχωριστό φυλλάδιο από το Υπουργείο παιδείας και διανεμήθηκαν στους δασκάλους. Πρβλ. Χρ. Λέφα, *ό.π.*, σ. 125.
84. Πρβλ. *Πλάτων*, τ.Α΄, τχ. 5, 28 Φεβρουαρίου 1879, σσ. 137 – 156, τχ. 6, 31 Μαρτίου 1879, σσ. 169 – 171.
85. Ο.π., σσ. 139 - 142.
86. Ο.π., σσ. 142 – 145.
87. Ο.π., σσ. 142 – 156 και 169 – 171. Των αποσπασμάτων αυτών προτάσσεται ο πρόλογός τους (*ό.π.*, σσ. 137 – 139). Για τη ζωή και το έργο του Μωραΐτη βλ. το σχετικό λήμμα του Αντωνίου Ισηγόνη στη *Μεγάλη Παιδαγωγική εγκυκλοπαίδεια Herder*, *ό.π.*, τ. 4^{ος}, σ. 52.

88. Ο.π., σ. 139.
89. Ο.π., σ. 140.
90. Ο.π., σ. 141.
91. Ο.π.
92. Ο.π.
93. Ο.π.
94. Ο.π.
95. Ο.π.
96. Ο.π., σ. 142.
97. Ο.π.
98. Ο.π., σ. 143.
99. Ο.π.
100. Ο.π.
101. Ο.π., σ. 145.
102. Ο.π.
103. Ο.π., σ. 144.
104. Ο.π.
105. Ο.π., σ. 145.
106. Ο.π.
107. Πρβλ. την αρχή του παρόντος κεφαλαίου.
108. Το παράθεμα από τον *Πλάτωνα*, τ. Γ΄, τχ. 2, Δεκέμβριος 1880, σ.33. Η «παιδαγωγική ομιλία» του Σκορδέλη καταλαμβάνει τις σσ. (σσ. 33 – 37).
109. Το παράθεμα από τη σ.275, του τ. Β΄, τχ. 7-8, Μάιος – Ιούνιος 1880, στο οποίο (σσ. 273 – 280) δημοσιεύεται το μελέτημα του Σκορδέλη «Το έργο της παιδαγωγίας».
110. Πρβλ. *Πλάτων*, τ. Β΄, τχ. 7 – 8, Μάιος – Ιούνιος 1880, σ. 274.
111. Ο.π., σ. 277 - 278.

112. Ο.π., σ. 278.
113. Ο.π., σ. 275.
114. Ο.π., σ. 277.
115. Ο.π.
116. Ο.π., σ. 280.
117. Ο.π.
118. Ο.π.
119. Πρβλ. *Πλάτων*, τ. ΙΓ', τχ.5 – 8, Μάιος – Αύγουστος 1891, σ.170.
120. Ο.π., σ. 171.
121. Ο.π.
122. Ο.π.
123. Ο.π.
124. Ο.π.
125. Ο.π.
126. Ο.π., σ. 171 – 172
127. Ο.π., σ. 172
128. Ο.π., σ. 173
129. Ο.π.
130. Ο.π.
131. Ο.π., σ. 174
132. Ο.π.
133. Ο.π.
134. Ο.π., σ. 175
135. Πρβλ. *Πλάτων*, τ.Γ', τχ. 2, Δεκέμβριος 1880, σσ. 33 – 37.
136. Ο.π., σ. 34.
137. Ο.π.
138. Ο.π.

139. Ο.π.
140. Ο.π., σ. 35.
141. Ο.π., σ. 36.
142. Ο.π.
143. Ο.π.
144. Πρβλ.Πλάτων, τ.Στ', τχ. 7 – 8, Μάιος και Ιούνιος 1884, σσ. 344- 354. Για τη ζωή και το έργο του Σπαθάκη βλ. το σχετικό λήμμα του Δ. Γ. Στάμου στη *Μεγάλη Παιδαγωγική εγκυκλοπαίδεια Herder*, τ. 5, σ. 20.
145. Ο.π.,σ. 345.
146. Ο.π.
147. Ο.π.
148. Ο.π., σ.346.
149. Ο.π., σ.349
150. Ο.π., σ. 351
151. Ο.π.,σ. 351 - 352
152. Ο.π., σ.352
153. Ο.π.
154. Ο.π.
155. Ο.π.
156. Ο.π.
157. Ο.π.,σ.353
158. Ο.π.
159. Ο.π.
160. Ο.π., σ.361.
161. Ο.π.,σ.370.
162. Ο.π.
163. Ο.π.

164. Ο.π.,σ. 370 – 371.
165. Ο.π.,σ. 371
166. Ο.π.
167. Ο.π.
168. Ο.π.
169. Ο.π.
170. Ο.π.
171. Ο.π., σ. 371 – 372
172. Ο.π., σ. 372
173. Ο.π.
174. Ο.π., σ.373
175. Ο.π., σ.374
176. Ο.π.
177. Ο.π.
178. Ο.π., σ. 373.
179. Πρβλ., για παράδειγμα, *Πλάτων*, τ. Α΄, τχ. 9, σ. 344 (: «και τοσούτον γλίσχρα... παρέχον (ο νόμος, Θ.Χ.) αυτώ (τω διδασκάλω, Θ.Χ.) και τη οικογενεία αυτού υλικά μέσα»), σ. 365 (: «Οι δημοδιδάσκαλοι πρέπει να μισθοδοτώνται επαρκώς υπό του δημοσίου και ουχί γλίσχρως»), σ. 383 (: Ο διδάσκαλος «δέον να έχη τα μέσα της συντηρήσεώς του εξησφαλισμένα... διότι κατά την κοινήν παροιμίαν «Νησιτικό αρκούδι δεν χορεύει».») και τ. ΙΓ΄, τχ. 9 – 12, Σεπτέμβριος – Δεκέμβριος 1891, σ.368 (: δεύτερον κακόν είνε και η υλική των διδασκόντων καχεξία)).
180. Πρβλ. *Πλάτων*, τ. Α΄, τχ. 9, 30 Ιουνίου 1879, σ. 339.
181. Ο.π.
182. Πρβλ. *Πλάτων*, τ. Β΄, τχ. 9, Ιούλιος 1880, σσ. 455 – 456
183. Ο.π., σ.455.
184. Ο.π.
185. Ο.π.

186. Ο.π., σ.456.
187. Ο.π.
188. Ο.π.
189. Ο.π.
190. Πρβλ.Πλάτων, τ.Δ΄, τχ.5 – 6, Μάρτιος – Απρίλιος 1882, σ. 174.
191. Πρβλ.Πλάτων, τ.Δ΄, τχ. 9 – 10, Ιούλιος – Αύγουστος 1882, σσ. 248 – 255.
192. Ο.π.,σ. 248.
193. Ο.π.
194. Ο.π., σ.248 – 249.
195. Ο.π.,σ. 249.
196. Ο.π.
197. Ο.π., σ.250.
198. Ο.π., σ. 251.
199. Ο.π.
200. Ο.π., σ. 253.
201. Ο.π.
202. Ο.π.
203. Ο.π.
204. Ο.π.
205. Ο.π., σ. 254.
206. Ο.π.
207. Ο.π.
208. Ο.π.
209. Ο.π.
210. Πρβλ. Πλάτων, τ.Ε΄, τχ. 5, Μάρτιος 1883, σσ. 195 – 199.
211. Ο.π., σ.195 – 196.
212. Ο.π., σσ. 196 – 197.

213. Ο.π., σ. 198 – 199.
214. Ο.π., σ. 196.
215. Ο.π., σ. 197 κ.έ.
216. Ο.π., σ. 199.
217. Πρβλ. *Πλάτων*, τ. Γ', τχ. 9 – 10, Ιούλιος – Αύγουστος 1881, σσ. 262 – 266.
218. Ο.π., σ. 262.
219. Ο.π.
220. Ο.π., σ. 263.
221. Ο.π.
222. Ο.π.
223. Ο.π., σ. 264.
224. Ο.π., σ. 263.
225. Ο.π., σ. 264.
226. Για τη ζωή και το έργο του πρβλ. τη μονογραφία του Χρήστου Σκανδάλη *Δημήτριος Μαρούλης, διδάσκαλος του Γένους. 1840 – 1892*. Έκδοση Κοινότητας Κατσικάς Ιωαννίνων, Γιάννενα 1998.
227. Πρβλ. *Πλάτων*, τ. Ι', τχ. 1 – 3, Ιανουάριος – Μάρτιος 1888, σσ. 1 – 57, τχ. 4 – 6, Απρίλιος – Ιούνιος 1888, σσ. 97 – 145, τχ. 7 – 9, Ιούλιος – Σεπτέμβριος 1888, σσ. 193 – 234, τχ. 10 – 12, Οκτώβριος – Δεκέμβριος 1888, σσ. 302- 321' τ. ΙΑ', τχ. 1 – 3, Ιανουάριος – Μάρτιος 1889, σσ. 32 – 50, τχ. 4 – 6, Απρίλιος – Ιούνιος 1889, σσ. 168 – 184.
228. Ο.π., σ. 2.
229. Ο.π.
230. Ο.π., σ. 2 κ.έ.
231. Ο.π., σ. 3.
232. Ο.π.
233. Ο.π., σ. 5.
234. Ο.π.

235. Για τη ζωή του Παπαμάρκου πρβλ. πρόχειρα Βασ. Δ. Δημοπούλου, *Το Βελβεντό στην ιστορική του πορεία*, έκδοση Δήμου Βελβεντού, Βελβεντό 1998, σσ. 309 – 314. Για το έργο του πρβλ. Χρ. Λέφα, *Ιστορία της εκπαίδευσης, Οργανισμός εκδόσεως σχολικών βιβλίων*, Αθήνα 1942, σ. 41 κ.έ., 50 κ. έ., 286 κ.έ. και 336 κ. έ., και ιδιαίτερα τα πρακτικά της επιστημονικής διημερίδας με θέμα *Ο παιδαγωγός Χαρίσιος Παπαμάρκος (1844 – 1906)*, έκδοση του Δήμου Βελβεντού και του Ιστορικού Αρχείου Νεοελληνικής Εκπαίδευσης της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Βελβεντός 2003.
236. Το έργο κυκλοφόρησε από εκδοτικό οίκο της Κέρκυρας το έτος 1885.
237. Πρβλ. *Πλάτων*, τ. Ι΄, τχ. 1 – 3, Ιανουάριος – Μάρτιος 1888, σ. 13.
238. *Ο.π.*, σ. 17.
239. *Ο.π.*, σ. 31.
240. Σημειώνουμε ότι ο Θεμ. Μιχαλόπουλος, συγγραφέας του κειμένου «Προς τι αι ψυχώσεις» εμφανίζει τον Παπαμάρκο να «πολεμεί το σύστημα τούτο» (*Πλάτων*, τ. ΙΑ΄, τχ.7 – 12, Ιούλιος - Δεκέμβριος 1889, σ. 261).
241. Πρβλ. *Πλάτων*, τ. Ι΄, τχ.1 – 3, Ιανουάριος – Μάρτιος 1888, σ. 13
242. *Ο.π.*, τχ. 7 – 9, Ιούλιος – Σεπτέμβριος 1888, σ. 213. Το κείμενο προσαρμόστηκε στον δικό μας λόγο.
243. *Ο.π.*, τχ. 1 – 3, Ιανουάριος – Μάρτιος 1888, σ. 11. Το κείμενο προσαρμόστηκε στον δικό μας λόγο.
244. Πρβλ. *ό.π.*, σ. 27 κ. έ , όπου και το παράθεμα. Ο Μαρούλης μεταξύ των άλλων κατηγορεί τον Παπαμάρκο και για το ότι έστειλε «τα ίδια εαυτού τέκνα μέχρι του δεκάτου έτους της ηλικίας αυτών, πριν εξ απαλών ονύχων εμπεδοθώσιν εις τα πάτρια, εις άλλην σχολήν ξένην και αλλοεθνή εν μέσαις Αθήναις (!!!), την οποίαν ξένοι ίδρυσαν και διατηρούσι χάριν της εθνικής εκπαίδευσεως των εαυτού τέκνων, ίνα μη εκφυλίζωνται εν τοις Ελληνικοίς σχολείοις, και εν τη οποία ξένοι διδάσκαλοι διδάσκουν εν ξένη γλώσση και δια ξένων μέσων, βιβλίων και τρόπων» (σ. 28).
245. Πρβ. *Πλάτων*, τ. Α΄, τχ. 1, 31 Οκτωβρίου 1878, σσ. 12 – 23.
246. *Ο.π.*, σ. 12.
247. *Ο.π.*, σ. 13.

248. Ο.π. Για το έργο του Πεσταλότση πρβλ. τις προσεγγίσεις των: Τριλιανού Θ., *Μεθοδολογία της σύγχρονης διδασκαλίας*, τ. Α', *Καινοτόμες επιστημονικές προσεγγίσεις στη Διδακτική Πράξη*², Αθήνα 1998, σ. 37· Chateau J., *Οι μεγάλοι παιδαγωγοί*, μετάφραση Κ. Κίτσιου, Αθήνα 1958, σσ.283 – 307· Μ. Καναβάκη, *Κοινωνική παιδαγωγική, περιεχόμενο και ιστορική εξέλιξη*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2002, σσ. 112 – 115.
249. Ο.π., σσ. 15 – 17.
250. Ο.π. σ. 16.
251. Ο.π., σσ. 16 – 17.
252. Πρβλ. *Πλάτων*, τ. Α, τχ. 1, 31 Οκτωβρίου 1878, σσ. 23 – 27 και τχ. 2, 30 Νοεμβρίου 1878, σσ. 59 – 60. Ο Kehr έγινε γνωστός τόσο από το έργο του *Praxis der Volksschule* (1868) από το οποίο φαίνεται να αντλεί ο Γαλάνης τα όσα του αποδίδει, όσο και από την έκδοση του ειδικού περιοδικού «*Pädagogische Blätter für Lehrerbildung und Lehrerbildungsanstalten*».
253. *Πλάτων*, ό.π., σσ. 23 – 25 (: «Η εν τω διδασκαλείω παιδεία»), σσ. 25 – 27 (: «Οποίός τις πρέπει να ήνε καθόλου ο διδάσκαλος») και σσ. 59 – 60 (: «Περί της επαγρυπνήσεως εν τω σχολείω»).
254. Ο.π., σ. 23.
255. Ο.π., σ. 24.
256. Ο.π.
257. Ο.π.
258. Ο.π.
259. Πρβλ. *Πλάτων*, τ. Α, τχ. 8, 31 Μαΐου 1879, σσ. 257 – 267
260. Ο πλήρης τίτλος στην έκτη έκδοσή του : *Εγχειρίδιον αναγνωσμάτων συνταχθέν υπό Σπυρίδωνος Μωραΐτου, Διευθυντού του Παιδαγωγείου του προς διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων Συλλόγου. Έτος σχολικόν Α'. Έκδοσις έκτη, διορθωμένη και επηυξημένη*. Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού...1880. Πρβλ. Ευγενίας Κεφαλληνναίου, *Νεοελληνικά Αλφαβητάρια*, εκδ. Παρασκηνίο, Αθήνα 1995, σ. 82 (αρ. 151).
261. Ο.π., σ. 265.
262. Οι μεταφράσεις καταλαμβάνουν τις σελ. 259 – 265.

263. Ο.π., σ. 265.
264. Ο.π., σ. 266.
265. Ο.π., σ. 265.
266. Ο.π., σ. 266.
267. Πρβλ. *Πλάτων*, τ. Α, τχ. 10, 31 Ιουλίου 1879, σσ. 412 – 414, τχ. 11, 31 Αυγούστου 1879, σσ. 425 – 439.
268. Ο.π., τ. Ι΄, τχ. 4 – 6, Απρίλιος – Ιούνιος 1988, σσ. 171 – 178. Από το κείμενο λείπει κάθε ένδειξη για το αν πρόκειται για μετάφραση ή απόδοση του περιεχομένου κάποιου κειμένου του Gustav Frohlich. Απλώς στο τέλος (σ.178) αναγράφεται εντός παρενθέσεων η φράση (εκ του Φραίλιχ). Του Frohlich έργο μετέφρασε αργότερα ο Δημήτριος Ιωαννίδης, το οποίο και κυκλοφόρησε το 1896 στην Αθήνα με τον τίτλο *Το παιδαγωγικόν σχολείον*.
269. Ο.π., σ.173.
270. Ο.π., σ. 174.
271. Ο.π., σ. 175.
272. Ο.π.
273. Ο.π.
274. Ο.π.
275. Ο.π., σ. 176.
276. Ο.π.
277. Ο.π., σ. 177.
278. Ο.π., σ. 178
279. Ο.π.
280. Πρβλ. *Πλάτων*, τ. Α, τχ. 10, 31 Ιουλίου 1879, σ. 412.
281. Πρβλ. Απόστολου Παπαϊωάννου, *Niccolo' Tommaseo e la sua epoca (1802-1874)*, indice cronologico, Trieste 1979.
282. Πρβλ. *Πλάτων*, τ. Α΄, τχ.10, 31 Ιουλίου 1879, σσ. 412 – 414 και 425 – 432 (: «Η δύναμις της παιδαγωγίας») και σσ. 432 – 439 (: «Η εν τη οικεία και τω σχολείω παιδαγωγία»).

283. Ο.π., σ. 412
284. Ο.π.
285. Ο.π., σ. 413
286. Ο.π., σ. 412
287. Ο.π.
288. Ο.π.
289. Ο.π., σ. 425
290. Ο.π., σ. 426
291. Ο.π.
292. Ο.π.
293. Ο.π., σ. 428
294. Ο.π., σ. 429
295. Ο.π., σ. 430
296. Ο.π.
297. Ο.π.
298. Ο.π., σ. 431 – 432
299. Ο.π., σ. 432
300. Πρβλ. στο Α΄ μέρος της διατριβής μας.
301. Ο.π., σ. 432
302. Ο.π., σημ. 282
303. Ο.π., σ. 432
304. Ο.π., σσ. 432- -437
305. Ο.π., σ. 438
306. Ο.π.
307. Ο.π.
308. Ο.π., σ. 438 – 439
309. Το συνέδριο έγινε κατά τη διάρκεια της εορτής «επί τη πεντηκονταετηρίδι» της

εθνικής ανεξαρτησίας του Βελγίου.

310. Ο.π., σσ. 489 – 500

311. Ο.π., σ. 490

312. Ο.π., σ. 491

313. Ο.π.

314. Ο.π.

315. Ο.π., σ. 492

316. Ο.π., σ. 493

317. Ο.π.

318. Ο.π.

319. Ο.π.

320. Ο.π., σ. 494

321. Ο.π.

322. Ο.π.

323. Πρβλ. Π. Κυριαζοπούλου Βαληνάκη, *Νηπιαγωγική. Τόμος 1^{ος} : Συστήματα και μέθοδοι – Σύγχρονες τάσεις και κατευθύνσεις*, εκδ. Αδελφών Βλάσση, Αθήνα χ.χ., σσ. 231 – 255· Ηλία Ιω. Ξηροτύρη, *Το σύγχρονο νηπιαγωγείο και η ιστορία του – Παράρτημα: Η προσχολική αγωγή στη χώρα μας*, εκδ. Μ. Πεχλιβανίδας, Αθήνα χ.χ., σσ. 291-298· Α. Β. Γιαννικοπούλου, «Η προσχολική μας αγωγή στο 19^ο αιώνα», *Νέα παιδεία*, τχ. 59, σσ. 27 – 41 και τχ. 60, σσ. 61 – 78 (Καλοκαίρι και Φθινόπωρο 1991)· Αικατερίνης Σωτ. Κοσμά, *Ιστορία προσχολικής αγωγής*, Θεσσαλονίκη 1975 (ανατύπωση 1994), σ. 165 κ.έ.· Χαράλαμπου Γ. Χαρίτου, *Το ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του – Συμβολή στην ιστορία της προσχολικής αγωγής*, εκδόσεις Gutenberg, Τεκμήρια ιστορίας νεοελληνικής εκπαίδευσης αρ. 4, Αθήνα 1996, σσ.85 κ. έ.· Γεωργίου Δημ. Κιτσαρά *Προσχολική παιδαγωγική*, Αθήνα 2001², σ. 61 κ.έ.

324. Πρβλ.Γ. Κιτσαρά, *ό.π.*, σσ. 61 – 93. Το παράθεμα από τον τίτλο του σχετικού υποκεφαλαίου (σ. 77).

325. Το μελέτημα αυτό, που φέρει επίσης τον τίτλο «Περί νηπιαγωγείων», δημοσιεύτηκε στο δεύτερο τεύχος του περιοδικού το έτος 1874 (σελ. 81 – 90).

326. Το εγχειρίδιο που τυπώθηκε το 1859 στο τυπογραφείο της Λακωνίας, όπως αναφέρεται στον τίτλο αφορούσε κυρίως τις μεθόδους διδασκαλίας «εν τοις σχολείοις των κ.κ. Χίλλ» (του Παρθεναγωγείου Χίλλ, που ίδρυσαν το 1831 στην Αθήνα ο Αμερικανός ιεραπόστολος Τζών Χένρυ Χίλλ και η συζυγός του Φανή Φραγκίσκη).
327. Τα μελετήματα αυτά δημοσιεύτηκαν στον πρώτο και δεύτερο τόμο του αθηναϊκού περιοδικού *Φιλίστωρ*. Το πρώτο στο 11^ο τεύχος (15.6.1861) σσ. 180 – 188) του πρώτου τόμου· το δεύτερο στο 13^ο τεύχος (15.7.1861, σσ. 34 – 43) του δευτέρου τόμου.
328. Το εγχειρίδιο τυπώθηκε το 1863 στην Αθήνα και στο γνωστό τότε τυπογραφείο του Διονυσίου Κορομηλά. Για το έργο του Κοκκώνη βλ. Χρήστου Τζήκα, *Ι.Π. Κοκκώνης – Ο ρόλος του στη θεμελίωση και τα πρώτα βήματα της Δημοτικής Εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1994.
329. Τυπώθηκε στην Αθήνα «εκ του τυπογραφείου Χ. Ν. Φιλαδελφείας» το 1871 με δαπάνες του κληροδοτήματος Γ. Π. Μελά.
330. Τυπώθηκε επίσης στην Αθήνα το 1872 με δαπάνη της ίδιας της Εταιρείας. Για τις δραστηριότητες της Φιλεκπαιδευτικής εταιρείας στον τομέα των νηπιαγωγείων πρβλ. κυρίως Χαράλαμπου Γ. Χαρίτου, *ό.π.*, σσ. 94 – 99.
331. Το έργο, που αποτελείται από δύο μέρη, κυκλοφόρησε στην Αθήνα το 1877 «εκ του τυπογραφείου της φιλοκαλίας».
332. *Παρνασσός*, Δ' / 1880, σσ. 946 – 949.
333. *Ο.π.*, Η' / 1884, σς. 812 – 834 και Θ' / 1885, σς. 51 – 64, 113 – 124, 214 – 227 και 301 – 322. Ένα χρόνο αργότερα κυκλοφόρησε και αυτοτελώς με τον τίτλο *Πραγματεία περί του Φροβελιανού συστήματος* («εκ του Παρνασσού»).
334. *Εστία*, τόμος Κ', τχ. 505 (1^ης Σεπτεμβρίου 1885), σσ. 608 – 610.
335. Τυπώθηκε το 1885 στην Αθήνα. Για το όλο έργο της Λασκαρίδου πρβλ. Π. Κυριαζοπούλου Βαληνάκη, *ό.π.*, σσ. 231 – 249· Ηλία Ιω. Ξηροτύρη, *ό.π.*, σ. 295 κ.έ. και κυρίως Χαράλαμπου Γ. Χαρίτου, *ό.π.*, σσ. 172 – 180 και Γεωργίου Δημ. Κιτσαρά, *ό.π.*, σ. 64 κ. έ.
336. Γι' αυτό το σύστημα πρβλ. Π. Κυριαζοπούλου Βαληνάκη, *ό.π.*, σσ. 49 – 74· Α. Β. Γιαννακόπουλου, *ό.π.*, σσ. 61 – 75 (του 60ού τεύχους)· Χαράλαμπου Γ. Χαρίτου, *ό.π.*, σσ. 65 – 84· Γεωργίου Γ. Κιτσαρά, *ό.π.*, σσ. 52 – 53· Σπύρου Χ. Πανταζή, *Η παιδαγωγική και το παιχνίδι αντικείμενο στο χώρο του νηπιαγωγείου – Ερευνητική*

προσέγγιση, εκδ. Gutenberg, Παιδαγωγική σειρά, Αθήνα 2002, σσ. 60 – 64.

337. Για το έργο των πρώτων νηπιαγωγείων στη χώρα μας, τη διδακτέα ύλη, τα εγχειρίδια και τις μεθόδους διδασκαλίας πρβλ. Π. Κυριαζοπούλου Βαληνάκη, *ό.π.*, 231 – 255· Α. Β. Γιαννακοπούλου, *ό.π.*, σσ. 36 – 39 (του 59^{ου} τεύχους)· Χαράλαμπου Γ. Χαρίτου, *ό.π.*, σσ. 88 κ.έ.· Γεωργίου Δημ. Κίτσαρά, *ό.π.*, σ. 61 κ. έ.
338. Πρβλ. *Πλάτων*, τ. Α, τχ. 1, 31 – 10 – 1878, σ.13.
339. Για το βίο και το παιδαγωγικό σύστημα του Froebel, πρβλ. Χαράλαμπου Γ. Χαρίτου, *ό.π.*, σσ. 66 κ.έ.
340. Πρβλ. *Αθήναιον – Σύγγραμμα περιοδικόν κατά διμηνίαν εκδιδόμενον συμπράξει πολλών λογίων*. Τόμος δεύτερος, Αθήνα 1873, σσ. 81-90.
341. Ο Σπαθάκης σπούδασε με κρατική υποτροφία στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας το 1863.
342. Πρβλ *Αθήναιον*, *ό.π.*, σ. 81
343. *Ο.π.*
344. Πρβλ. *Πλάτων*, τ. Α, τχ. 1, 31 – 10 – 1878, σσ. 51-55. Ο διάλογος, που φέρει τον τίτλο «Περί της αξίας της ανατροφής των παιδων» και συνεχίζεται και στα επόμενα δύο τεύχη (σσ. 78-83 και 118- 130), αποτελεί σύμφωνα με σημείωση της σύνταξης του *Πλάτωνα* μέρος του συγγράμματος του Orpel *Βιβλίον των γονέων*, το οποίο ο Πούλιος «θέλει εκδώσει προσεχώς» (σ. 51). Τα παραθέματα από τις σελ. 51 και 53.
345. Πρβλ. *ό.π.*, σ.121 κ.έ.
346. Πρβλ. *Πλάτων*, τ. Α., τχ. 11, 31 – 8 – 1879, σ. 432.
347. *Ο.π.*
348. *Ο.π.*, σ. 432 κ.έ.
349. *Ο.π.*, σ. 433
350. *Ο.π.*
351. *Ο.π.*
352. *Ο.π.*, σ. 433 κ. έ.
353. *Ο.π.*, σ. 434

354. Ο.π.
355. Ο.π., σ. 435
356. Ο.π., σ. 436
357. Ο.π., σ. 437
358. Πρβλ. *Πλάτων*, τ. Α΄, τχ. 7, 30 – 4 – 1879, σ. 245
359. Ο.π., σ. 246
360. Πρβλ. *Πλάτων*, τ. ΣΤ΄, τχ. 3 - 4, Ιανουάριος – Φεβρουάριος 1884, σ. 104.
361. Πρβλ. *Πλάτων*, τ. Ζ΄, τχ. 1 – 2, Σεπτέμβριος – Οκτώβριος 1884, σ.14
362. Ο.π., σ. 18 κ.έ. Το κείμενο του παραθέματος προσαρμόστηκε στον δικό μας λόγο.
363. Ο.π., σ. 22
364. Ο.π.
365. Ο.π.
366. Ο.π.
367. Ο.π., σ. 23
368. Πρβλ. *Πλάτων*, τ. ΙΓ΄, τχ. 9 – 12, Σεπτέμβριος – Δεκέμβριος 1891, σ. 329.
369. Ο.π.
370. Ο.π., σ. 330
371. Πρβλ. *Πλάτων*, τ. Ζ΄, τχ. 1 – 2, Σεπτέμβριος – Οκτώβριος 1884, σ.18
372. Πρβλ. *Πλάτων*, τ. ΙΓ΄, τχ. 9-12, Σεπτέμβριος – Δεκέμβριος 1891, σ. 328.
373. Πρβλ. *Πλάτων*, τ. Γ΄, τχ. 9 – 10, Ιούλιος – Αύγουστος 1881, σσ. 257 – 262 και τχ. 11 – 12, Σεπτέμβριος – Οκτώβριος 1881, σσ. 321 – 325.
374. Πρβλ. *Πλάτων*, τ. Ε΄, τχ. 3, Ιανουάριος 1889, σσ. 81 – 88.
375. Πρβλ. *Πλάτων*, τ. ΙΓ΄, τχ. 5 – 8, Μάιος – Αύγουστος 1891, σσ. 170- 175.
376. Πρβλ. *Πλάτων*, τ. Ι΄, τχ. 1 – 3, Ιανουάριος – Μάρτιος 1888, σσ. 1- 57, τχ. 4 - 6, Απρίλιος - Ιούνιος 1888, σσ. 97 - 145, τχ. 7 - 9, Ιούλιος – Σεπτέμβριος 1888, σσ. 193 - 234, τχ. 10 - 12, Οκτώβριος – Δεκέμβριος 1888, σσ. 302 -321 τ. ΙΑ΄, τχ. 1 - 3, Ιανουάριος – Μάρτιος 1889, σσ. 32 - 50, τχ. 4 - 6, Απρίλιος – Ιούνιος 1889,

σσ. 168 -184.

377. Πρόκειται για την εορτή εισόδου των εφήβων στη φατρία (εφηβία) και την ετήσια εορτή της επίσημης εγγραφής των νέων μελών της φατρίας (απατούρια).
378. Πρβλ. *Πλάτων*, τ. ΙΓ', τχ. 5 -8, Μάιος –Αύγουστος 1891, όλα τα παραθέματα από τη σελ. 174 -175. Το μελέτημα του Σκορδέλη φέρει τον υπότιτλο «Τρείς προτάσεις». Οι άλλες δύο προτάσεις του αφορούν την εορτή «της ορκομωσίας του Έλληνο πολίτου συμπληρούντος το 21^ο έτος της ηλικίας του» και την «πανηγυρικήν εισαγωγή» των πρωτοετών φοιτητών στο πανεπιστήμιο.
379. Πρβλ. *Πλάτων*, τ. Ι', τχ. 4 – 6, Απρίλιος – Ιούνιος 1888, σ.108.
380. *Ο.π.*, σ. 111
381. *Ο.π.*, σ. 111 κ. έ.
382. *Ο.π.*,σ. 112. Άλλα διδακτήρια που απαριθμεί είναι: Το ορφανοτροφείο, τη σχολή των κωφαλάλων, τη σχολή των τυφλών, το άσυλο των εγκαταλελειμένων παιδιών, το σωφρονιστήριο των ανάγωγων παιδιών, τη σχολή των μωρών, των βλακών και των διανοητικά πασχόντων παιδιών, το νοσοκομείο και τέλος το εργαστήριο των απόρων.
383. *Ο.π.*
384. *Ο.π.*
385. *Ο.π.*, σ.113
386. *Ο.π.*
387. *Ο.π.*, σ. 114
388. *Ο.π.*
389. *Ο.π.*, σ. 118
390. *Ο.π.*
391. *Ο.π.*, σ. 116
392. Χαρακτηριστικοί ως προς αυτά είναι οι τίτλοι του κεφαλαίου:
- «α) Η αξία και σημασία της ιεράς Γραφής· β) ο κατά την Αγίαν Γραφήν τελικός προορισμός της ανθρωπότητας και γ) η μέλλουσα ανάπτυξις των ουσιωδών χαρακτηριστήρων της ανθρωπίνης φύσεως και ιδιοφυίας» (σ. 319) και των υποκεφαλαίων του

«Η αξία και σημασία της θείας και ιεράς Γραφής ως βιβλίου και η επίδρασις αυτής επί του βίου της ανθρωπότητας» (σ. 391) και

«Ο κατά την αγίαν Γραφήν τελικός προορισμός της ανθρωπότητας» (σ.42 του επόμενου τόμου).Για τις θέσεις αυτές του Μαρούλη πρβλ. Χρήστου Σκανδάλη, *όπ.*, σσ. 123 – 126.

393. Πρβλ. *Πλάτων*, τ. Ε΄, τχ. 1 – 2, Νοέμβριος – Δεκέμβριος 1882, σσ. 60 – 64· τχ. 3, Ιανουάριος 1883, σσ. 81 – 88.

394. *Ο.π.*,σ. 60

395. *Ο.π.*, σ. 61

396. *Ο.π.*, σ. 63

397. *Ο.π.*, σ. 64

398. *Ο.π.*

399. *Ο.π.*

400. *Ο.π.*

401. *Ο.π.*

402. *Ο.π.*

403. *Ο.π.*, τχ. 3, Ιανουάριος 1883, σ. 81

404. *Ο.π.*, σ. 82

405. *Ο.π.*

406. *Ο.π.*

407. *Ο.π.*, σ. 84 - 85

408. *Ο.π.*, σ. 85

409. *Ο.π.*

410. *Ο.π.*

411. *Ο.π.*, σ. 85 – 86

412. *Ο.π.*, σ. 86

413. Πρβλ. *Αθήναιον*, τόμος δεύτερος, Αθήνα 1873, σσ. 83 – 90.

414. *Ο.π.*,σ. 81

415. Ο.π., σ.83
416. Ο.π., σσ. 85 – 88
417. Ο.π., σ. 88
418. Ο.π.
419. Ο.π., σ. 90
420. Πρβλ. *Πλάτων*, τ. Γ΄, τχ. 9 – 10, Ιούλιος – Αύγουστος 1881, σσ. 257 και 258.
421. Ο.π., σ. 258
422. Πρβλ. Γ. Κιτσαρά, *Προσχολική παιδαγωγική*, Αθήνα 2001², σσ. 61 – 70.
423. Πρβλ. *Πλάτων*, τ. Γ΄, τχ. 9 – 10, Ιούλιος – Αύγουστος 1881, σ. 257. 424. Ο.π., σ. 258
425. Ο.π.
426. Ο.π.
427. Ο.π.
428. Ο.π.
429. Ο.π., σ. 258 – 259
430. Ο.π., σ. 259
431. Ο.π.
432. Ο.π.
433. Ο.π.
434. Ο.π.
435. Ο.π.
436. Ο.π., σ. 259 – 260
437. Ο.π., σ. 260
438. Ο.π.
439. Ο.π.
440. Ο.π.
441. Ο.π.

442. Ο.π.
443. Ο.π., σ 260 – 261
444. Ο.π.
445. Ο.π., σ. 261
446. Ο.π.
447. Ο.π.
448. Ο.π.
449. Ο.π.
450. Ο.π., σ. 261 – 262
451. Ο.π.,σ. 262
452. Ο.π., τχ. 11 – 12, Σεπτέμβριος – Οκτώβριος 1881, σ. 321
453. Ο.π.
454. Ο.π.
455. Ο.π., σ. 321 – 322
456. Ο.π., σ. 322
457. Ο.π.
458. Ο.π.
459. Ο.π.
460. Ο.π.
461. Ο.π.
462. Ο.π., σ. 323
463. Ο.π.
464. Ο.π.
465. Ο.π.
466. Ο.π.
467. Ο.π.
468. Ο.π.

469. Ο.π.
470. Ο.π.
471. Ο.π., σ. 324
472. Ο.π.
473. Ο.π.
474. Ο.π.
475. Ο Σπαθάκης έχει υπόψη του το σχετικό χωρίο στον Πλατωνικό *Πρωταγόρα* (326 α – β), στο οποίο ρητά αναφέρεται : «οι τ' αυ κιθαρισταί, έτερα τοιαύτα, σωφροσύνης τε επιμελούνται και όπως αν οι νέοι μηδέν κακουργώσιν' προς δε τούτοις, επειδάν κιθαρίζειν μάθωσιν, άλλων αυ ποιητών αγαθών ποήματα διδάσκουσι μελοποιών, εις τα κιθαρίσματα εντείνοντες, και τους ρυθμούς τε και τας αρμονίας αναγκάζουσιν οικειούσθαι ταις ψυχαίς των παιδων, ίνα ημερώτεροί τε ώσιν, και ευρυθμότεροι και ευαρμοστότεροι γιγνόμενοι χρήσιμοι ώσιν εις το λέγειν τε και πράττειν' πας γαρ ο βίος του ανθρώπου ευρυθμίας τε και ευαρμοστίας δείται.»
476. Πρβλ. *Πλάτων*, τ.Γ', τχ. 11 – 12, Σεπτέμβριος – Οκτώβριος 1881, σ.324.
477. Ο.π., σ. 324 – 325. Τις «πληροφορίες» του για τη μουσική στην ελληνική αρχαιότητα αντλεί ο Σπαθάκης μάλλον από το «Προς μουσικούς» κεφάλαιο του *Προς μαθηματικούς* έργο του Σέξτου Εμπειρικού.
478. Ο.π., σ. 325
479. Ο.π.
480. Ο.π.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο «Πλάτων» ως παιδαγωγικό και φιλολογικό περιοδικό σύγγραμμα και ως όργανο του Διδασκαλικού Συλλόγου από το 1878 ως το 1891, αποτελεί αναμφίβολα μία από τις σημαντικότερες ιστορικές πηγές, που διαθέτουμε για τη γνώση τόσο των κατευθύνσεων της ελληνικής διανόησης στα τέλη του 19^{ου} αιώνα όσο και των αγώνων του τότε εκπαιδευτικού κόσμου για τη διεύρυνση και τη βελτίωση του επιπέδου της παρεχόμενης παιδείας στα διάφορα ιδρύματα από το δημοτικό σχολείο του χωριού ως το Πανεπιστήμιο της πρωτεύουσας της χώρας μας. Οι κατευθύνσεις της ελληνικής διανόησης και οι αγώνες του εκπαιδευτικού κόσμου, που αποτυπώνονται στα μελετήματα του *Πλάτωνα* έχουν, ωστόσο, ιστορικό βάθος, που φτάνει ως τον ύστερο Νεοελληνικό Διαφωτισμό. Η επίλυση αυτών των ζητημάτων εμφανίζει μάλιστα και κάποιες επιπρόσθετες δυσκολίες, που στα χρόνια της έκδοσης του *Πλάτωνα* προέρχονται από την διατυπωμένη επιθυμία – πρόθεση της επίσημης Εκκλησίας της Ελλάδας να αναλάβουν οι εκπρόσωποι της το έργο της αγωγής των παιδιών – δυσκολίες που ξεπερνιούνται, βέβαια, από τη σθεναρή σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις αντίσταση των μελών του Διδασκαλικού Συλλόγου.

Ο *Πλάτων* διαθλά στα κείμενά του κάθε αγώνα του Συλλόγου, προπά-ντων όμως διαθλά τη διάθεση των συνεργατών του να ανυψώσουν το επίπεδο των δασκάλων όχι μόνο ενημερώνοντάς τους για τις τότε σύγχρονές τους παιδαγωγικές τάσεις σε ανεπτυγμένες χώρες κυρίως της κεντρικής Ευρώπης, αλλά και προβάλλοντας παιδαγωγικά ζητήματα πότε γενικού χαρακτήρα, όπως για παράδειγμα τι είναι αγωγή και ποιοι είναι οι στόχοι της, και πότε ειδικού χαρακτήρα, όπως, για παράδειγμα, η αγωγή των παιδιών της προσχολικής ηλικίας. Η έρευνα οποιουδήποτε ζητήματος στην οποιαδήποτε διάθλαση των προσπαθειών επίλυσής του προϋποθέτει, ωστόσο, την επαρκή γνωριμία μας με το μέσο διάθλασης, που στην περίπτωσή μας είναι ο *Πλάτων*. Γι' αυτό και πριν ερευνήσουμε ποιές παιδαγωγικές αρχές

ειδικά για την αγωγή των νηπίων προβάλλονται στον *Πλάτωνα* κρίναμε απαραίτητο να αναζητήσαμε στα κεφάλαια του πρώτου μέρους της εργασίας μας τους λόγους της έκδοσής του, να απαριθμήσουμε τους συνεργάτες του και να καταγράψουμε τα περιεχόμενα του.

Οι λόγοι της έκδοσης του *Πλάτωνα* ήταν, σύμφωνα με το καταστατικό του συλλόγου η διακρίβωση της έννοιας και του σκοπού της αγωγής εν γένει, αλλά και της κατ' οίκον και της «εν τω σχολείω» αγωγής, η πρόκληση του ενδιαφέροντος των πολιτικών και εκκλησιαστικών αρχόντων για τα εκπαιδευτικά προβλήματα και, τέλος, η έκθεση ενεργειών και η παρουσίαση παιδαγωγικών θεωριών και σχετικών με την παιδεία συζητήσεων τόσο στα συνέδρια διδασκάλων, όσο και στα κοινοβούλια των χωρών που ψήφιζαν νόμους και εξέδιδαν διατάγματα και εγκυκλίους.

Οι συνεργάτες του *Πλάτωνα* ανήκουν στους διακόνους των ανθρωπιστικών κυρίως σπουδών και ανάμεσά τους ξεχωρίζουν όσοι με το όλο έργο τους όχι μόνο συνδιαμόρφωσαν το πνευματικό γίνεσθαι της εποχής τους, αλλά επηρέασαν και τις επιστημονικές αναζητήσεις των εποχών, που ακολούθησαν. Σ' αυτούς συναριθμούνται οι παιδαγωγοί Αριστείδης Σπαθάκης, ο Βλάσιος Σκορδέλης και οι φιλόσοφοι Νεοκλής Καζάξης και Περικλής Γρηγοριάδης.

Τα κείμενα του *Πλάτωνα* ποικίλουν ως προς το περιεχόμενό τους, αφού προέρχονται από τη γραφίδα τόσο διαφορετικών διακόνων της επιστήμης. Τα περισσότερα είναι παιδαγωγικά, ακολουθούν τα φιλολογικά και ιστορικά, ενώ δεν λείπουν και κάποιες συμβολές στην έρευνα των Μαθηματικών, της Λαογραφίας και άλλων επιστημών, που αναμφίβολα δεν προκαλούσαν το μέγιστο ενδιαφέρον πολλών μελών του Διδασκαλικού Συλλόγου και βασικών αναγνωστών του περιοδικού συγγράμματός του.

Τα κείμενα, που προσελκύουν το ενδιαφέρον των ιστορικών της παιδείας, είναι, βέβαια, τα παιδαγωγικά. Σ' αυτά μπορεί κανείς να ανιχνεύσει τόσο τις θεωρητικές αναζητήσεις για θέματα της αγωγής όσο και τα καίρια συχνά προβλήματα των τρόπων αγωγής. Οι θεωρητικές αναζητήσεις των Ελλήνων για θέματα αγωγής στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όπως αποτυπώνονται

στα κείμενα του *Πλάτωνα*, είναι πολλαπλές. Άλλες αποτελούν προϊόντα του στοχασμού Ελλήνων παιδαγωγών και άλλες προϊόντα του στοχασμού ξένων, που διακρίθηκαν κατά κύριο λόγο ως παιδαγωγοί. Των τελευταίων οι απόψεις μεταφέρονται τότε με εξειδικευμένες μελέτες, όπως, για παράδειγμα, του Πεσταλότση, την παιδαγωγική του οποίου παρουσίασε ο Σπαθάκης στον πρώτο κιόλας τόμο του *Πλάτωνα*, και άλλες με μεταφράσεις των κειμένων τους στα Ελληνικά, όπως, για παράδειγμα, του Karl Kehr, το κείμενο «Οδηγός διδασκάλων» του οποίου δημοσιεύτηκε στον *Πλάτωνα*.

Από τις απόψεις των Ελλήνων για την αγωγή ως θεωρία ή ως πράξη ξεχωρίζουν εκείνες του Εμμανουήλ Γαλάνη, που πρώτος διατυπώνει το ερώτημα αν η αγωγή είναι αναγκαία, του Χρήστου Παπαδοπούλου, που συνδέει την έννοια της αγωγής με τα στάδια του «βίου των εθνών», του Δημητρίου Γ. Πετρίδη, που ανάγει την νόσο της παιδείας των χρόνων του στην αφροντησία και ολιγωρία της κοινωνίας, του Σπυρίδωνος Μωραΐτη, που υπογραμμίζει την κοινωνική διάσταση της αγωγής, του Βλάσιου Σκορδέλη, που διερευνά τον ορισμό της εθνικής αγωγής και μία σειρά ζητημάτων πρακτικής υφής, του Αριστείδη Σπαθάκη, που αναγορεύει τη θρησκεία και τον εθνισμό «πόλους του ανθρωπίνου άξονος», του Ιωάννη Γ. Θεοδοροπούλου, που προβάλλει κατεξοχήν το αίτημα καλύτερης εκπαίδευσης των διδασκάλων και των μελών των κατά καιρούς επιτροπών, που με εντολή του Διδασκαλικού Συλλόγου μελέτησαν κάποια εξειδικευμένα προβλήματα της εκπαίδευσης εκείνων των χρόνων και κατέθεσαν τις σχετικές προτάσεις για την επίλυσή τους.

Σε πολλά κείμενα του *Πλάτωνα*, που προέρχονται από τη γραφίδα είτε των ξένων είτε των Ελλήνων συγγραφέων, υπάρχουν αναφορές σε ζητήματα της αγωγής των παιδιών προσχολικής ηλικίας, που αν μη τι άλλο είναι ενδεικτικές ενός γενικότερου προβληματισμού της ελληνικής διανόησης κατά την περίοδο της παντελούς έλλειψης κρατικού ενδιαφέροντος για την ίδρυση δημόσιων νηπιαγωγείων και στη χώρα μας. Ο προβληματισμός αυτός στην αποτύπωση των παιδαγωγικών κειμένων του *Πλάτωνα* αποτελεί, βέβαια, συνέχεια του προβληματισμού, που άρχισε να αναπτύσσεται στη

χώρα μας μετά την ίδρυση των πρώτων ιδιωτικών νηπιαγωγείων σ' αυτήν. Ως συνέχεια θα πρέπει να προσεχθεί ιδιαίτερα καθώς μέσω του *Πλάτωνα*, στα τεύχη του οποίου φιλοξενούνται οι απόψεις περί αγωγής των νηπίων, για πρώτη ίσως φορά ενημερώνεται ο διδασκαλικός κόσμος τόσο πλατιά για την ύπαρξη, τους σκοπούς και τα μέσα επίτευξης του θεσμού των νηπιαγωγείων. Γι' αυτό τόσο οι γενικόλογες αναφορές στην προσχολική αγωγή όσο και οι εξειδικευμένες μελέτες για την ανατροφή των βρεφών και των νηπίων του Νικολάου Κοντόπουλου ή για την έννοια και τη λειτουργία των νηπιαγωγείων του Αριστείδη Σπαθάκη οφείλουν να αξιολογηθούν ως αξιοπρόσεκτοι προπομποί. Αυτό ισχύει προπάντων για το μελέτημα «Περί νηπιαγωγείων» του τελευταίου, στο οποίο καταγράφονται οι βασικοί στόχοι και οι επιμέρους πτυχές της λειτουργίας των νηπιαγωγείων με πληρότητα, που εκπλήσσει, και επιχειρηματολογία, που πείθει. Από αυτή τη σκοπιά θα πρέπει να εκτιμηθεί ως το μελέτημα του *Πλάτωνα*, που συνέβαλε κατεξοχήν στην διαμόρφωση θετικού κλίματος ακόμη και μεταξύ των εκπροσώπων των υπηρεσιών του Υπουργείου παιδείας για την ανάγκη επέκτασης της αγωγής στα Ελληνόπουλα της προσχολικής ηλικίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Chateau H., *Οι μεγάλοι παιδαγωγοί*, μετάφραση Ι. Κ. Κίτσιου, εκδ. Γλάρος, Αθήνα 1983.

Debesse M.- Maliaret G., *Οι παιδαγωγικές επιστήμες*, τόμ.1-8, Δίπτυχο, Αθήνα 1990.

Dewey J., *Πείρα και αγωγή*, μετάφραση Γ. Α. Βασδέκη, Νέο σχολείο, Αθήνα 1952.

Herder, *Λεξικό Σχολικής Παιδαγωγικής*, μετάφ. Ελ. Κουτσούνης, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδη 1982.

Herder-Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια, τόμ. 1-5, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1967.

Judy Harris Helm, Lilian Katz., *Μέθοδος Project και προσχολική εκπαίδευση*, μικροί ερευνητές. Επιστημονική επιμέλεια-Εισαγωγή: Κώστας Χρυσafiδης- Ευγενία Κουτσουβάνου, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2002.

Αλεξίου Ε., *Εισαγωγή στην Ιστορία της Παιδαγωγικής*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1986.

Αμαριώτου Μ., *Ι. Κοκκώνης, ο πρώτος μας Παιδαγωγός*, Αθήνα 1937.

Ανδρέου Α., «Βιβλιογραφικός Οδηγός για την ιστορία της Εκπαίδευσης, πρώτη καταγραφή»,π. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τχ. 22, Αθήνα, 1985, σελ. 99-101.

Αργυροπούλου Ρ., *Η φιλοσοφική σκέψη στην Ελλάδα από το 1828 ως το 1922 – Αυθολογία κειμένων με εισαγωγή και σχόλια. Τόμος β': Ηφιλοσοφία μεταξύ επιστήμης και θρησκείας 1876 – 1922*, εκδ. «Γνώση», Φιλοσοφική και πολιτική βιβλιοθήκη αρ. 50, Αθήνα 1998, σ. 652 – 653.

Ασμάτια παιδαγωγικά προς χρήσιν των Νηπιαγωγείων και των Δημοτικών σχολείων, Επιμελεία και δαπάνη της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήναι 1872.

Ασπρέα Γ., *Πολιτική Ιστορία της νεώτερης Ελλάδος, 1821-1928*, 3 τόμοι, Αθήνα 1930.

Βοσνιάδου Σ., *Κείμενα εξελικτικής Ψυχολογίας, κοινωνική ανάπτυξη*, τομ. 3, Αθήνα 1995.

Βούρη Σ., *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια: η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας (1870-1904)*, εκδ. Παρασκήνιο, Αθήνα 1992.

Βούρη Σ., *Πηγές για την ιστορία της Μακεδονίας: πολιτική και εκπαίδευση, 1875-1907*, εκδ. Παρασκήνιο, Αθήνα 1994.

Βουρνά Τ., *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας, τ.Α', (1821-1909)*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1974.

Βρατσάκου Ι., *Περί δημοτικής εκπαιδεύσεως από των χρόνων της Εθνεγερσίας μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1882.

Βρατσάνου Μ., *Ελληνικόν παιδαγωγικόν σχολείου, ήτοι σύστημα αγωγής και διδασκαλίας*, τ. Α', Αθήνα 1898.

Βώρου Φ., «Το κρυφό σχολειό και ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός», στο *Εκπαιδευτικά*, τεύχ. 2, Αθήνα 1985 – 86, σ. 31 – 39.

Γαβαλά Λ., *Το ελληνικό νηπιαγωγείο*, Δίπτυχο, Αθήνα 1976.

Γέρου Θ., *Το εκπαιδευτικό πρόβλημα, Απόψεις*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1975.

Γιαννικόπουλου Αν., *Η προσχολική αγωγή στους δύο τελευταίους αιώνες*. Πανεπιστημιακές παραδόσεις, Γιάννενα 1988.

Γκοσιόπουλου Τ., «Η ζωή και το έργο του Δ. Δάρβαρη – Ένας ξεχασμένος λόγιος», *Μακεδονικόν ημερολόγιον*, Θεσσαλονίκη 1975, σσ. 241- 245.

Γκότοβου Θ., «Ο χρυσός αιώνας της παιδαγωγικής ιδεολογίας και η εμφάνιση της παιδαγωγικής επιστήμης. Ξένες επιδράσεις στην ελληνική παιδαγωγική θεωρία και πράξη» στο Θ. Γκότοβου- Γ. Μαυρογιώργου- Π. Παπακωνσταντίνου, *Κρητική παιδαγωγική και εκπαιδευτική πράξη*, Γιάννενα 1984.

Γκότοβου Θ., «Η ποιοτική έρευνα στις επιστήμες της αγωγής – Μεθοδολογικές προϋποθέσεις για την εμπειρική προσέγγιση της εκπαιδευτικής πραγματικότητας». *Δωδώνη* 12/1983, σσ. 199-234

Δαμανάκη Μ., Αγωγή, Κοινωνικοποίηση, Παιδεία. Προσπάθεια για μια διασφήνιση των όρων, στο *Σύγχρονη εκπαίδευση*, τεύχος 43, Αθήνα 1988, σσ. 53 – 63.

Δημαρά Α. (επιμέλεια), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε- (Τεκμήρια ιστορίας)*, Τόμος πρώτος: 1821 - 1894· Τόμος δεύτερος: 1895-1967. Εκδόσεις Ερμής, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη ΣΠ 25-26, Αθήνα 1974

Δημαρά Α., Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση 1880-1964. Μια πρώτη παράλληλη ανάγνωση των εισηγητικών εκθέσεων, Ανάτυπο από το *Όμιλος μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού, Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία* (Πρακτικά Διεθνούς συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά), Αθήνα 1995.

Δημαρά Κ., 'Δ. Καταρτζής'. Εισαγωγή στον τόμο των *Δοκιμίων*, Ερμής, Νέα ελληνική βιβλιοθήκη, Αθήνα 1974, σς. θ'-πζ'.

Δημαρά Α., «Ιστοριογραφία της εκπαίδευσης» π. *Σύγχρονα θέματα*, τχ. 35-37, Αθήνα 1988, σελ. 191-197.

Δήμου Γ., *Εκπαιδευτική Ψυχολογία. Θεωρίες μάθησης*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2003.

Δήμου Γ., *Απόκλιση-Στιγματισμός. Αφομοιωτική Θεωρητική Προσέγγιση των Αποκλίσεων στο Σχολείο*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2001.

Ελληνικά Παιδαγωγικά Περιοδικά 1831-1991. Βιβλιογραφία 1831-1974: Α' φάση. Εποπτεία: Αλέξης Δημαράς. Εισαγωγή-επιμέλεια: Χάρης Αθανασιάδης. Έκδοση Κέντρου Εκπαιδευτικής Έρευνας, Αθήνα 2004.

Ευαγγελίδου Τρ., *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας- [Ελληνικά σχολεία από της αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου]*. 2 τόμοι+ Ευρετήρια με την επιμέλεια του.

Ευαγγελόπουλου Σ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, τ. Α' - Β', Αθήνα 1984

Ευαγγελόπουλου Σ., *Παιδαγωγικές Ακαδημίες*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1998.

Ευαγγελόπουλου Σ., *Παιδαγωγικές Ακαδημίες*, εκδ. Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 1998.

Ζαχαρενάκη Κ., *Κοινωνικοποίηση ως θεωρία και πράξη στα πλαίσια της προσχολικής αγωγής*, Αθήνα 1985.

Ζάχαρη Δ., *Ψυχολογία της βρεφικής ή νηπιακής ηλικίας*, Ιωάννινα 1996.

Ζάχαρη Δ., *Ψυχολογία της παιδικής ή σχολικής ηλικίας*, Ιωάννινα 1995

Καλλιάφα Σπ., *Τα πέντε πρώτα παιδαγωγικά έτη*, εκδ.Χ.Ε.Ε.Λ., Αθήνα.

Καρά Γ., *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο (15^{ος} – 19^{ος} αιώνας)*, εκδ. Δαίδαλος, Αθήνα 1991

Καραφύλλη Γ., «Η Παιδαγωγία του Μοισιόδακα και η έννοια της αγωγής», *Τα εκπαιδευτικά*, τχ. 27 – 28, Αθήνα 1992, σσ. 180 – 188.

Καραφύλλη Γ., «Οι παιδαγωγικές αντιλήψεις του Δ. Ν. Δάρβαρη – Σύνθεση του ορθολογικού με το θρησκευτικό συναισθηματικό λόγο», *Επιστημονική επετηρίδα του Παιδαγωγικού τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης*, Ιωάννινα 1992, σσ. 281 – 292.

Καραφύλλη Γ., *Αξιολόγηση και παιδεία – Φιλοσοφική θεώρηση του ζητήματος των αξιών στο χώρο της παιδείας*. Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2002.

Καραφύλλη Γ., *Γνωσιολογικά και ηθικά ζητήματα στη φιλοσοφία της παιδείας*. Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1995.

Καρπόζηλου Μ., *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847-1900)*, Ιωάννινα 1991.

Καταρτζή Δ., *Τα ευρισκόμενα*, εκδ. Κ. Θ. Δημαράς, Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού – Νέα ελληνικά κείμενα. Επιστασία Κ. Θ. Δημαρά. Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1970, σσ. 24-41, 41-71, 204-214.

Κιτρομηλίδη Π., *Ιώσηπος Μοισιόδαξ – Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18^ο αιώνα*, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1985, σσ. 190 – 208.

Κίτσαρά Γ., *Προσχολική παιδαγωγική*. Αθήνα 2001, 2^η έκδοση αυξημένη και βελτιωμένη.

Κίτσιου Κ., *Αποκλίσεις και υπερβολές στις Επιστήμες της Αγωγής*, Αθήνα 1960.

Κοσμά Αικ., *Ιστορία προσχολικής αγωγής*. Θεσσαλονίκη 1975 (ανατύπωση: 1994).

Κοσμοπούλου Α., *Το παιδαγωγικό του Πεσταλότσι*, (επιμέλεια), Αθήνα 1971.

Κούμα Κ., *Παιδαγωγία, Περί παιδείας και σχολείων*. Ερμής ο Λόγιος, τ.Θ', τεύχος 18, 15 Σεπτεμβρίου 1819, σσ. 730-748.

Κούμα Κ., *Σύνταγμα φιλοσοφίας υπό Κ. Μ. Κούμα Σχολάρχου του της Σμύρνης φιλολογικού Γυμνασίου και Διδασκάλου των Μαθηματικών επιστημών και της Φιλοσοφίας εις χρήσιν των εαυτού μαθητών*. Τόμος τέταρτος, Περιέχων την πρακτικήν Φιλοσοφίαν, ήγγουν Περί Δικαίου, Ηθικήν, Ηθικήν Θεολο-

γίαν, και επίμετρον αυτών την Παιδαγωγικήν. Εν Βιέννη της Αυστρίας, εκ της Τυπογραφίας Ιωάννου Συνειρέρου, αωκ' (1820), σσ. 293-385.

Κουτσουβάνου Ε., «Η επιστημονική προσέγγιση στους κύκλους σπουδών του νηπιαγωγείου», στο: *Νεοελληνική Παιδεία*, έτος 8^ο, τχ. 24, άνοιξη 1992.

Κουτσουβάνου Ευγ., *Οι Κοινωνικές Επιστήμες στην Προσχολική Εκπαίδευση*, Οδυσσέας 1999.

Κόφφα Αλ.– Μετοχιανάκη Ηλ., *Βασικά προβλήματα προσχολικής αγωγής*, Αθήνα 1988.

Κριαρά Ε., «Η Παιδαγωγική του Μοισιόδακος και η σχέση της με το παιδαγωγικό σύγγραμμα του Locke», *Byzantinisch – Neugriechische Jahrbucher* 17/1939 – 1934, Αθήνα 1944.

Κυριαζοπούλου – Βαληνάκη Π., *Νηπιαγωγική: Συστήματα και μέθοδοι, σύγχρονες τάσεις και κατευθύνσεις*, τόμοι 3, εκδ. Αδελφοί Βλάσση, Αθήνα 1977.

Λαζαρίδη Π., *Jean-Jacques Rousseau*, Γιάννενα 1962.

Λασκαρίδου Αικ., «Περί των Φροβελιανών νηπιακών κήπων», *Παρνασσός*, τ. Δ', 1880, σσ. 946-949.

Λασκαρίδου Αικ., «Το Φροβελιανόν σύστημα εν Ελλάδι», *Εστία*, τ.Κ', αρ. 505, 1-9-1885, σσ. 608-610.

Λασκαρίδου Ειρ., *Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπους επί τη βάσει των έργων της Αικατερίνης Λασκαρίδου*, τυπογραφείον «Εστία», εν Αθήναις 1933.

Λέφα Χρ., *Ιστορία της εκπαιδείσεως*. Οργανισμός εκδόσεων σχολικών βιβλίων, Αθήνα 1942.

Μανταδάκη Σ., *Η ολική γλώσσα στη διδακτική της γλωσσικής έκφρασης για την Α/θμια Εκπαίδευση. Θεωρία και πράξη*, εκδ. Κώδικας, Θεσσαλονίκη 1999.

Μαντζάνα Π., *Πεσταλότση ο μεγάλος δάσκαλος της αγάπης*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1993.

Μελά Λ., *Παιδαγωγικόν εγχειρίδιον προς χρήσιν των παιδαγωγούντων*, εν Αθήναις, τυπογραφείον Σ.Κ. Βλαστού, 1871.

Μελετιάδη Χ.Ν., *Εκπαίδευση και εργασία στον ελληνικό 19ο αιώνα. Επιστημολογικές προσεγγίσεις στην Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, Θεσσαλονίκη 1992.

Μετοχιανάκη Ηλ., *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική*, τ. Α', Ηράκλειο 2000.

Μοισιόδακα Ιωσήπου: *Πραγματεία περί παιδων αγωγής, ή παιδαγωγία, συντεθείσα παρά Ιωσήπου του Μοισιόδακος, Και τυπωθείσα δαπάνη φιλοτίμου του Εντιμοτάτου και Χρησιμωτάτου εν πραγματευταίς, κυρίου κυρίου Θειδώρου Εμμανουήλ Γκίκου του από Μοσχοπόλεως. αψοθ'. Ενετίηση, 1779. Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων.*

Μοντεσσόρη Μ., *Το όραμα μιας νέας αγωγής*, μετάφ. Μπ. Γραμμένου, εκδ. Γλάρος, Αθήνα 1978.

Μπουζάκη Σ.– Τζήκα Χ., *Η κατάρτιση των δασκάλων και διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών στην Ελλάδα, τόμ. Α: Η περίοδος των διδασκαλείων 1834 – 1933.*

Μπουζάκη Σ. –Μπάκας Ν., «Ο θεσμός του νηπιαγωγείου στις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες στη χώρα μας από την απελευθέρωση μέχρι σήμερα. Συμβολή στην ιστορία της προσχολικής αγωγής», *«Πρακτικά του 2ου συμποσίου για την παιδεία»*, Αθήνα 1993.

Μπουζάκη Σ., *Νεοελληνική εκπαίδευση 1821 – 1985*, Gutenberg, Αθήνα 1991.

Μπρούζου Αν., *Ο εκπαιδευτικός ως λειτουργός συμβουλευτικής και προσανατολισμού – Μια ανθρωπιστική θεώρηση της εκπαίδευσης*. Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 1998 (δεύτερη βελτιωμένη έκδοση).

Νούτσου Μ., «Στοιχεία για μια ελληνική παιδαγωγική βιβλιογραφία», π. *Σύγχρονα θέματα*, αρ. 4, Αθήνα, Άνοιξη 1979, σελ.101-104.

Νούτσου Μ., *Διδακτικοί στόχοι και αναλυτικό πρόγραμμα*, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννενα 1983.

Νούτσου Μ., «*Η κριτική του Ι. Μοισιόδακα στον Ε. Βούλγαρη*», Δωδώνη Γ', ΚΕ' 1966, σς. 67 – 78.

Ντολιοπούλου Ε., *Σύγχρονες τάσεις της Προσχολικής Αγωγής*, Αθήνα 1999.

Ξηροτύρη Ηλ., *Το σύγχρονο νηπιαγωγείο και η ιστορία του*. Σε παράρτημα: *Η προσχολική αγωγή στη χώρα μας*. Εκδόσεις Μ. Πεκλιβανίδη, Αθήνα.

Ξωχέλλη Δ., *Θεμελιώδη προβλήματα της Παιδαγωγικής επιστήμης, Εισαγωγή στη Συστηματική και Ιστορική Παιδαγωγική*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1983.

Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τομέας παιδαγωγικών σπουδών, «Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, προσπάθειες, αδιέξοδα, προοπτικές», (επιμέλεια Α. Καζαμία, Μ. Κασσωτάκη) *Πρακτικά Πανελληνίου Παιδαγωγικού Συνεδρίου*, Χανιά 11-13 Ιουλίου 1982, Ρέθυμνο 1986.

Πανταζή Σ., «Προβλήματα στη μετάβαση του παιδιού από το νηπιαγωγείο στο σχολείο», στο : *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τεύχ. 58, Αθήνα 1991, σελ. 45-58.

Πανταζή Σ., « Η κατάργηση της υποχρεωτικής εγγραφής των παιδιών ηλικίας 5,5 χρόνων. Απαραίτητες αλλαγές στο δημοτικό σχολείο. Ησυμβολή

του νηπιαγωγείου προς την κατεύθυνση αυτή», Σύγχρονη Εκπαίδευση 94/1997, σσ. 24-34 και 95/1997 σσ. 32-39.

Πανταζή Σ., *Η παιδαγωγική εργασία στο Νηπιαγωγείο. Μία προσέγγιση μέσα από την πράξη*, Gutenberg, Αθήνα 2002.

Πανταζή Σ., *Η παιδαγωγική και το Παιχνίδι- Αντικείμενο στο χώρο του Νηπιαγωγείου*, Gutenberg, Αθήνα 1997.

Πανταζή Σ.- Σακελλαρίου Ι. Μ., *Προσχολική Παιδαγωγική, Προβληματισμοί- Προτάσεις*, Εκδ. Ατραπός, Αθήνα 2005.

Παπαδόπουλου Γ., Περί της εν Ελλάδι Δημοτικής Εκπαιδεύσεως, *Πανδώρα*, φύλλ. 342/27- 5—1864, σσ.149 – 156 και φύλλ. 343/1 – 7 – 1864, σσ. 161 – 166.

Παπαϊωάννου Απ., «Το νηπιαγωγείο κατά τον κανονισμό του Διδασκαλείου (1874) του Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως». Ανάτυπο από την *Επιστημονική Επετηρίδα του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών της Σχολής Επιστημών της Αγωγής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 1997, σσ. 217 – 288.

Παπαϊωάννου Απ., *Ιστορία νεότερης Ελλάδας και Νεοελληνικού πολιτισμού*. Πανεπιστημιακές παραδόσεις. Κέρκυρα 1982.

Παπαϊωάννου Απ., Σημειώσεις παραδόσεων στο μάθημα *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, Ιωάννινα 2000.

Παπαϊωάννου Απ., *Niccolo' Tommaseo e la sua epoca (1802- 1874), indice cronologico*, Trieste 1979.

Παπαϊωάννου Απ., *Intervento sulla presentazione delle opere di Niccolo Tommaseo conservate nel caffè Tommaseo di Trieste*, Trieste 1983.

Παπακωνσταντίνου Γ., *Ερμής ο λόγιος, τα παιδαγωγικά άρθρα*, ανάτυπο, Αθήνα 1985.

Παπακωνσταντίνου Θ., *Ο Παιδαγωγός*, έκδοση Εργαστηρίου Πειραματικής Παιδαγωγικής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1982.

Παπακωνσταντίνου Π. – Ανδρέου Α., *Τα διδασκαλεία κα η ανάπτυξη της παιδαγωγικής σκέψης 1885 – 1914*, Οδυσσέας, Αθήνα 1992.

Παπά Α., *Σύγχρονη θεωρία και πράξη. Εισαγωγή στη σχολική παιδαγωγική και μεθοδολογία. Μηχανισμοί εξάρτησης με τη δημιουργία νέων αναγκών. Σύγχρονες παιδαγωγικές κατευθύνσεις*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 1988.

Παρασκευοπούλου Ι., *Εξελικτική ψυχολογία*, Αθήνα 1984.

Πέτσιου Κ., *Η «περί φύσεως» συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη – Όψεις της φιλοσοφικής διερεύνησης από τον 15^ο ως τον 19^ο αιώνα*, Ιωάννινα 2003².

Πολυζώιδου Α., *Τα νοελληνικά ήτοι τα κατά την Ελλάδα κυριώτερα συμβάντα και η κατάσταση της Ελληνικής Παιδείας*, τ. Α, Αθήνα 1874, Τ. Β, Αθήνα 1876.

Πυργιωτάκη Γ., *Προβλήματα στην ιστορία της εκπαίδευσεως των δασκάλων στα πρώτα πενήντα χρόνια μετά την απελευθέρωση (1828-1878)*, Χριστινάνκη, Αθήνα 1981.

Πυργιωτάκη Ι., *Εισαγωγή στην παιδαγωγική επιστήμη⁴*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2000.

Σακελλαρίου Μ., *Εισαγωγή στη διδακτική της Κοινωνικής και Παιδαγωγικής Εργασίας του Νηπ/γείου*, Αθήνα 2002.

Σακελλαρίου Μ., *Η Χριστιανική αγωγή στην προσχολική Ηλικία*, Θεο/κη 1999.

Σκανδάλη Χρ., *Δημήτριος Μαρούλης. Διδάσκαλος του Γένους, 1840 – 1892*. Έκδοση της κοινότητας Κατσικά Ιωαννίνων, Γιάννινα 1995.

Σπαθάκη Αρ., «Περί Νηπιαγωγείων», *Αθήναιον*, τχ. Β' /1874, σσ. 81 – 90.

Τζήκα Χρ., Ι. Π. Κοκκώνης – *Ο ρόλος του στη θεμελίωση και τα πρώτα βήματα της Δημοτικής Εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, Gutenberg, Αθήνα 1994.

Τσιάλου Σ., *Το περιοδικό Αναγέννηση (1926 -1928), το παράρτημά του Σχολική Πράξη (1927 – 1928) και οι παιδαγωγικές τους ιδέες για την εκπαίδευση και τους εκπαιδευτικούς*, Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2003

Τσιάντζη Μ., *Εφαρμοσμένη παιδαγωγική στα παιδιά της προσχολικής ηλικίας*, Gutenberg, Αθήνα 1997.

Τσιμπούκη Κ., *Ελληνική Βιβλιογραφία, για τις επιστήμες της αγωγής*, τ. Α', Αποδελτίωση περιοδικού τύπου, Αθήνα 1977.

ΥΠ.Ε.Π.Θ., *Βιβλίο δραστηριοτήτων για το νηπιαγωγείο*, ΟΕΔΒ (Παιδαγωγικό Ινστιτούτο), Αθήνα 1991.

Φράγκου Χ., «Παιδαγωγικές Προσωπογραφίες και ανατομία της εκπαίδευσης», π. *Επιστημονική Σχέση*, τχ. 1, Αθήνα 1981, σσ. 11-19.

Φράγκου Χ., *Ψυχοπαιδαγωγική*, Gutenberg, Αθήνα 1983, 2^η έκδοση.

Χαρίτου Χ., *Μαθήματα ιστορίας της προσχολικής αγωγής*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 1995.

Χαρίτου Χ., *Το ελληνικό Νηπιαγωγείο και οι ρίζες του – Συμβολή στην ιστορία της προσχολικής αγωγής* – Εκδόσεις Gutenberg, σειρά Τεκμήρια ιστορίας Νεοελληνικής εκπαίδευσης αρ. 4, Αθήνα 1996.

Χατζηδήμου Χ., *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική. Βασικές έννοιες και βασικά ερωτήματα της Παιδαγωγικής*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1989.

Χατζηστεφανίδη Δ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821 – 1986)*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1986 και 1990

Χρυσοφίδη Κ., *Παιδαγωγική Θεωρία και Πράξη. Σύγχρονοι διδακτικοί προβληματισμοί*. Σμυρνιωτάκης, Αθήνα 1991.

